

21
1/2020

Struggles,
Memory and Resilience
in Eastern Africa

Sociální boje, paměť
a resilience ve východní
Africe

GENDER VÝZKUM
GENDER AND RESEARCH

Časopis vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.

The journal is published by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences

Redakční rada časopisu *Gender a výzkum / Gender and Research*

Zuzana Uhde, Ph.D. (šéfredaktorka, SOÚ AV ČR, v.v.i., Praha)

PhDr. Hana Maříková, Ph.D. (zástupkyně šéfredaktorky, SOÚ AV ČR, v.v.i., Praha)

Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc. (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)

PhDr. Marie Čermáková (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)

Doc. Radka Dudová, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)

Delia Dutra, Ph.D. (Universidad de la República Uruguay, Montevideo)

Petra Ezzeddine, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)

Doc. Éva Fodor, Ph.D. (Central European University, Budapest)

PhDr. Petra Guasti, Ph.D. (Goethe-Universität, Frankfurt am Main)

Prof. Haldis Haukanes, Ph.D. (University of Bergen)

PhDr. Hana Hašková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)

Prof. Jeff Hearn, Ph.D. (Örebro Universitet)

Ema Hrešanová, Ph.D. (Fakulta sociálních věd UK, Praha)

Lucie Jarkovská, Ph.D. (Pedagogická fakulta MU, Brno)

Prof. Nancy Jurik, Ph.D. (Arizona State University, Tempe)

PhDr. Alena Křížková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)

Marcela Linková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)

Lyn Ossome, Ph.D. (Makerere University, Kampala)

Ing. Petr Pavlík, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)

Mgr. Zdeněk Sloboda (Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc)

Doc. Irena Smetáčková, Ph.D. (Pedagogická fakulta UK, Praha)

Doc. Iva Šmídová, Ph.D. (Fakulta sociálních studií MU, Brno)

PhDr. Jana Valdová, Ph.D. (Universität Innsbruck)

Asistentka redakce: Eva Nechvátalová

Adresa redakce:

časopis Gender a výzkum / Gender and Research

SOÚ AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1

telefon: +420 210310351

e-mail: genderteam@soc.cas.cz

<http://www.genderonline.cz>

Časopis vychází dvakrát ročně. První číslo 21. ročníku vychází v červenci 2020.

Časopis je registrován pod číslem MK ČR E13740.

Časopis je veden v databázi SCOPUS, ERIH PLUS, v CEJSH a v dalších databázích.

Návrh obálky a sazby Rudolf Štorkán

Sazba TYP A, spol. s r. o.

Tiskárna Protisk, s. r. o.

Vytištěno na recyklovaném papíře.

Do roku 2016 časopis vycházel pod názvem Gender, rovné příležitosti, výzkum / Gender and Research.

Until 2016, the journal was published under the name Gender, rovné příležitosti, výzkum / Gender and Research.

© BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2020.

ISSN-print: 2570-6578

ISSN-online: 2570-6586

Special Issue / Téma

Struggles, Memory and Resilience in Eastern Africa Sociální boje, paměť a resilience ve východní Africe

Guest editors / Editorky: Florence Ebila, Zuzana Uhde

Ebila, Florence, Uhde, Zuzana: Feminist Perspectives on Social Struggles and Resilience in Eastern Africa / Feministické pohledy na sociální boje a resilienci ve východní Africe | **3**

Stati / Articles

Adima, Anna: The Sound of Silence: The 1929-30 Gikuyu 'Female Circumcision Controversy' and the Discursive Suppression of African Women's Voices | **18**

Anena, Catherine Pauline; Ibrahim, Solava: Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda | **38**

Johnson, Zoë: Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffeehouse Owners in Wukro, Ethiopia | **64**

Nsibirano, Ruth, Kabonesa, Consolata, Lutwama-Rukundo, Evelyne, Mugisha Baine, Euzobia M.: Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining 'Old' in Kampala, Uganda | **90**

Dokument / The Gender Files

Sadurni, Sumy: Women's Struggles and Resilience through Photography | **116**

Stati mimo téma / Articles outside the special issue

Maříková, Hana: Bezdětnost mužů z perspektivy hegemonické maskulinity | **130**

Janebová, Radka: Role sociální práce v opresi matek samoživitelek ze strany kulturní politiky neoliberálního státu | **154**

Recenze / Book Review

Hoffmann, Katharina: Towards Transformative Gender Justice in Post-Conflict Situations (Shackel, R., Fiske, L., eds. *Rethinking Transitional Gender Justice*) | **182**

Kentaro, Grace Maria: Critical Cultural Studies of Childhood (Namuggala, V. F. *Childhood, Youth Identity, and Violence in Formerly Displaced Communities in Uganda*) | **186**

Uhde, Zuzana: African Social and Political Thinking and Its Search for Human Emancipation and Progressive Governance (Kasanda, A. *Contemporary African Social and Political Philosophy*) | **192**

Andresová, Nela: Já, transgender (Wiesner, A. *Jediná jistota je změna*) | **195**

Zprávy / Information

Heřmanová, Marie: Neviditelná práce v první linii. Dopady proti-pandemických opatření na oblast genderu a migrace | **199**

Feminist Perspectives on Social Struggles and Resilience in Eastern Africa

Florence Ebila, Zuzana Uhde

Ebila, Florence, Uhde, Zuzana. 2020. 'Feminist Perspectives on Social Struggles and Resilience in Eastern Africa / Feministické pohledy na sociální boje a resilienci ve východní Africe.' *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 3–17, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.001>.

The idea for this special issue arose in 2018 when we met at Makerere University during Zuzana's stay at the university and we had discussions together and with members of the School of Women and Gender Studies and its dean, Sarah Ssali. Our discussions centred on thriving feminist and gender-focused research and the feminist and women's movements in Eastern Africa, which has received a boost from writings by scholars and activists and from the critical media. However, we felt that there have not been enough opportunities for mutual discussions to take place between African and European feminist researchers and not enough open access fora to publish in. Not that many authors from Eastern Africa are well known in Europe outside the field of African Studies. Moreover, we agreed that the scattered information available about the lives of women from Eastern Africa is often overshadowed by numerous stereotypes and the overall issue of poverty, despite the highly varied research that has been carried out in this region. That was when we came up with the idea of dedicating a special issue of the journal *Gender and Research* to feminist research in Eastern Africa. Here we would like to thank Dean Sarah Ssali for her support and contribution at the beginning of this editorial project.

Though research on feminism and gender in Eastern Africa has been going on for over three decades since the feminist and women's movements began to be very robust, we observed that to access research reports and literature still remains difficult for researchers. The School of Women and Gender Studies, which was founded in 1991,¹

¹ More information is available from the website of the School of Women and Gender Studies, Makerere University, Kampala: <https://womenstudies.mak.ac.ug>.

has been at the forefront of feminist scholarship and gender research in the region. Makerere University and other universities in the region continue to produce rich research and knowledge in this area. There are also numerous non-governmental organisations that do a lot of research on gender issues. However, all this information remains scattered and available mainly within the different institutions that do these researches. On the other hand, the numerous collaborative ties between central Europe and Eastern Africa were disrupted after the disintegration of the former Eastern bloc in the early 1990s. Our conclusion was that there is an urgent need to build bridges and create more spaces for discussions between European and African feminist research institutions and platforms for the exchange of knowledge about what goes on in the lives of women within the region and within Africa as a whole, which would present a more complex picture without the a priori framing of poverty and underdevelopment. Feminism in Africa is diverse and rich and is constantly evolving.² It is contextual, historical, and to different degrees influenced by political, economic, religious, cultural, and global trends. The articles in this special issue take Eastern Africa as their vantage point, but the issues that are addressed here have a more general relevance.

This special issue presents feminist perspectives on *Struggles, Memory and Resilience in Eastern Africa*. It contains articles by feminist scholars discussing different angles on agency and demonstrating women's resilience in the context of the challenges that women continue to face, such as patriarchy, gender oppression, exploitation, poverty, and discrimination. It focuses on the everyday struggles of women in Eastern Africa and the social practices of reconciling historical injustice and memories in an effort to reconstruct the future of Eastern Africa, and this sheds light on the active strategies and resilience of women's and local collectivities and the ways they have been overcoming obstacles and struggling for justice. These are just a handful of the stories that inform what women from the region are doing to better their lives.

The Eastern Africa region in the context of this special issue was remapped to go beyond today's East African Community (EAC, comprising Kenya, Tanzania, Uganda, Rwanda, Burundi, South Sudan) and the historically designated colonial geographical mappings of East Africa. We understand the context of Eastern Africa as extending the EAC to the IGAD region (Intergovernmental Authority on Development), sometimes referred to as the Greater Horn of Africa (comprising Uganda, South Sudan, Ethiopia, Eritrea, Somalia, Djibouti, Sudan, Kenya). Calls were sent for articles that speak to this theme and we received an overwhelming response, but only a few could make it into publication. Most certainly, the issue does not represent the whole region.

² See, for example, <https://africanfeminism.com/>.

We thank all those who responded to the call and we express our special gratitude to the published authors.

This issue highlights the mutual relationship between social structures and agency and exposes how hard women from the Eastern African region continue to work to better their living conditions and contribute to the development of their immediate families and societies. The articles exemplify what Gwendolyn Mikell (1997) described in her book as the nature of African feminisms. Mikell argues that African feminism is about everything – the bread, the butter, and power, and about how these things impact the lives of African women. It is not only about political participation and leadership. African feminism is varied and includes issues of mothering, gender relations, sisterhood, land ownership, farming, trade, peacekeeping, education, and how all these build the lives of girls and women in relation to the men in their lives to make life better for all. 'The African variant of feminism grows out of a history of female integration within largely corporate and agrarian based societies with strong cultural heritages that have experienced traumatic colonisation by the west.' (Mikell 1997: 4) Women from Eastern Africa have actively participated in all these endeavours, individually and in groups, to challenge patriarchy, oppression, and underdevelopment.

To present a more complex picture of women's struggles in contrast to a simplified 'poverty story', we invited photo-journalist Sumy Sadurni to put together several visual stories. Her photo reportage presents Ugandan youth engaging in a global environmental movement, women's street protests in Kampala against violence against women and gender-based violence, a women's collective in Eastern Uganda that works to eliminate the practice of female circumcision, which persists in some communities despite being outlawed a decade ago, and a local women's group in South Sudan carrying out community work for peace among their communities. Last but not least, she also documents the most recent challenge of the global COVID-19 pandemic, which has transformed people's everyday lives around the world.

Women in the region have shown remarkable resilience in challenging gender inequality. Women have been struggling to gain the same rights and respect as men and the situation of women's rights has greatly improved in the region as a whole. Women have been always active in creating communities' resilience, but these stories have barely been written about. The absence of African women's historiographies has been attributed to several factors, one of which is that there were no African women historians to write women into history. This was perhaps also influenced by what appears to be a lack of urgency about the need to write about such experiences, because until recently all knowledge was passed on orally by word of mouth and women were the custodians of such knowledge and folklore. To a large extent, therefore, most of the history of African women and their experiences remains lost

and buried with the matriarchs who couldn't record such stories for posterity in forms other than oral. Amandina Lihamba, Fulata L. Moyo, Mugaybuso M. Mulokozi, Naomi L. Shitemi, and Sad'da Yahya-Othman (2007) confirm that in the written history of Eastern Africa there are many male heroes, warlords, while very little has been written about female heroines.

It is against this background that Adima Anna's article 'The Sound of Silence: The 1929-30 Gikuyu "Female Circumcision Controversy" and the Discursive Suppression of African Women's Voices' should be read. The silence about the 1929-1930 female circumcision controversy between the male elite of Kenya, missionaries, and colonialists is interpreted by Adima as evidence of the suppression of women's history, and in this case the suppression of their views about female circumcision, a practice that concerned women directly. Through archival research, Adima discovers that most of the literature informing scholarship about Kikuyu women and female circumcision was actually written by men. Jomo Kenyatta's autobiography, *Facing Mt Kenya* (Kenyatta 1968), which the author uses as a point of reference, presented a male perspective on the problem of female circumcision. Just as female circumcision sought to subdue women sexually and bend them to men's will, the silence surrounding the practice and the lack of scholarship by African women on the matter makes such historiographies remain suspect. The scholars who wrote about the female circumcision controversy were either Kikuyu men, the non-Kikuyu elite, white missionaries, or colonial masters (Shorter 1974). They were biased by their different positionalities and they never represented the voices of the Kikuyu women. Such findings show the importance of archival research in exposing how women's voices and experiences were silenced by colonialism. Archival research remains significant in exposing the one-sided, male-centred production of colonised and masculinised knowledge about women's experiences.

The nationalist struggles that took place in the post-independence period in the Eastern Africa region continue to be presented in a gender-blind manner but perhaps even more so from a patriarchal perspective. Men emerged as leaders after countries gained independence and wrote themselves into history. However, women began to claim their spaces, too. This had a lot to do with global movements that influenced feminist and women's movements in Africa. The UN Convention on the Political Rights of Women (1952), for example, opened up opportunities for women to participate in politics, as did several other conventions, including the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW, 1979), the UN Declaration of the Elimination of Violence Against Women (DEVAW, 1993), and later the Beijing Platform for Action (1995). At the regional level, the Nairobi Forward Looking Strategies for the Advancement of Women meeting held in 1985 helped to bring women together to build consensus on how

to fight gender discrimination and oppression. Most if not all the countries in the Eastern African region have amended their constitutions to be gender-sensitive and responsive. This combined with the support of national and regional bodies has had positive effects.

The African Union, for example, has been instrumental in mainstreaming gender in all its endeavours. In 1998 the African Commission on Human and People's Rights was established. In 1999 the African Union appointed a special Rapporteur on the Rights of Women in Africa. In 2000 the Directorate of Women, Gender and Development was also established by the African Union. These gender-responsive institutional mechanisms have been instrumental in the promotion of women's rights in Africa. Likewise, regional bodies such as the East African Community have also pledged to adhere to these gender-responsive protocols that aim to promote women's and human rights.

In terms of education, the UNESCO report in 2010 shows that women are obtaining increasing gender parity in education at tertiary institutions within the Eastern Africa region, much more so than in other African regions. However, despite the UNESCO 2010 statistics, the Gender Development Index (GDI) for Uganda in 2018 still shows that there is a need to fight gender inequalities in the achievement of the three basic dimensions of human development, i.e. health, education, and economic development, because without improvement in any of the three, there can be no real development (cf. UNDP 2016, 2019).

However, must development be measured in economic terms or should the critical focus be put on human development as well? In the article 'Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda', Catherine Pauline Anena and Solava Ibrahim argue that economic empowerment without fighting gender-based violence in its complexity cannot lead to women's empowerment. Women's command over economic resources must be measured against the overall understanding of the broader concept of empowerment, which must go beyond economic empowerment. Empowerment comes when women have control over their lives and reproduction and over production and resources – and when there is no gender-based violence or violence against women. In their research, Anena and Ibrahim show that the emphasis on women's economic empowerment as the sole strategy applied to empower women, which is favoured by many international agencies and policy programmes, is flawed because women who are economically independent still face different challenges linked to fighting patriarchy and gender-based violence in their homes and institutional social context.

On the same theme of economic empowerment, Zoë Johnson's article 'Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffeehouse Owners in Wukro, Ethiopia' also

complicates the narrative about economic empowerment. This article brings in young women, who were not recognised in the earlier African women's movement. It questions the absence of young women from feminist discussions and repositions female Ethiopian youth at the centre of the debate, analysing how they are contributing to the empowerment of their families and communities. Johnson argues, and rightly so, that most of the scholarship about young women depoliticises these young women's roles and robs them of their agency by homogenising their visions and aspirations. The young women who sell coffee in the *bunabéts* – the small coffee shops found on the streets of Ethiopia – are not recognised as entrepreneurs, and yet they do a lot of entrepreneur work that brings them and their families income. By interviewing these young women, Johnson concluded that the young women of Wukro could not be ignored because they were making a significant impact on the economy. She concludes that these women should be recognised as agents of economic change.

Ruth Nsibirano, Consolata Kabonesa, Evelyne Lutwama-Rukundo, and Euzobia Baine-Mugisha, on the other hand, explore the element of ageism and in particular how ageing and older women are beating the odds of trading in Kampala city markets. Market women, and particularly West African market women, are known throughout Africa for their resilience. In their article 'Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining "Old" in Kampala, Uganda', the authors describe the complexity of gender, ageism, and work. The Kampala market women have learnt to enjoy their trading activities, made friends, and earned enough money to support themselves and their families. The debate on gender and ageism has long emphasised the diminished opportunities that exist for ageing women because of patriarchal norms that prioritise women's appearance (Garner 1999). However, the Garner idea does not represent the complete reality of ageism, and the meaning of age and esteem that are reflected in the stories of the Kampala market women that Nsibirano et al. interviewed. Age is seen to be accompanied by some physical disadvantages, but it also brings wisdom. Although in terms of gender, folk wisdom more often presents old men as the wise sages, while old women are not shown equal reverence (e.g. Mineke Schipper 1991), the debate about the social esteem of women as they age remain contestable and contextual. With the hardship of urban life, older women in Kampala have defied the negative expectations that society has of women their age and are actively rebuilding their lives by selling food in the markets. This has helped them to reclaim their agency and earn money to support themselves, thus reducing their social and economic dependency. However, a remaining challenge may be that as older women maintain their economic independence, the burden of work on them grows.

The thematic issue also includes book reviews that speak to our theme. Maria

Grace Kentaro reviews Victoria Flavia Namuggala's book *Childhood, Youth Identity, and Violence in Formerly Displaced Communities in Uganda* from 2018. The history of resilience during and in the aftermath of the conflict between the LRA (Lord's Resistance Army) and the Government of Uganda that took place in Eastern and Northern Uganda are clearly articulated in the review. Katharina Hoffmann reviews the book on transitional justice in post-conflict contexts from 2019 edited by Rita Shackel and Lucy Fiske. Hoffmann highlights the chapters on Somalia and Kenya and the book's important contribution to the argument for the need to include critical considerations of gender structural injustice in debates on transformative justice and to reconstruct future just arrangements so that they are embedded in local experiences and knowledge. Last but not least, Zuzana Uhde reviews Albert Kasanda's book *Contemporary African Social and Political Philosophy* published in 2018. The review points out the rich knowledge that has been produced in social and political thinking in Africa and that extends beyond postcolonial critique and ethnophilosophy, thus defying another aspect of the distorted representation of social movements and knowledge produced in Africa.

References

- Garner, J. D. 1999. 'Feminism and Feminist Gerontology.' *Journal of Women & Aging*, Vol. 11, No. 2/3: 3–12.
- Kenyatta, J. 1965. *Facing Mt Kenya*. New York: Vintage Books.
- Lihamba, A., Moyo, F. L., Mulokozi, M. M, Shitemi, N. L., Yahya-Othman, S. 2007. *Women Writing Africa: The Eastern Region*. New York: The Feminist Press.
- Mikell, G. (ed.). 1997. *African Feminism: The Politics of Survival in Sub-Saharan Africa*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Schipper, M. 1991. *Source of All Evil: African Proverbs and Sayings on Women*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Shorter, A. 1974. *East African Societies*. London and Boston, MA: Routledge and Kegan Paul.
- UNDP. 2019. *Human Development Report. Inequalities in Human Development in the 21st Century*. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Uganda. [online] [cit. 20/6/2020]. Available from: http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/UGA.pdf.
- UNDP. 2016. *Human Development Report: Accelerating Gender Equality and Women's Empowerment in Africa*. [online] [cit. 20/6/2020]. Available from: <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/2016-africa-human-development-report.html>.
- UNESCO. 2010. *Trends in Tertiary Education: Sub-Saharan Africa*. UIS Fact Sheet, No. 10. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.

 BY-NC Florence Ebila, Zuzana Uhde, 2020.

 BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

Florence Ebila, PhD, is a lecturer at the School of Women and Gender Studies at Makerere University, Kampala. Her research interests are in the areas of gender, culture, feminist research and theory, feminist historiography, gender-based violence, post-colonial studies, and African literature and languages. She has specifically done extensive research on African women's autobiographies. Contact email: ebilaf@yahoo.com, or febila@chuss.mak.ac.ug.

Zuzana Uhde, PhD, specialises in critical social theory and feminist theory and research of global interactions. Her research has focused in particular on transnational migration, Eastern Africa and global justice, the commodification of care, migrant care workers, and global gender justice. She works as a researcher at the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. Contact email: zuzana.uhde@soc.cas.cz.

Feministické pohledy na sociální boje a resilienci ve východní Africe

Florence Ebila, Zuzana Uhde

Ebila, Florence, Uhde, Zuzana. 2020. „Feminist Perspectives on Social Struggles and Resilience in Eastern Africa / Feministické pohledy na sociální boje a resilienci ve východní Africe.“ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 3–17, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.001>.

Toto tematické číslo začalo vznikat v roce 2018, kdy jsme se setkaly během Zuzanina pobytu na Makererské univerzitě, na pozadí diskusí s kolegyněmi na School of Women and Gender Studies a děkankou Sarah Sali. Debatovaly jsme o rozvíjejícím se feministickém a genderovém výzkumu a feministickém a ženském hnutí ve východní Africe, jehož součástí jsou badatelé a badatelky, aktivistky a aktivisté, ale i kritická média. Došli jsme k závěru, že není dostatek příležitostí ke vzájemné diskusi mezi feministickými badatelkami a badateli z Afriky a Evropy a ani publikačních možností s otevřeným přístupem pro čtenáře a čtenářky. Jen nemnoho autorek a autorů z východní Afriky je v Evropě známo mimo obor afrických studií. Shodly jsme se rovněž na tom, že roztroušené informace o životech žen z východní Afriky jsou často zastíňovány nejrůznějšími stereotypy a dominantním tématem chudoby, a to přes značnou rozmanitost témat, která jsou předmětem badatelské pozornosti v tomto regionu. Tematické číslo časopisu *Gender a výzkum / Gender and Research* věnované feministickému výzkumu ve východní Africe se nabízelo jako první krok k zaplnění této mezery. Na tomto místě bychom chtěly poděkovat Sarah Sali za podporu a její příspěvek v začátcích tohoto editorského projektu.

Feministická a genderová studia ve východní Africe za sebou mají více než tři dekády od doby, kdy ženské a feministické hnutí v regionu nabralo na síle, přesto se ale badatelky a badatelé i nadále potýkají s obtížným přístupem k výzkumným zprávám a literatuře. School of Women and Gender Studies, která byla založena v roce 1991,¹

¹ Více informací lze nalézt na webových stránkách fakulty, která je součástí Makererské univerzity v Kampale: <https://womenstudies.mak.ac.ug>.

stoi v čele feministického bádání a genderových studií v regionu. Makererská univerzita a další vysoké školy v regionu realizují řadu výzkumů v této oblasti. Velký podíl na výzkumu genderových otázek mají i nevládní organizace. Všechny tyto informace však zůstávají roztroušené a přístup k nim je možný často pouze v institucích, kde jsou výzkumy prováděny. Po rozpadu bývalého východního bloku na počátku 90. let se také přerušily vzájemné vazby a spolupráce mezi střední Evropou a východní Afrikou. Došli jsme proto k závěru, že naléhavě potřebujeme budovat mosty a vytvářet nová diskusní fóra mezi feministickými výzkumnými institucemi v Evropě a Africe, stejně jako platformy k výměně poznatků o tom, co se děje v životě žen v tomto regionu i v celé Africe, s cílem prezentovat komplexnější obrázek, který by nebyl předem rámován chudobou a zaostalostí. Feminismus v Africe je rozmanitý, bohatý a dynamicky se rozvíjí.² Je kontextuální, historický a různou měrou ovlivňovaný politickými, ekonomickými, náboženskými, kulturními a globálními trendy. Jednotlivé příspěvky v tomto čísle jsou sice psány z pohledu východní Afriky, ale problematika, kterou se zabývají, má širší relevanci.

V tomto tematickém čísle představujeme feministické pohledy na téma „Sociální boje, paměť a resilience ve východní Africe“. Jednotlivé články feministických vědkyň se zabývají různými pohledy na aktérství žen a resilienci popisují v kontextu problémů, se kterými se ženy i nadále potýkají – patriarchy, genderového útlaču, vykořisťování, chudoby a diskriminace. Číslo se zaměřuje na každodenní sociální boj žen ve východní Africe, paměť a sociální praktiky vyrovnávání se s historickou nespravedlností s cílem rekonstruovat budoucnost východní Afriky. Ukazuje aktivní strategie a resilienci ženských a místních kolektivů a jejich způsoby překonávání překážek a boje za spravedlnost. Jedná se pouze o několik příběhů přinášejících informaci o tom, co ženy z tohoto regionu dělají pro to, aby se jim žilo lépe.

Pro potřeby tematického čísla pracujeme s širším vymezením regionu východní Afriky, které zahrnuje nejen dnešní Východoafrické společenství (EAC, tj. Keňa, Tanzanie, Uganda, Burundi, Rwanda a Jižní Súdán) a historicky vzniklá koloniální geografická vymezení východní Afriky. V našem pojetí spadá do kontextu východní Afriky kromě EAC rovněž region IGAD (Mezivládní úřad pro rozvoj), někdy také nazývaný Větší roh Afriky (Greater Horn of Africa, zahrnuje Ugandu, Jižní Súdán, Etiopii, Eritreu, Somálsko, Džibutsko, Súdán a Keňu). Naše výzva k předkládání článků na toto téma se setkala s obrovskou odezvou, ale jen malá část rukopisů dospěla až k publikaci. Je zcela zřejmé, že v čísle není zastoupen region celý. Děkujeme všem, kteří na výzvu reagovali, a zvláště publikujícím autorkám.

Předkládané číslo zdůrazňuje vzájemný vztah mezi sociálními strukturami a jednáním a odhaluje, s jakým úsilím ženy z východoafrického regionu pracují na zlepšování

² Viz např. <https://africanfeminism.com/>.

svých životních podmínek a přispívají k rozvoji svých rodin i společnosti. Články jsou příkladem toho, v čem Gwendolyn Mikell (1997) ve své knize spatřuje podstatu afrického feminismu. Podle G. Mikell souvisí africký feminismus se vším – zabývá se materiálními podmínkami i mocí a jejich vlivem na životy žen v Africe. Věnuje se nejen politické participaci a rozhodování. Africký feminismus je rozmanitý a pokrývá mj. otázky mateřství, genderových vztahů, sesterství, vlastnictví půdy, zemědělství, obchodu, mírových misí, vzdělávání a zkoumá to, jak se tyto faktory podílejí na utváření životů dívek a žen ve vztahu k mužům ve snaze zlepšit život všem. „Africká varianta feminismu vyrůstá z historie zapojení žen do převážně korporativních a agrárních společností se silným kulturním dědictvím a traumatickou zkušeností kolonizace západem“ (Mikell 1997: 4). Ženy z východní Afriky se aktivně podílejí, ať již individuálně nebo kolektivně, na úsilí postavit se patriarchátu, útlaku a zaostalosti.

Abychom překonaly zjednodušený rámec „příběhu chudoby“ a nabídly komplexnější obraz sociálních bojů žen, zahrnuly jsme do čísla i několik vizuálních příběhů, o které jsme požádaly fotožurnalistku Sumy Sadurni. Její reportážní snímky zachycují zapojení ugandské mládeže do globálního environmentálního hnutí, pouliční protesty žen v Kampale proti násilí na ženách a genderově podmíněnému násilí, kolektiv žen ve východní Ugandě usilujících o vymýcení ženské obřízky, jež je v některých komunitách praktikována navzdory deset let trvajícímu zákazu, a také kolektiv žen v Jižním Súdánu, který se věnuje komunitní práci za mír mezi etnickými skupinami. V neposlední řadě Sadurni dokumentuje aktuální téma globální pandemie COVID-19, jež přetváří každodenní život lidí po celém světě.

Ženy ve východní Africe regionu prokazují pozoruhodnou míru resilience v boji proti genderové nerovnosti. Bojovaly a bojují za stejná práva a uznání jako muži a otázka ženských práv se v regionu jako celku výrazně zlepšila. Ženy vždy aktivně utvářely resilienci svých komunit, ale o těchto příbězích se příliš nepíše. Absence afrických žen v historiografii je spojována s několika příčinami, včetně toho, že neexistují africké historičky, které by ženy do historie vepsaly. Svůj vliv mělo možná i to, že potřeba psát o těchto zkušenostech není vnímána s dostatečnou naléhavostí, neboť donedávna se veškeré vědění předávalo ústně a o správu tohoto vědění a lidové kultury se staraly ženy. Velká část historických poznatků o afrických ženách a jejich zkušenostech se proto ztratila a byla pohřbena spolu s matkami rodu, jež tyto příběhy nemohly uchovat pozdějším generacím v jiné než ústní podobě. Amandina Lihamba, Fulata L. Moyo, Mugaybuso M. Mulokozi, Naomi L. Shitemi a Sa'da Yahya-Othman (2007) potvrzují, že v psané historii východní Afriky je plno mužských hrdinů a válečníků, ale o hrdinkách toho bylo napsáno velmi málo.

Právě v této souvislosti je třeba číst článek Anny Adimy „The Sound of Silence: The 1929–1930 Gikuyu ‘Female Circumcision Controversy’ and the Discursive Suppression of African Women’s Voices“. Mlčení o sporu o ženskou obřízku, který v letech

1929–1930 propukl mezi keňskou mužskou elitou, misionáři a kolonialisty, interpretuje A. Adima jako doklad potlačování historie žen, zde konkrétně jejich názorů na ženskou obřízku, tedy praktiku, jež se žen přímo týkala. Ve svém archivním výzkumu Adima odhaluje, že většinu literatury, o kterou se odborné vědění o kikujských ženách a ženské obřízce opírá, napsali ve skutečnosti muži. Jako příklad Adima uvádí autobiografii Jomo Kenyatty *Facing Mt. Kenya* (Kenyatta 1968), jež o problému ženské obřízky pojednává z mužské perspektivy. Tak jako je cílem ženské obřízky sexuální podrobení žen mužským přáním, zůstávají i tyto historiografie podezřelé s ohledem na mlčení, které tuto praktiku obklopuje, a na nedostatek odborné literatury o tomto problému z pera afrických žen. Mnozí z odborníků, kteří o sporu o ženskou obřízku psali, pocházeli z řad kikujských mužů, nekikujské elity, bílých misionářů nebo koloniálních pánů (Shorter 1974). Z jejich pozicionality vyplývá i jejich předpojatost – tito odborníci nikdy nereprezentovali hlasy kikujských žen. Na uvedených poznatcích je patrná úloha archivního výzkumu, jenž odkrývá, jak kolonialismus umlčoval ženské hlasy a zkušenosti. Archivní výzkum tak významně přispívá k odhalování jednostranné androcentrické produkce kolonizovaného a maskulinizovaného vědění o zkušenostech žen.

Národní zápasy v době dekolonizace ve východoafrickém regionu jsou i nadále vyprávěny genderově slepým způsobem – ale ještě mnohem více způsobem patriarchálním. Ve státech, které získaly samostatnost, se muži stali vůdci a vepsali se do historie. Ženy se však také začaly dožadovat svého prostoru. Činí tak často v souvislosti s globálními hnutími, která ovlivnila feministická a ženská hnutí v Africe. Například Úmluva OSN o politických právech žen (1952) otevřela ženám příležitosti k politické participaci. To platí podobně i pro další úmluvy, včetně Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen (CEDAW, 1979), Deklarace o odstranění násilí na ženách (DEVAW, 1993) a pozdější Pekingské akční platformy (1995). Nairobské výhledové strategie na podporu žen, které byly formulovány v roce 1985, spojily ženy k hledání konsenzu v boji proti genderové diskriminaci a útlaču. Ve velké většině východoafrických zemí byly přijaty změny v ústavním právu směrem k větší citlivosti a zahrnutí genderových otázek. Stejným směrem je napřeno i úsilí národních a regionálních orgánů.

Například Africká unie aktivně začleňuje hledisko rovnosti žen a mužů do svých materiálů a činnosti. V roce 1998 byla založena Africká komise pro lidská práva a práva národů. V roce 1999 jmenovala Africká unie zvláštního zpravodaje pro ženská práva v Africe a v roce 2000 zřídila Ředitelství pro ženy, gender a rozvoj. Takové institucionální mechanismy zahrnující genderové otázky hrají při prosazování práv žen v Africe zásadní úlohu. Podobně i regionální organizace, např. Východoafrické společenství, se zavázaly k dodržování těchto protokolů, jejichž cílem je ochrana ženských a lidských práv.

Pokud jde o vzdělání, zpráva UNESCO z roku 2010 (UNESCO 2010) ukazuje, že podíl žen mezi absolventy vysokých škol ve východoafrickém regionu roste mnohem rychleji než v jiných částech Afriky. Navzdory této statistice však z indexu genderového rozvoje (GDI) Ugandy za rok 2018 vyplývá nutnost i nadále bojovat proti genderové nerovnosti ve třech základních dimenzích lidského rozvoje, tj. zdraví, vzdělání a ekonomického rozvoje, protože bez zlepšení všech těchto ukazatelů nelze hovořit o skutečném rozvoji a pokroku (srov. UNDP 2016, 2019).

Musí však být rozvoj měřen ekonomicky, nebo bychom se měli kriticky zaměřit i na lidský rozvoj? V článku „Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda“ argumentují Catherine Pauline Anena a Solava Ibrahim, že hospodářský rozvoj nemůže vést k posílení postavení žen, nebudeme-li zároveň bojovat proti genderově podmíněnému násilí v celé jeho šíři a složitosti. Kontrola žen nad ekonomickými zdroji musí být poměřována posílením postavení v širším slova smyslu, tedy zplnomocněním, které zahrnuje víc než jen hospodářský rozvoj. Posílené postavení žen znamená, že ženy mají pod kontrolou své životy, reprodukci, výrobu a zdroje; k tomu patří i absence genderově podmíněného násilí a násilí na ženách. C. P. Anena a S. Ibrahim ve svém výzkumu zpochybňují přístup řady mezinárodních agentur a veřejněpolitických programů, jejichž jedinou strategií pro posílení postavení žen je důraz na ekonomické zplnomocnění, protože i ekonomicky nezávislé ženy se potýkají s nejrůznějšími problémy souvisejícími s bojem proti patriarchátu a genderově podmíněnému násilí u nich doma i v institucionálním společenském kontextu.

Narativ ekonomického rozvoje kriticky reflektuje rovněž článek Zoë Johnson „Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffeehouse Owners in Wukro, Ethiopia“. Přináší pohled na mladé ženy, které dříve nebyly dostatečně brány v africkém ženském hnutí v potaz. Z. Johnson problematizuje nepřítomnost mladých žen ve feministických diskusích a přemísťuje mladé Etiopanky do středobodu debaty zaměřením se na to, jak se podílejí na posílení postavení svých rodin a komunit. Johnson správně argumentuje, že většina odborných publikací o mladých ženách depolitizuje jejich role a homogenizaci jejich vizí a aspirací je připravuje o aktérství. Mladé ženy, které prodávají kávu v *bunabétech*, pouličních kavárničkách v Etiopii, nebývají považovány za podnikatelky, přestože se věnují intenzivní samostatné výdělečné činnosti, jež poskytuje příjem jim i jejich rodinám. Na základě rozhovorů s těmito mladými ženami Johnson došla k závěru, že wukerské mladé ženy a jejich významný dopad na ekonomiku by neměly být přehlíženy. Uzavírá, že si zasluhují uznání jako aktérky ekonomických změn.

Naproti tomu Ruth Nsibirano, Consolata Kabonesa, Evelyne Lutwama-Rukundo a Euzobia Baine-Mugisha zkoumají ageismus, a zejména to, jak stárnoucí a starší ženy zdolávají nepřízeň osudu při obchodování na tržističích v Kampale, hlavním

městě Ugandy. Trhovkyně jsou proslulé svou resiliencí po celé Africe, obzvláště v Africe západní. V článku „Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining ‘Old’ in Kampala, Uganda“ se autorky zabývají vztahy mezi genderem, diskriminací na základě věku a prací. Kampalské trhovkyně našly v obchodní činnosti zalíbení, přátele i dostatečný výdělek pro potřeby své a svých rodin. V debatě o genderu a věkové diskriminaci se dlouho zdůrazňovalo to, jak se stárnoucím ženám zužují příležitosti v důsledku patriarchálních norem upřednostňujících vzhled ženy (Garner 1999). Myšlenka J. Diane Garner však nereprezentuje celou realitu ageismu, celý význam věku a úcty, jak se odrážejí v příbězích kampalských trhovkyň, s nimiž vedly rozhovory R. Nsibirano a kolektiv. S věkem jsou spojována určitá fyzická znevýhodnění, ale také se s ním dostavuje moudrost. Z genderového hlediska je sice zřejmé, že lidová moudrost častěji zobrazuje mudrce mužského pohlaví, a staré ženy se netěší stejné úctě (např. Schipper 1991), avšak debata o společenské vážnosti stárnoucích žen si zachovává konfliktní a kontextově podmíněný ráz. Uprostřed strastí městského života se starší ženy v Kampale vzpírají negativnímu očekávání, které společnost vůči ženám jejich věku chová, a prodejem potravin na trzích si aktivně přebudovávají životy. Přivlastňují si zpět své aktérství a schopnost vydělat si na živobytí, čímž snižují svou sociální a ekonomickou závislost. I nadále však může být problémem, že ekonomickou nezávislost si tyto starší ženy udržují za cenu rostoucí pracovní zátěže.

Součástí tematického čísla jsou i recenze knih na zvolené téma. Grace Maria Kentaro recenzuje knihu *Childhood, Youth Identity, and Violence in Formerly Displaced Communities in Uganda*, kterou napsala Victoria Flavia Namuggala v roce 2018. Jasně zde popisuje historii resilience vůči náhlým zvrátům v konfliktu mezi Boží armádou odporu (LRA) a vládními silami ve východní a severní Ugandě. Katharina Hoffmann se zabývá knihou o tranziční spravedlnosti v postkonfliktním kontextu, již editovaly Rita Shackel a Lucy Fiske v roce 2019. Zaměřuje se na kapitoly o Somálsku a Keni, stejně jako na významný příspěvek knihy k obhajobě názoru, že do debat o transformativní spravedlnosti mají být zahrnuty i kritické úvahy o genderové strukturální nespravedlnosti a rekonstrukce budoucího spravedlivého uspořádání se má opírat o místní zkušenosti a poznatky. V neposlední řadě je tu recenze Zuzany Uhde na knihu Alberta Kasandy *Contemporary African Social and Political Philosophy* z roku 2018. Recenze klade důraz na bohatství vědění vyvěrajícího ze sociálního a politického myšlení v Africe, které přesahuje rámec postkoloniální kritiky nebo etnofilosofie, čímž se opět vzpírá zkreslené reprezentaci sociálních hnutí a produkce vědění v Africe.

Literatura

- Garner, J. D. 1999. „Feminism and Feminist Gerontology.“ *Journal of Women & Aging*, Vol. 11, No. 2/3: 3–12.
- Kenyatta, J. 1965. *Facing Mt. Kenya*. New York: Vintage Books.
- Lihamba, A., Moyo, F. L., Mulokozi, M. M, Shitemi, N. L., Yahya-Othman, S. 2007. *Women Writing Africa: The Eastern Region*. New York: The Feminist Press.
- Mikell, G. (ed.) 1997. *African Feminism: The Politics of Survival in Sub-Saharan Africa*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schipper, M. 1991. *Source of All Evil: African Proverbs and Sayings on Women*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Shorter, A. 1974. *East African Societies*. London, Boston: Routledge and Kegan Paul.
- UNDP. 2019. *Human Development Report. Inequalities in Human Development in the 21st Century*. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Uganda. [online]. [cit. 20. 6. 2020]. Dostupné z: http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/UGA.pdf.
- UNDP. 2016. *Human Development Report: Accelerating Gender Equality and Women's Empowerment in Africa*. [online]. [cit. 20. 6. 2020]. Dostupné z: <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/2016-africa-human-development-report.html>.
- UNESCO. 2010. *Trends in Tertiary Education: Sub-Saharan Africa*. UIS Fact Sheet, No. 10. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.

BY-NC Florence Ebila, Zuzana Uhde, 2020.

BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2020.

Florence Ebila, Ph.D., vyučuje na School of Women and Gender Studies na Makererské univerzitě v Kampale. Její výzkumné zájmy spadají do oblasti genderu, kultury, feministického výzkumu a teorie, feministické historiografie, genderově podmíněného násilí, postkoloniálních studií a africké literatury a jazyků. Intenzivně se zabývala výzkumem autobiografií afrických žen. Kontaktní e-mail: ebilaf@yahoo.com nebo febila@chuss.mak.ac.ug.

Zuzana Uhde, Ph.D., se zaměřuje na kritickou sociální teorii a feministickou teorii a výzkum globálních interakcí. Konkrétně se věnuje výzkumu transnacionální migrace, východní Afriky a globální spravedlnosti, komodifikace péče, migrace péče a globální genderové spravedlnosti. Pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Kontaktní e-mail: zuzana.uhde@soc.cas.cz.

The Sound of Silence: The 1929–30 Gikuyu ‘Female Circumcision Controversy’ and the Discursive Suppression of African Women’s Voices

Anna Adima

Abstract

In 1929–30, British missionaries active in central Kenya sought the help of the British colonial government in banning and eventually eradicating the Gikuyu tradition of female circumcision. This was met with an uproar amongst the Gikuyu population, many of whom protested in the form of the *Muthirigu* dance song, giving rise to what is known as the ‘female circumcision controversy’. Contemporary sources demonstrate the numerous contributions to the debate on the issue that have come from missionary societies, colonial officials, British women, and Kenyan men, all of whom incorporated the controversy into their various agendas, be it concern for women’s health on the missionaries’ part, the anxiety of colonial officials over the impact of circumcision on Kenya’s long-term population growth, worry for their ‘sisters’ by British women Members of Parliament, or concern about Western infringement on Gikuyu traditions on the part of Kenyan men. What is most noticeable is the absence of Kenyan women’s voices in the sources on the matter, despite the fact that this is an issue that concerns their bodies. This article examines the different ways in which Kenyan women’s voices have been silenced on the issue and attempts to retrieve their voices from the sources available. In doing so, the article seeks to demonstrate the general tendency that exists to silence African women in history and in historical epistemology.

Keywords: history, female circumcision, women, Kenya, anti-colonial movement, decolonial studies

Adima, Anna. 2020. ‘The Sound of Silence: The 1929-30 Gikuyu “Female Circumcision Controversy” and the Discursive Suppression of African Women’s Voices.’ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 18–37, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.002>.

The field of African colonial history is one that is still largely dominated by elite actors within and outside of Africa, as both the subjects and the producers of history. A variety of such actors – whose statuses have shifted and evolved over time – can be observed. Among the subjects of African history who dominate primary sources there are: white men, in the form of colonial officers or missionaries; African men, often ‘big men’ politicians, renowned for either opposing or upholding the colonial status quo; and white women, depicted most often as benevolent and devout missionaries. More than half a century after the end of formal colonialism, a similar set of elite actors can be observed evaluating sources and producing subsequent histories. In all these stages, however, there is the glaring absence of African women: in historical sources they tend to be nameless, faceless subjects, used as props in the male political sphere, and in contemporary historical knowledge production they are still largely marginalised compared to their male – and white female – counterparts.¹

An episode in history that best brings this issue to light is the 1929-30 female circumcision ‘controversy’ in central Kenya, an area traditionally inhabited by the Gikuyu people. Female circumcision, or clitoridectomy, formed an important custom in traditional Gikuyu societies – and, indeed, in many other African communities. The ritual symbolises the progression from girlhood to womanhood, complete acceptance into the ethnic group, and the solidification of Gikuyu identity (Shell-Duncan, Hernlund 2000: 3; Natsoulas 1998: 138). Missionary societies active in colonial Kenya were repelled by the practice: as some of the earliest Western medical practitioners in the region since their first arrival in Kenya in the late 19th century, they were privy to the negative effects of clitoridectomy, ranging from poor maternal health to increased infant mortality (Maathai 2007: 5-6; Luongo 2000: 116-7). They were highly critical of the practice, and the most active in attempts to eradicate it was the Church of Scotland Mission (CSM), led by Dr John William Arthur.² At its stations throughout central Kenya, the mission actively taught against clitoridectomy in its schools, seeking to change their African followers’ attitudes towards the practice (Boulanger 2008: 61; Thomas 2003: 22).

In March 1929, the CSM called on its adherents to swear a loyalty oath to the Mission, symbolising their repudiation of female circumcision. With tensions between Africans and missionary societies already high, this demand led to protests from the Gikuyu population in the form of a dance-song called *Muthirigu*, which had spread to most parts of central Kenya by September 1929. The lyrics decried the

¹ Thank you to Dr Ismay Milford, Dr Tom Cunningham, Dr Gerard McCann, and the two anonymous reviewers of *Gender and Research* for comments on earlier drafts.

² Other Protestant missionary societies active in colonial Kenya included the Africa Inland Mission, the Gospel Missionary Society, and the Church Missionary Society.

colonial government, missionaries, and the African Christians who were loyal to them, and the *Muthirigu* was incorporated by many Gikuyu nationalists into their anti-colonial activism. The controversy culminated with the murder of an American woman missionary, Hilda Stumpf, on 3 January 1930 (Strayer 1978: 139; Thomas 1998: 130; Sandgren 1989: 139; Boulanger 2008: 67-8; *Memorandum* 1931: 45, Appendix V; Anderson 2018: 1515).

The British colonial government, much to the disappointment of the missionary societies, never imposed an official ban on the practice of female circumcision (Kanogo 2005: 91). Fed by missionary reports of higher infant mortality among children of circumcised women, the colonial government's primary concern was population growth, which was linked to British Kenya's long-term economic output, as a smaller population would mean fewer labour reserves to draw upon. The colonial government decided to regulate – rather than officially ban – the practice by limiting the extent to which a girl's genitalia were cut. It was hoped that the practice would die out slowly through education, and that Africans would begin to recognise what the British viewed as the barbarity of the act (Boulanger 2008: 71; *Memorandum* 1931: 19, 22).

The controversy was also incorporated by many Gikuyu men into their anti-colonial nationalist activism, and they viewed missionary activity as a deliberate attempt to eradicate Gikuyu traditions (Natsoulas 1998). The most famous nationalist collective was the Kikuyu Central Association (KCA), the secretary of which was Jomo Kenyatta, who would later become the first president of an independent Kenya.³ Kenyatta was a strong advocate for the retention of female circumcision and lobbied in both Kenya and Britain for keeping Gikuyu traditions (Kenyatta 1938: 126-7). The KCA was known for its strong anti-mission stance, and it used the circumcision controversy, along with Gikuyu grievances about land, in its nationalist activism (Luongo 2000: 11).

Existing under the umbrella of the British colonial government were the Local Native Councils (LNCs) of the different districts in the Gikuyu-inhabited areas. Consisting of both African and British men, these councils were colonial-created institutions designed to implement and exercise British indirect rule – government through local authorities, which was implemented in all British colonies. The LNCs worked with missionaries and the colonial government to limit, if not eradicate, female circumcision in certain areas of central Kenya (Thomas 2003: 24; Kanogo 2005: 85; Boulanger 2008: 66).

Western women also contributed to the debate on the female circumcision controversy. British female Members of Parliament at the time – notably the Duchess

³ The English spelling 'Kikuyu' (rather than 'Gikuyu') is used here, as the 'Kikuyu Central Association' is abbreviated as 'KCA' in most official documents.

of Atholl and Eleanor Rathbone – were very vocal on the matter, specifically regarding the effect of the practice on women's health (UK Parliament 1929; Luongo 2000: 124; Thomas 1998: 130). One Western academic, an American scholar known as Jean Davison, travelled to Kenya decades after the crisis and interviewed a woman who had been circumcised at the time of the controversy (Davison 1989). Through the latter's voice being brought to the forefront with the aid of a Western researcher, Davison's work in this way provides useful insight into the power relations of knowledge production about women in Africa.

Within the historiography on the female circumcision 'controversy' is the glaring lack, if not complete absence, of Gikuyu – and other African – women's voices in the primary and secondary sources, both of which are dominated by the elite actors discussed above. It must be emphasised that the category of 'Gikuyu women' itself is far from homogeneous, consisting of the girls who were cut, the women performing the cutting, Christian and non-Christian women, grandmothers, mothers, aunts, and daughters. These are all women of various walks of life, and their diversity fails to be adequately represented in the sources, which reduce them to passive, voiceless subjects. In examining the religious, political, and gendered discourses surrounding the 'controversy', this article analyses the extent to which Gikuyu women's voices can be retrieved from the textual sources available, aiming to illuminate the issue of African women's marginalisation in history, with actors of the hegemony contributing to reinforcing various hierarchies of oppression.⁴ In challenging existing historiography through a gender analysis of historical sources, more humbly, this article calls for a change in the way history is read and produced, to give discursive space to the voices of previously marginalised actors.

Methodological background

The research for this topic was conducted by examining archival materials in the British National Archives, the University of Edinburgh Centre for Research Collections, the University of Oxford Bodleian Libraries, and the University of Birmingham Cadbury Research Library. The limitations of using archives solely based in the UK are discussed further below. Sources consulted included colonial papers, mission

⁴ That said, even with the limitations placed upon them, Gikuyu – and Kenyan – women did have agency and autonomy within the patriarchal cultures that existed before the arrival of Christianity. In the 19th century, women played an active role in the Gikuyu political economy through their involvement in trade; they collectively organised themselves in various ways throughout the 20th century to form women's groups, and some took to arguing in the public sphere about issues affecting them, such as marital discord. For further discussions on Gikuyu women's agency, see, for instance Clark 1980; Robertson 1996; Peterson 2001.

accounts, as well as documents produced by Jomo Kenyatta and the KCA, which are useful in highlighting contemporary colonial and patriarchal attitudes towards Africa and African women. Using a decolonial perspective, a gender analysis of the primary sources at hand was conducted, drawing on feminist decolonial theorists, including Spivak, Alcoff and Minh-ha, to find the voices – or absence thereof – of African women on the debate surrounding the female circumcision controversy (Spivak 2000; Alcoff 1991-2; Minh-ha 1989).

This article builds on the work of other scholars – both African and non-African – who have highlighted African women's agency and resistance to colonialism and the injustices they faced. These range from Kanogo's discussions of Kenyan women's mobility and agency as a result of travel to Mutongi's analysis of how western Kenyan widows have successfully navigated patriarchal systems for socio-economic security. Onsando examines the multifaceted nature of the culture surrounding female circumcision, in its creation of community and womanhood for many women, and how colonial interventions in the tradition resemble those of modern human rights. (Kanogo 2005; Mutongi 1999; Onsando 2016). In an analysis of the female circumcision controversy, Luongo rightly states that '... while clitoridectomy was an issue *about* women, it was not an issue *of* women' and that the '... controversy was not a debate that publicly engaged women in contesting the control of their own bodies'. Her argument, however, does not analyse how such non-engagement has been sustained over the decades and reproduced in historical knowledge production (Luongo 2000: 105).

The issue of female circumcision is tackled by some in creative writing, such as Charity Waciuma's memoirs *Daughter of Mumbi*, in which the author describes her experiences as an uncircumcised girl from a Kenyan Christian family, and the tensions present when she is with circumcised girls in school (Waciuma 1969). Similarly, in her play *The Scar*, as well as in her memoirs *Mirrors of My Life: A Memoir*, Kenyan writer Rebeka Njau condemns the tradition of female circumcision (Njau 1965, 2019). Though not academic writing, both texts are useful sources with which to examine changing attitudes towards the practice in Kenya throughout the 20th century, and to capture the humanity of historical experience, something that may not be gleaned as easily from colonial or missionary documents.

A small caveat with regard to terminology must be added: throughout this article, the term 'female circumcision' will be used, though it is an inaccurate translation of the Gikuyu word *irua*, which refers to initiation, a range of ceremonies that prepared boys and girls for adulthood, of which circumcision was a part (Robertson 1996: 620). There are a variety of terms used in the literature on the subject, including 'excision', 'female genital cutting', or 'female genital mutilation'. In the awareness that, as Boddy states, 'all terminologies are political', in the interest of clarity, and to fall in line

with existing historiography, this article employs the terms 'female circumcision' and 'clitoridectomy' interchangeably in the following discussions on the religious and political discourse surrounding the controversy and the women's voices present in this (Boddy 2007: 47).

Religious discourse

Initial missionary work in central Kenya began upon the first missionary's arrival in 1898, with the first Gikuyu person's conversion to Christianity happening in 1907. As part of the colonial project, missionary societies worked to teach Gikuyu people, to impart a Christian message to them and to gradually turn them away from their religious and traditional beliefs, demonstrating the 'cultural arrogance' that defined most colonial attitudes at the time (Maathai 2007: 5-6; Arthur c. 1945; Voice of Kenya c. 1953: 2; Natsoulas 1998: 139; Sandgren 1989: 2). From 1906 onwards, the Church of Scotland Mission actively preached against the practice of female circumcision, together with its associated dances and other initiation rites, as the Mission had been, according to Dr Arthur, witness to 'the evil effects' of the practice (Arthur c. 1945; Thomas 2003: 22). The details of their work and their experiences are recorded across various documents produced in the decades following the female circumcision crisis – and which were examined for this article – including lectures and memoranda by Dr Arthur, newspaper articles, and letters written by missionaries (Arthur c. 1945; *Memorandum* 1931; *Mrs J. W. Arthur* 1937; *Mombasa* 1931).

The primary reason for the missionary societies' stance against clitoridectomy was, ironically, a humane one: mission doctors, when treating women who had undergone the operation, were privy to its worst effects. They observed the risk of sepsis, the immense pain caused by the operation, and the dangers when performed by a non-medical expert (*Record* 1930; *Memorandum* 1931: Appendix 1). Mission doctors identified both a minor and a major form in the way clitoridectomy was practised by the Gikuyu: the former entailed only the partial removal of the clitoris, while the latter involved the removal of the clitoris, the labia minora, and the labia majora (*Memorandum* 1931: 1-2). According to mission doctors' observations, it was the major form that resulted in the scar tissue that affected childbirth and infant health (Kanogo 2005: 79; Thomas 2003: 23; Leakey 1931: 4).

Certainly, there were numerous cases of circumcised women in mission hospitals experiencing difficulty in childbirth; however, given the fact that the sources that state this are of missionary origin, it is difficult to gauge their objectivity, as they would mainly have been privy to the worst cases. Writing in his memoirs, Kenyatta emphasised that mission doctors rarely experienced healthy cases of circumcised women giving birth – women would only come to them in situations of great

emergency. In addition, most of the missionaries' sources of information were recent Gikuyu Christian converts who were the products of missionaries' teaching against the practice, and thus viewed clitoridectomy as a backward practice (Kenyatta 1938: 147). The reliability of the missionary sources must thus be called into question.

As more Gikuyu people converted to Christianity, the CSM had by the early 1920s passed a rule that any baptised church members that underwent the operation of clitoridectomy, or encouraged their daughters to do so, would be punished with suspension from the church (Natsoulas 1998: 139; Strayer 1978: 137; Boulanger 2008: 61, 66; Mombasa 1931). The missionaries also continuously sought the help of the colonial government to ban the practice; though complete legislation against this was not enforced, and in some districts in the Gikuyu-inhabited areas clitoridectomy was limited to the 'minor' form (*Memorandum* 1931: 22; Maxwell 1926).

By 1929, events came to a head when in March the Protestant missionaries required Gikuyu Christians to sign the *kirore* pledge that was also a loyalty oath to the mission and a renunciation of female circumcision. Such was the infuriation of many Gikuyu people that, in protest a few months later, the *Muthirigu* dance-song broke out. The song's focus was not only on female circumcision but also incorporated grievances with colonial politics and land issues, the latter of which were also a very contentious topic in Kenya at the time.⁵ With lyrics that called for a 'fight with the Church', they declared 'you elders of the church / you are fools' and threatened that those who signed the vow against circumcision 'shall be crucified'. Beginning in Kiambu district, it quickly spread through the Gikuyu-inhabited areas, reaching Nairobi and the European-owned farms, causing what Dr Arthur described as 'a state of lawlessness' (Boulanger 2008: 67-8; Natsoulas 1998: 141-2; *Memorandum* 1931: 45, Appendix V; Arthur c.1945: 4).

There was a growing rift within Gikuyu society, brought about by the *Muthirigu* protests, which split between Gikuyu missionary supporters and those who were against missionary policy. Many Christian Gikuyus found themselves in a position in which they had to choose between the Church and their own customs and traditions. Those that chose the former became increasingly critical of their customs and culture and were slowly ostracised from their communities (Strayer 1978: 95; Kanogo 2005: 81-2). Those Gikuyu that opposed mission policy did so for various reasons: some, such as KCA members, did so on political grounds, whilst others, often newer mission adherents, did not view Gikuyu traditions and Christianity as

⁵ *Muthirigu* as a musical genre has a long history in Gikuyu oral and musical culture. It was used to record and pass down history (comparable to the Western form of textual documentation of the past), and often also in protest against British colonial injustice and repression of African traditions. In a similar way to the 1929 controversy, *Muthirigu* was also used in protest during the uprising of the Kenyan Land and Freedom Army in the 1950s. See also Muhoro 2002; Ndīgīrīgī 2017.

incompatible, and sought to combine the two (Sandgren 1982: 199). It was members of the group against mission policy that left the missions and removed their children from mission schools, sending them instead to the newly created independent schools, created by Kenyans themselves. These were locally-run without financial aid from the government and were born out of the need for alternative types of educational institutions where children could learn without missionary indoctrination (Kenyatta 1938: 142; Arthur c.1945: 5; Dutton 1929: 2-3; Koinange 1955: 25; Voice of Kenya c. 1953: 4; Bunche 1941: 52). Joshua argues that, in an exacerbation of the controversy, ultimately neither the missionaries nor African men demonstrated a clear concern for the women's bodies, as the practice of clitoridectomy became the location of a power struggle, and this resulted in a failure to manage the problem effectively and only served to entrench the practice even further (Joshua 2009).

Many of the primary sources on the religious discourse of the female circumcision controversy examined have an androcentric focus: they are either produced by men – either colonial missionaries or Gikuyu men – or recount aspects of Gikuyu culture from a male point of view, with the voices of women almost entirely absent. The sources of the Church Mission Society are primarily about Dr Arthur and his activities in central Kenya, and when female circumcision is mentioned, it is in a pejorative way, emphasising its 'cruel and harmful nature' resulting in 'the death of mother and of child' (Arthur c. 1945). Apart from an explanation that circumcision is a rite of passage for both Gikuyu boys and girls, there is no mention of its importance to girls, and how, as a marker of Gikuyu identity, it symbolises progression to womanhood (Natsoulas 1998: 138).

When the sources do discuss Gikuyu people, this is often only done with reference to 'big men', such as Kenyatta, Harry Thuku, or Jesse Kariuki, leading figures in the KCA, who focused 'on the recovery of [Gikuyu] land' and on 'righting other grievances' (Arthur c. 1945: 2, 4). There is little discussion of Gikuyu women in the sources, who are often treated as objects defined by their reproductive capacities (*Mrs J. W. Arthur* 1937). There are instances when their experiences are accounted for, such as in the CSM's memorandum on female circumcision, which, when discussing the limitation of clitoridectomy to its minor form in Kenya's Embu district in 1926 states that 'the young girls themselves favour it because it involves less suffering' (*Memorandum* 1931: 22). However, despite the fact that this features the voices of women, they are filtered through the perspective of the CSM, and thus remain spoken for, if not silenced.

This silencing of Gikuyu women's voices in historical sources is far from accidental; it is deliberately done by hegemonic actors in their own interests and reflects contemporary attitudes towards African women. Thus, 'inequalities experienced by actors lead to uneven historical power in the inscription of traces', and various events

experienced by certain actors become narratives prioritised in the creation of history (Trouillot 2015: 48). As this carries into the stages of writing and producing history, these silences become further entrenched, highlighting an 'androcentric bias in the written record' (Geiger 1998: 9). An actor's discursive location does not determine the truth and meaning of the discourse; therefore, a hegemonic position does not necessarily infer the production of truthful and accurate discourse surrounding the 'other'. For this reason, it is too simple to unquestioningly accept the missionary's version of events, and to blindly believe that Gikuyu women remained silent on the matter – their absent voices are a construction that erased them from the missionary's version of history (Alcoff 1991-92: 17).

This section examined the religious debates on the female circumcision controversy and how the issue was framed in the religious discourse. The sources examined for this were primarily produced by missionary societies active in central Kenya at the time. An attempt was made, with difficulty, to retrieve the voices of Gikuyu women from the sources, demonstrating how, as the subaltern, they were often spoken for and thus had no voice discursively.

Political discourse

One of the primary reasons why the British colonial government became involved in the female circumcision controversy was because of their concern about population decline in Kenya, as this would ultimately mean fewer cheap labour reserves to draw upon (Boulanger 2008: 71). Chief Native Commissioner G. V. Maxwell wrote that 'in the interest of humanity, native eugenics, and increase of population', the milder form of clitoridectomy required enforcing (Maxwell 1926). The colonial government – informed by missionary reports – believed that circumcised Kenyan women gave birth to weaker children, if they survived at all, which also hindered the supposed humanitarian project of strengthening and developing the African population, a pillar of contemporary missionary and colonial political activity and discourse (Kanogo 2005: 85; Luongo 2000: 118; Thomas 2003: 24).

For this reason, the government worked with the LNCs to regulate the practice of female circumcision. Consisting of colonial-appointed Kenyan men and a British district commissioner, the LNCs were institutions designed to implement indirect rule. In the years leading up to the female circumcision controversy, clitoridectomy was limited to the minor form by 1926 in all districts except Nyeri, and from 1927 onwards circumcision in Meru without the consent of the girl in question was banned. The British colonial government was reluctant to enforce a full ban on female circumcision and take a direct position on the practice; given the growing political consciousness of the KCA and support for the organisation, the government was worried about

rebellion and increased opposition to colonial rule. It was eventually decided that the best way to respond to the issue was through education, rather than legislation, on female circumcision. Government representatives hoped that through sufficient pro-colonial propaganda and a Western mission education, Gikuyu people would come to see for themselves the brutality of female circumcision (Maxwell 1926; Kenyatta 1938: 126; Thomas 1998: 131; Boulanger 2008: 67; Thomas 2003: 26; Kanogo 2005: 85).

The nationalist KCA was a staunch opponent of the colonial government and anti-European in its policies, and it worked to counter the effects of colonial and missionary activity. They were very vocal about defending Gikuyu traditions, especially when official regulations on clitoridectomy were introduced, '[urging] resistance against attempts to control the custom of female circumcision' (Grigg 1929b). A number of the KCA's members were part of *Muthirigu*, incorporating the controversy into existing Gikuyu grievances about their poor land rights and forced labour on European-owned farms. As circumcision was important to almost every Gikuyu, the KCA were thus able to bring together a fragmented society under the umbrella of the anti-colonial movement. *Muthirigu* and the female circumcision controversy thus became a form of Kenyan nationalism, which would later on develop into the uprising of the Kenyan Land and Freedom Army – also known as Mau Mau – and the fight for the country's independence (Luongo 2000: 111; Pedersen 1991: 651; Kikuyu Central Association 1929; Natsoulas 1998: 144).⁶ The KCA expressed its grievances and anger with the European colonial yoke in its Gikuyu-language newspaper *Muigwithania*, which Kenyatta also edited and contributed to. The publications in the paper worried the colonial government, who feared that KCA propaganda during the controversy would spread quickly and incite further unrest and colonial resistance. Unsurprisingly, the government looked with much disfavour upon the Association, and the Governor of Kenya at the time, Sir Edward Grigg, deemed its 'policy ... anti-Government, anti-Missionary and anti-Settler' (Kanogo 2005: 90; Boulanger 2008: 67-8; Grigg 1926; Grigg 1929a).

As Secretary of the KCA, Kenyatta spent the latter half of the 1920s promoting the KCA's position and ideas in England, where he was living at the time (Boulanger 2008: 67). At a parliamentary session at the House of Commons in 1930, where the issue of clitoridectomy in central Kenya was discussed, he was invited to represent the Gikuyu people and emphasised the importance of clitoridectomy to Gikuyu girls in becoming women (Kenyatta 1938: 126; Strobel, Bingham 2004: 36). Kenyatta's antipathy towards colonial imposition on Gikuyu – and African – customs pushed

⁶ It is important, however, not to conflate the ideals of central Kenyans with Kenyans as a whole, many of who experienced colonialism differently, and who may have had different national aims. The problematics of this are discussed in Onsando 2016.

him to the side of traditionalism, which is evident in the language he used in his autobiography *Facing Mt Kenya*: he wrote that ‘no proper [Gikuyu]’ would marry an uncircumcised girl, and intercourse with an uncircumcised man or woman for a Gikuyu was ‘taboo’. Additionally, he described the Gikuyu men who married uncircumcised women from other Kenyan ethnic groups as ‘detribalised’ (Kenyatta 1938: 127).

As with the missionary sources, those produced by political actors at the time of the controversy are largely dominated by male voices. There are virtually no Gikuyu women’s voices in the sources available produced by British colonial officials on the issue of clitoridectomy or with regard to the related crisis. The topic is kept broad and largely political in the sources, and it is identified as a problem only in terms of how it will affect the colonial project and missionary activity: writing about the controversy in a letter, Dr Arthur stated that the ‘situation has arisen ... from the fact that the political body known as the [KCA] has been and is working to undermine the authority of Government’ (Arthur 1929). During the crisis, government officials worriedly watched as many Gikuyu people boycotted the mission schools in favour of independent schools, but insisted – in language indicative of colonial arrogance – that if the issue was handled ‘with good humour and restraint ... these sillies [would] give up their conspiracies and ... be content to go back and work on their [farms]’ (Dutton 1929). The only reference made to women is when maternal health is discussed, and how the resulting ‘scar tissue ... offers resistance to the passage of the baby at child-birth and makes labour slow and difficult’ (*Record* 1930). Colonial government officials relied on mission doctors for this information, the reliability of which, as stated previously, is debatable, given the fact that they rarely experienced healthy childbirths, which would have happened at the mother’s home, away from mission hospitals (Kenyatta 1938: 147). The paucity of Gikuyu women’s voices in the sources is testimony to their perceived irrelevance to colonial officials, who became interested in female circumcision and the related controversy, mainly due to a combination of missionary pressure and worries about unrest due to KCA activity. In order to maintain stability in the colony, they tried to find a middle ground to appease both the missionaries and the KCA, marginalising Gikuyu women in the process.

An examination of the sources produced by Kenyan male political actors reveals a similar ignoring and silencing of women’s voices, as many of these assume their right to ‘speak for’ Gikuyu women. This is particularly evident in Kenyatta’s memoirs, in which he writes about circumcision for both boys and girls in great detail. Having undergone the ritual himself, he claims this gives him the right to ‘speak as a representative of [his] people’, which he did in the House of Commons in 1930, as mentioned above. In addition, his aunt was one of the women who operated on girls; Kenyatta wrote that, by talking to her and listening to conversations between

her and other women, he had sufficient knowledge of female circumcision to be able to comment on the issue (Kenyatta 1938: xix-xx, 126). This Spivakian type of representation (*vertreten*) is not only highly problematic but also discursively dangerous, as it renders the 'subaltern' mute in the face of patriarchal hegemony. In this way, Kenya's words contributed to the suppression of Gikuyu women's voices, as he used his privilege to speak for them, rather than create a discursive space for them to speak and be heard.

For all its flaws, however, Kenya's *Facing Mt Kenya* is one of the few textual sources that even discusses the importance of clitoridectomy to women. The rest of the KCA-centred political sources largely incorporate the circumcision controversy into its political, anti-colonial agenda. When the KCA representatives discussed their grievances pertaining to land and higher education for men in a letter to the Secretary of State to the Colonies, their discussions solely revolved around Gikuyu men. The only mention of women is in the request that they 'should be exempted from hut and poll-tax' by colonial authorities (Kikuyu Central Association 1929). Though the letter was not about the female circumcision controversy itself, it is nevertheless indicative of the perceived irrelevance of women's issues to the KCA. The association's desire to retain female circumcision seemed more part of its nationalist anti-European movement, and less because it was an important tradition to Gikuyu women. It is important to remember that many members of the KCA, including Kenya, formed part of the Kenyan political and intellectual elite, who were in this position because they had benefitted from a Western missionary education. As mentioned above, a missionary education taught Western values, which at the time included conservative Edwardian norms that were taken up by African students. This would have influenced the way African women were seen by men: as subservient creatures that required speaking for, which is evident in the discursive silence of Gikuyu women in the historical sources. Kenya and the KCA are guilty of largely ignoring what women had to say about circumcision and instead exploiting the issue to further their nationalist agenda.

The silencing in the textual sources of Gikuyu women by both colonial government forces and male Gikuyu political actors is testimony to the women's double subjugation. Colonial hegemony produced the polarising positions of oppressor – the cultural-political hegemon – and the oppressed. Within the latter group is the subaltern – an individual 'with no history and [who] cannot speak', and as a woman, according to Spivak, is rendered mute in the face of patriarchy and imperialism. This is certainly the case with the representation – or *vertreten* – of Gikuyu women in the political sources: the combination of imperial British male voices, and those of Gikuyu men rendered them almost silent and unheard by the hegemony. Trapped between African patriarchy and Western imperialism, Gikuyu women '[disappeared] into a violent

shuttling ... caught between tradition and modernisation' (Spivak 2000: 1468). In this way, they were even further removed from hegemony, as their bodies became the location of a struggle for power between two opposing forces.

The political discourse presented in this section highlights the contributions of male British colonial officials and Kenyan political figures to the debate during the female circumcision controversy. Though the two camps opposed each other in ideology, they both contributed to marginalising Gikuyu women and silenced their voices in the sources they contributed to producing.

Women's voices

Within the framework of a gendered discourse surrounding the female circumcision controversy, Kenyan women's voices are more prominent – although still a minority – than within other discourses. For instance, in a contribution to *Muigwithania* in 1929, a Gikuyu woman named Tabitha Wangui explained the link between uncircumcised women and prostitution: women who were not circumcised were unable to find husbands, leading them to seek employment in Nairobi, where many would work as prostitutes (Muigwithania ii, no. 1 1929 qtd. in Ward 1976: 175). In a secondary source published in 2007, Njambi argues that *irua*, and the accompanying circumcision, was far from a symbol of Gikuyu women's oppression: it symbolised 'boldness and courage that provide a socio-historical platform for women to engage in militant anti-colonial activity in ways that were perceived as coequal with men' (Njambi 2007: 691). Though two very different women, who lived in different eras, they are examples of the diversity of Kenyan women's voices on the issue of clitoridectomy and the accompanying 1929-31 controversy, and they demonstrate the richness inherent in alternative and more inclusive readings of mainstream history.

A further example of a Gikuyu woman's voice can be found in an interview with Wanjiku by American scholar Jean Davison published in 1989 in *Women of Mutira: Lives of Rural Gikuyu Women*. Born in 1910, Wanjiku was circumcised in the 1920s, in the years leading up to the female circumcision controversy. Although she does not directly refer to the crisis in the interview, Wanjiku does emphasise the importance of circumcision for both boys and girls, as it was the only way for young people to attain adulthood, in spite of the pain involved in the operation. Wanjiku continues to stress the need to 'buy maturity with pain', as the ability to endure the pain of clitoridectomy demonstrated a woman's willingness to accept the pain of childbirth. In avoiding circumcision, Wanjiku states that a girl misses an important life event – one that not only makes her a woman, but also teaches her about social stratification and interaction with elders and other age-sets within Gikuyu society (Davison 1989: 23).

Davison's interview with Wanjiku demonstrates the views of a Gikuyu woman to whom circumcision was necessary for herself and other young women. However, as a source, though valuable, it is not without its flaws: it contains merely one woman's experiences of the controversy, and it is therefore difficult to gauge to what extent it is reflective of her contemporaries at the time. Additionally, the voice of Wanjiku is presented via the perspective of a white American woman, which is problematic in itself and raises as many questions – that are inherent to any ethnographic research – as it answers: What kind of questions did Davison ask? Who translated the questions and answers during the interview, and how much was lost in the process? How was the interview later edited to appease the publishers of the final manuscript? Davison's own views may have influenced her research approach, the way her questions were framed, and, consequently, Wanjiku's responses to them. It is evident in this case that '... "them" is only admitted among "us", the discussing subjects, when accompanied by or introduced by an 'us' member, hence the dependency on "them"' (Minh-ha 1989: 67). Under different circumstances, it is doubtful whether Wanjiku would independently have been able to voice her opinions – to the extent that she would, for example, be published by London-based publishers, like Davison was – due to the lack of socio-economic capital and the structural barriers based on racism and sexism. Even though *Women of Mutira* was published in 1989, sixty years after the circumcision controversy, the fact that these women's perspectives are presented with the 'aid' of a Western woman is indicative of the legacies of colonial power-structures in discursive hierarchies in historical knowledge production.

Other Western women contributing to the debate – more directly – on the female circumcision controversy contemporarily included British women Members of Parliament, who viewed the practice of clitoridectomy as symbolic of the submissive position of Gikuyu women in their societies (Luongo 2000: 124). In a 1929 sitting in the House of Commons, MP Eleanor Rathbone declared Gikuyu women as slaves 'to men of their own race', the equivalent of property to their husbands and fathers. At the same time, these women MPs, like missionary societies, demonstrated concern for Gikuyu women's health and the effect female circumcision had on their bodies. During a parliamentary session, the Duchess of Atholl discussed the consequences of the practice on childbirth and risks it posed to the first born child, decrying female circumcision as 'nothing short of mutilation', and cited a public letter appearing in an East African newspaper that reported on Gikuyu women demonstrating in protest against female circumcision. However, the racist colonial overtones are evident, as the Duchess reminded the House of 'how little native races may be able to express themselves' and stressed 'how backward they may be in respect of many of their customs' (UK Parliament 1929).

Such sweeping statements about Gikuyu women and female circumcision, though masked with concern, were ingrained in racist colonial discourse and contributed to entrenching the privileged positions of British women MPs and maintaining racial power structures. Through sole emphasis on Gikuyu women's oppression by Gikuyu men, the MPs overlooked the fact that Gikuyu women were equally subjugated by Western colonial hegemony on account of their race. In this way, in highlighting their concern in terms of 'sisterhood', these British women decentred themselves from their whiteness and their role as MPs in a colonial empire that oppressed African women. This relatively powerful position within the hegemony, therefore, made the discursive location of the women MPs biased: in their narrative of 'us' versus 'them', they characterised African women as primitive and themselves as enlightened, perpetuating binaries of 'western' versus 'non-western', which reinforced hierarchical discursive oppression (Hinterberger 2007: 77; Alcoff 1991-92: 7, 15).

There were a variety of women's voices who contributed to the debate on the circumcision crisis, both during the controversy and decades later. These were investigated by examining an article written by a Gikuyu woman at the time of the crisis, secondary sources produced on the matter by Kenyan women, an interview conducted by Davison – a Western woman – with the Gikuyu woman Wanjiku, who was circumcised in the years prior to the controversy, and the discussions of British women MPs. In analysing these contributions, it was highlighted how the statements of Western women contributed to the continued oppression of African women.

Discussion and conclusion

The 1929-31 female circumcision controversy in Kenya is an incident in history that serves to demonstrate racial and gendered power relations and the variety of ways the colonial institution worked to oppress Gikuyu – and other African – women. This article analysed the debates – both in primary and secondary sources – on the controversy, from religious, political, and gendered perspectives, in an attempt to illuminate the silencing of African women's voices in history.

The religious discourse was largely dominated by missionary societies – notably the CSM – who were active in colonial Kenya at the time, and who were wholly against the practice of clitoridectomy. Ostensibly out of concern about the effect it would have on the women's bodies and its negative impact on childbirth, missionaries actively taught against clitoridectomy in their schools. When they demanded that African teachers at the mission sign a pledge against the practice, the *Muthirigu* dance-song erupted in protest, spreading quickly throughout Gikuyu-inhabited areas of central Kenya. Many Gikuyu parents removed their children from mission schools

and instead sent them to locally-run independent schools, where they felt they would not be subjected to mission propaganda.

Consisting primarily of the voices of the British colonial government and the KCA, the political discourse presented different views on female circumcision. After initial indifference to the practice, the colonial government later condemned it because of their concern about long-term population growth in the colony. In collaboration with the LNCs, partial legislation against female circumcision was implemented. The KCA, on the other hand, with Jomo Kenyatta as secretary, were very vocal about the retention of clitoridectomy, equating its abolition with Western infringement upon Gikuyu traditions. They integrated this into their existing grievances and their nationalist, anti-colonial activism, without seeming to exhibit clear consideration for Gikuyu women themselves.

There were also some women's voices involved in the debate around the female circumcision controversy, including the voices of a few Kenyan women in both primary and secondary sources, who discuss the importance of female circumcision to their communities. Western women's voices also featured in the debate: an interview conducted by Davison with Wanjiku, a Gikuyu woman who experienced the controversy, sheds light on an under-represented viewpoint in the debate. However, the discussion was dominated by women MPs in Britain, who advocated for the abolition of clitoridectomy in the House of Commons on the grounds of their concern for Gikuyu women's health and what they viewed as the latter's degraded position in Gikuyu society.

The various debates on the female circumcision controversy are of course not mutually exclusive; they were chosen as lenses to examine Gikuyu women's voices in the historical sources available on the matter. With a few exceptions mentioned previously, their voices are, by and large, almost completely absent from the debates surrounding an issue that concerns their own bodies, as they are silenced in both the primary and secondary sources examined here, the creators of which chose to exclude them from their readings of history. Little is known about their experiences of and thoughts on the matter, and considering them changes the overall narrative of the historiography, which generally frames the debate as 'tradition versus modernity' or 'colonialism versus ethno-nationalism' (Robertson 1996: 623-4). The example of the controversy serves to illustrate a much broader issue in the field of history – that of the general marginalisation of African women in historical production. This silence is perpetuated in each stage of historical production: the creation of sources, archives, narratives, and, ultimately, history (Trouillot 2015: 26).

The silencing of women's voices only contributes to a distorted creation and reading of history, one that favours the views and narratives of certain hegemonic actors over those of more marginalised figures. Ultimately, what is required is a shift in historical

practice in all above-mentioned stages in the creation of history, in order to account for other voices and experiences and to present a more accurate narrative. This could be achieved using alternative approaches to the study and reading of history. Admittedly, not all of these proposed modes were possible in the research for this article for financial reasons; however, it is hoped that they can serve as suggestions for future scholars of African women's histories. In the case of the Gikuyu female circumcision controversy, this can include, for instance, genealogical oral history interviews with Gikuyu women themselves, rather than a sole focus on textual sources, such as those housed in traditional archives, which largely privilege Western, androcentric viewpoints. This can be accompanied by studying sources in Gikuyu – such as the newspaper *Muigwithania* – and secondary sources produced by Kenyan – and other African – historians, who because of their cultural proximity may consider aspects of history overlooked by Western historians. Non-traditional textual sources can also be studied, including works of creative writing, such as those by Waciuma and Njau mentioned above. Though some may be fictional, or may not necessarily be historically accurate, the context in which such works are produced may shed light on the subject and provide a more intimate perspective on historical events. In this way, Gikuyu – and other African – women will no longer be relegated to the footnotes of history and will be treated as three-dimensional individuals with agency who contributed to the making of history.

Through an analysis of the female circumcision controversy in Gikuyu-inhabited areas of central Kenya, this article illuminated the various strategies of silencing African women in creation and readings of history as the 'subaltern'. The sources – both primary and secondary – demonstrate the variety of actors who either silence or speak for Gikuyu women, a habit that is reflected throughout history in relations between oppressor and oppressed. Different modes to end this perpetuation of silence were proposed, which largely call for broader readings of history, and it is hoped that this can add value to the creation of historical epistemologies. The inclusion of African women's voices in these processes is vital in order to contribute to efforts towards decolonising modes of knowledge production.

References

Primary Sources

- Arthur, J. W. 1929. *Arthur to Sir Edward Grigg*, 9 November [Letter]. Held at: London: The National Archives. CO533/384/9.
- Arthur, J. W. c. 1945. *The Kikuyu (Kenya) Country and People* [Lecture]. Held at: Edinburgh: The University of Edinburgh Centre for Research Collections. Papers of John William Arthur: Gen. 763/45–66.

- Dutton, E. A. T. 1929. *Dutton to Sir William Cecil Bottomley*, 4 November [Letter]. Held at: London: The National Archives. CO533/384/9.
- Grigg, E. 1926. *Grigg to Leo Amery*, 26 October [Letter]. Held at: London: The National Archives. CO533/382/6.
- Grigg, E. 1929a. *Grigg to Lord Passfield*, 12 October [Letter]. Held at: London: The National Archives. CO533/392/1.
- Grigg, E. 1929b. *Governor Confidential 130*, 12 October [Dispatch]. Held at: London: The National Archives. CO533/392/1.
- Kikuyu Central Association. 1929. *KCA to Leo Amery*, 14 February [Letter]. Held at: London: The National Archives: CO533/384/9.
- Leakey, L. S. B. 1931. *The Kikuyu Problem of the 'Initiation' of Girls* [Article]. Held at: Oxford: University of Oxford Bodleian Libraries. MSS. PERHAM, Box 472, Territories 118, Kenya XXX V, Anthropology & History, 1893-61.
- Maxwell, G. V. 1926. *Maxwell to all Senior Commissioners* [Letter]. Held at: London: The National Archives. CO533/392/1.
- Memorandum prepared by the Kikuyu Mission Council on Female Circumcision*. 1931 [Memorandum]. Held at: Edinburgh: The University of Edinburgh Centre for Research Collections. Papers of John William Arthur: Gen. 763/2.
- Mombasa, R. S. 1930. *Mombasa to Church Mission Society Pastorate Committee*, 1 Jan [Letter]. Held at: Birmingham: The University of Birmingham Cadbury Research Library. Church Mission Society ACC 435 Z1.
- Mrs J. W. Arthur, Wife and Mother*. 1937. 2 April [Newspaper Clipping]. Held at: Edinburgh: The University of Edinburgh Centre for Research Collections. Papers of John William Arthur. Gen. 765/42.
- Record of an Interview Accorded by Dr. T. Drummond Shiels, M.C., M.P., Under Secretary of State for the Colonies, to Mr. Johnstone Kenyatta at the House of Commons*. 1930 [Interview]. Held at: London: The National Archives. CO533/395/6.
- UK Parliament, House of Commons. 1929. *Colonial Policy in Relation to Coloured Races*. (Commons and Lords Hansard Vol 233 cc581-616). [online]. London: UK Parliament [cit. 4/12/2016]. Available from: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1929/dec/11/colonial-policy-in-relation-to-coloured#column_600.
- Voice of Kenya. c. 1953. *Emergency in Kenya, Part I: 'The Background (An Historical Outline)* [Report]. Held at: Oxford: The University of Oxford Bodleian Libraries. MSS Af. S 782, Huxley, Box 3.

Secondary Sources

- Anderson, D. 2018. 'Women Missionaries and Colonial Silences in Kenya's Female 'Circumcision' Controversy, 1906–1930.' *English Historical Review*, Vol. 133, No. 565: 1512–1545.
- Alcoff, L. 1991–92. 'The Problem of Speaking for Others.' *Cultural Critique*, Vol. 20: 5–32.
- Boddy, J. 2007. 'Gender Crusades: The Female Circumcision Controversy in Cultural Perspective.' Pp. 46–66 in Hernlund, Y. and Shell-Duncan, B. (eds.). *Transcultural Bodies: Female Genital Cutting in Global Context*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

- Boulanger, S. 2008. 'A Puppet on a String? The Manipulation and Nationalisation of the Female Body in the "Female Circumcision Crisis" of Colonial Kenya.' *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, Vol. 6: 61–74.
- Bunche, R. J. 1941. 'The Irua Ceremony Among the Kikuyu of Kiambu District, Kenya.' *The Journal of Negro History*, Vol. 26, No. 1: 46–65.
- Clark, C. 1980. 'Land and Food, Women and Power, in Nineteenth Century Kikuyu.' *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol. 50, No. 4: 357–70.
- Davison, S. 1989. *Voices from Mutira: Lives of Rural Gikuyu Women*. London & Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Geiger, S. 1998. *TANU Women: Gender and Culture in the Making of Tanganyikan Nationalism, 1955–1965*. Portsmouth NH: Heinemann.
- Hinterberger, A. 2007. 'Feminism and the Politics of Representation: Towards a Critical and Ethical Encounter with "Others".' *Journal of International Women's Studies*, Vol. 8, No. 2: 74–83.
- Joshua, S. M. 2009. 'The Church and the 1929 Female Genital Mutilation (FGM) Contestation in Kenya, with Special Reference to the Scottish Presbyterian Church and the Kikuyu Community.' *Studia Historiae Ecclesiasticae*, Vol. 35: 15–30.
- Kanogo, T. 2005. *African Womanhood in Colonial Kenya, 1900–50*. Oxford: James Currey.
- Kenyatta, J. 1938. *Facing Mt Kenya*. New York: Vintage Books, Random House.
- Koinange, M. 1955. *The People of Kenya Speak for Themselves*. Detroit, MI: Kenya Publication Fund.
- Luongo, K. A. 2000. 'The Clitoridectomy Controversy in Kenya: The 'Woman's Affair' that Wasn't.' *Ufahamu: A Journal of African Studies*, Vol. 28, No. 2–3: 105–136.
- Maathai, W. M. 2007. *Unbowed: A Memoir*. London: William Heinemann.
- Minh-ha, T. 1989. *Woman, Native, Other: Writing Postcoloniality and Feminism*. Bloomington and Indianapolis, IN: University of Indiana Press.
- Muhoro, M. P. 2002. 'The Song-narrative Construction of Oral History through the Gikuyu Muthirigu and Mwomoko.' *Fabula*, Vol. 43, No. 1–2: 102–118.
- Mutongi, K. 1999. '"Worries of the Heart": Widowed Mothers, Daughters and Masculinities in Maragoli, Western Kenya, 1946–60.' *Journal of African History*, Vol. 40: 67–86.
- Natsoulas, T. 1998. 'The Politicisation of the Ban on Female Circumcision and the Rise of the Independence School Movement in Kenya.' *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 33, No. 2: 137–58.
- Ndīgīrīgī, G. 2017. 'Popular Songs and Resistance: Ngūgĩ wa Thiong'o's Maitũ Njugĩra.' *Popular Music and Society*, Vol. 40, No. 1: 22–36.
- Njambi, W. N. 2007. 'Irua Ria Atumia and Anti-Colonial Struggles Among the Gikuyu of Kenya: A Counter Narrative on "Female Genital Mutilation".' *Critical Sociology*, Vol. 33: 689–708.
- Njau, R. 1965. *The Scar: A Tragedy in One Act*. Moshi: Kibo Art Gallery, Kilimanjaro.
- Njau, R. 2019. *Mirrors of My Life: A Memoir*. Nairobi: Books Horizon.
- Onsando, A. K. 2016. 'Uncontrolled Women: Coloniality: Human Rights and the Eradication of Female Genital Mutilation in Kenya.' Master's thesis, New York: Columbia University.
- Pedersen, S. 1991. 'National Bodies, Unspeakable Acts: The Sexual Politics of Colonial

- Policy-Making,' *The Journal of Modern History*, Vol. 63, No. 4: 647–80.
- Peterson, D. 2001. 'Wordy Women: Gender Trouble and the Oral Politics of the East African Revival in Northern Gikuyuland.' *Journal of African History*, Vol. 42: 469–89.
- Robertson, C. 1996. 'Grassroots in Kenya: Women, Genital Mutilation and Collective Action, 1920–1990.' *Signs*, Vol. 21, No. 3: 615–42.
- Sandgren, D. P. 1982. 'Twentieth Century Religious and Political Divisions Among the Kikuyu of Kenya.' *African Studies Review*, Vol. 25, No. 2/3: 195–207.
- Sandgren, D. P. 1989. *Christianity and the Kikuyu: Religious Divisions and Social Conflict*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.
- Shell-Duncan, B., Hernlund, Y. 2000. 'Female 'Circumcision' in Africa: Dimensions of the Practice and Debates.' Pp. 1–40 in Shell-Duncan, B. and Hernlund, Y. (eds.). *Female Circumcision in Africa: Culture, Controversy, and Change*. London: Lynn Rienner.
- Spivak, G. C. 2000. 'Can the Subaltern Speak?' Pp.1427–1477 in Brydon, D. (ed.). *Postcolonialism: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies*. London and New York: Routledge.
- Strayer, R. W. 1978. *The Making of Mission Communities in East Africa: Anglicans and Africans in Colonial Kenya, 1875–1935*. London: Heinemann Educational Books.
- Strobel, M., Bingham, M. 2004. 'The Theory and Practice of Women's History and Gender History in Global Perspective.' Pp. 9–47 in Smith, B. G. (ed.). *Women's History in Global Perspective: Volume 1*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Thomas, L. M. 1998. 'Imperial Concerns and 'Women's Affairs': State Efforts to Regulate Clitoridectomy and Eradicate Abortion in Meru, Kenya, c. 1910–1950.' *The Journal of African History*, Vol. 39, No. 1: 121–45.
- Thomas, L. M. 2003. *Politics of the Womb: Women, Reproduction, and the State in Kenya*. London: University of California Press.
- Waciuma, C. 1969. *Daughter of Mumbi*. Nairobi: East African Publishing House.
- Ward, K. 1976. 'The Development of Protestant Christianity in Kenya, 1910–40.' PhD thesis, Cambridge: University of Cambridge.

©BY-NC Anna Adima, 2020.

©BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

Anna Adima is a Leverhulme Trust Doctoral Scholar in African History at the University of York, where she is researching the history of women's writing after independence in Uganda and Kenya. Contact email: aa2231@york.ac.uk.

Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda

Catherine Pauline Anena, Solava Ibrahim

Abstract: Gender-based violence (GBV) refers to any form of sexual, physical, psychological, or economic harm or threat to harm another that is rooted in gender-based inequalities and unequal power relations. GBV violates human rights, significantly hampers economic productivity and development, and threatens the health and well-being of millions worldwide. The WHO notes that over 35% of women worldwide have experienced GBV; however, in Uganda the figure is as much as 74%. While several efforts have been put in place to address GBV, the most popularly used approach in Uganda is women's economic empowerment (WEE). This paper critiques the WEE approach for the prevention of GBV in Uganda, arguing that WEE alone cannot prevent GBV. With evidence from empirical research conducted in eastern Uganda in 2017/2018, the paper argues for adopting a multidimensional approach to address GBV.

Keywords: gender-based violence (GBV), women's economic empowerment (WEE), Uganda

Anena, Catherine Pauline, Ibrahim, Solava. 2020. 'Revisiting Economic Empowerment as a Sufficient Remedy for Gender Based Violence: The Case of Jinja District in Uganda.' *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 38–62, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.003>.

Global efforts to combat gender-based violence (GBV) have focused largely on women's economic empowerment (WEE) as a strategy to reduce their vulnerability to GBV (WHO 2013; Swart 2012). However, some studies (e.g. World Bank 2019; Hughes, Bolis, Fries, Finigan 2015; Chibber, Krupp, Padian, Madhivanan 2012) suggest contradictory outcomes of the WEE model on women's vulnerability to GBV. The contradiction in literature regarding the link between GBV and WEE is not just confusing for programming purposes but also implies that WEE programmes may cause harm to their beneficiaries rather than contribute to the prevention of GBV.

This paper re-examines these existing contradictions, arguing that the relationship between WEE and women's vulnerability to GBV is not linear. The former is an important but insufficient way of protecting women from domestic violence, and it is important to note that other contextual factors also affect women's vulnerability to GBV.

The research was conducted in Jinja district about 50 miles east of Kampala, the capital city of Uganda. The paper examines the impact of economic empowerment on women's vulnerability to GBV, by contrasting the GBV experiences of women from different income groups and critically examining the diverse factors that affect their vulnerability to GBV.¹ It starts by presenting the literature on the issues under investigation, proceeds to discuss the conceptual framework for the study, and then presents a comparison of the GBV experiences of economically dependent and economically independent women. The paper then highlights the different contextual factors that affect women's vulnerability to GBV and explores whether WEE is sufficient to prevent GBV. The paper then goes on to document other interventions that can be applied to eliminate GBV.

Understanding gender-based violence

GBV is a complex and pervasive problem rooted in gender inequalities and unequal power relations. It is used as "an umbrella term for any harmful act that is perpetrated against a person's will, and is based on socially ascribed (gender) differences between males and females" (IASC 2015: 7). It exists in many forms, including physical, sexual, economic, emotional, or psychological abuse and social violence. GBV can have a negative impact on development outcomes with increased economic, social, and political costs (World Bank 2019; Duvvury et al. 2013). However, GBV is also a violation of women's rights and has significant negative effects on women's health and life prospects. As such, many organisations have put in place various initiatives to promote WEE, providing legal aid services and shelters and calling for policy and legal reforms to address GBV (UN-Women 2017; Ahikire, Mwiine 2015).

Despite being under-reported, global estimates indicate that over 35% of women worldwide have experienced GBV (WHO 2017, 2013). In eastern and southeastern European countries up to 70% of women have experienced some form of GBV

¹ We wish to acknowledge the support of Dr Margareta Espling (University of Gothenburg) for graciously taking time to read through this paper and providing good insights that enriched the paper. Special thanks to all our respondents for sharing their views. We hope this paper will provide the impetus for new discussion around strategies to address GBV around the globe.

compared to 92% of women in India (UN Women 2013). GBV can lead to the spread of Human Immuno-deficiency Virus (HIV) and Sexually Transmitted Infections (STIs), unwanted pregnancies, psychosocial trauma, life-changing injuries and disability, as well as hampering social and economic development (World Bank 2019; UNFPA 2018). Worldwide, men make up almost 80% of violent offenders reported in crime surveys (Fulu 2013; Lauritson 2009; FRA 2014). In over 85% of the cases the survivors are women and children (Van der Gag 2017; Fulu 2013). Because of the overwhelming incidence of GBV against women and girls in Uganda (UNFPA 2018; UBOS 2016), this paper focuses more on violence perpetrated against women and girls than against men.

In 2014, GBV was indicated by the Ugandan Minister of Gender as the second biggest threat to the well-being of Ugandans after terrorism (Tushabe, Peng 2014). The prevalence of GBV is highest in eastern Uganda, where up to 74% of all cases of violence reported to the police are GBV-related (ibid.). The Uganda Demographic Health Survey (UBOS 2016) states that 28% of women compared to only 9% of men aged 15-49 report having experienced sexual violence at least once in their lifetime; 60% of married women in the same age category also report having experienced GBV from their partners; 37% of these women suffered serious injuries that required medical intervention, but less than 2% sought help (UBOS 2016). This suggests a very weak reporting/help-seeking culture.

Women's economic independence and vulnerability to GBV: contradictory evidence

Given the prevalence of GBV, several programmes and strategies have been designed to address it (UNFPA 2018), but most agencies in Uganda use WEE as a solution to GBV. Some authors (e.g. Swart 2012; Agarwal, Panda 2007) suggest that women's economic dependence on men heightens their vulnerability to GBV, especially within the household. They argue that a person's bargaining power is enhanced through the ownership of personal income or assets, and this in turn reduces their vulnerability to GBV. These views are also supported by other authors (Mathur, Slavov 2015; Hughes et al. 2015; Asimwe 2014; Haile, Bock, Folmer 2012; Hague, Ravi 2009) suggesting that WEE can increase women's bargaining power and their self-confidence, thus reducing their vulnerability to GBV. These arguments relate to theories of bargaining and household resource allocation (Agarwal 1997; Sen 1985, 1999). According to these theories, household decisions are based on negotiations in which the higher a person's economic contribution to the household, the more control they have in decision-making processes. This would imply that the more women are able to contribute economically to household income, the less vulnerable they are to GBV.

A second school of thought, however, argues that WEE increases women's vulnerability to GBV when men feel their position of power in the home is threatened by women's increased incomes. In such situations, it is argued, men feel the need to reassert their authority using violence (Kalpana 2017; Heather 2016; Asasira 2014). There is also evidence showing that there are many factors other than economic empowerment that affect women's vulnerability to GBV. There is evidence to suggest that differences in women's social status, living arrangements, social networks, and family status (wife, mother, mother-in-law, or daughter-in-law) may affect their vulnerability to GBV regardless of their economic status (Kalpana 2017; Asasira 2014; Musiimenta 2013; Allendorf 2007). Based on this information, therefore, focusing solely on WEE to address domestic violence may not only be ineffective, it may even increase women's vulnerability to GBV.

Drawing on Uganda as a case study, this paper attempts to resolve the above contradictions and examines the impact of economic empowerment on women's vulnerability to GBV. The next section presents the conceptual framework of the study and emphasises the multi-dimensional and contextual nature of the empowerment process.

Conceptual framework

To conceptualise the relationship between GBV and economic empowerment, this paper adopts the capability approach as a conceptual framework for examining women's experiences and vulnerability to GBV. Accordingly, development is viewed as a process of expanding the choices people have so that they can lead lives they have reason to value (Sen 1999). GBV is thus conceptualised as a form of un-freedom that can negatively affect women's capabilities, functionings, agency, and freedoms (Agarwal, Panda 2007). GBV can, for example, limit women's economic freedoms, i.e. their ability to earn a living, and affect their social opportunities and their sense of self-respect. Hilberman and Munson (1977-1978) explore how GBV can affect women's self-confidence and lead some women to believe that they deserve to be abused. In addition, GBV can also undermine women's well-being and limit their agency. Agency refers to what a person is free to do and achieve in pursuit of whatever goals or values he or she regards as important (Sen 1985), for example, by affecting their employment status and skills, making GBV a highly disempowering process.

Women's empowerment has long been considered crucial for addressing GBV and its associated risks, because empowerment is related to agency, self-confidence, autonomy, and liberation (Alkire, Ibrahim 2007). This study conceptualises empowerment as a process in which individuals can expand their agency whilst at

the same time addressing the institutional structures in which this agency (individual or collective) is exercised or constrained. In the context of GBV, empowering women therefore means allowing them to make strategic life choices in a context where this ability was previously denied to them (Kabeer 2001; Mayoux 2000). To enhance women's ability to make these choices, programmes that seek to empower female survivors of GBV mostly focus on helping these women to improve their livelihoods or to start up their own enterprises (Cheston 2002; Haile, Bock, Folmer 2012). However, focusing solely on WEE to address GBV ignores the multidimensional nature of the empowerment process, especially if women are economically empowered but remain socially, culturally, and psychologically disempowered, which could thus leave them vulnerable to GBV.

The multidimensional framework of women's empowerment (Malhotra, Schuler, Boender 2002) presents six different domains (economic, socio-cultural, familial, legal, political, and psychological) and argues that each of these domains are equally important in influencing empowerment and must therefore all be addressed. He notes that the economic domain includes: women's control over income at the household level; access to employment or asset ownership at the community level; women's representation in high-paying jobs and having national policies that reflect their interests. The second is the socio-cultural domain, which includes the absence of discrimination against women at the household, community, and national levels in terms of access to services like education, leadership, representation, etc. The third is the familial domain, which includes women's participation in decision-making, freedom to choose a marriage partner, and the capacity to influence national decisions, along with the existence of national policies that support women's access to reproductive health services. The fourth is the legal domain, which includes: knowledge of one's rights; community campaigns on women's rights issues; laws supporting women's rights protection, and more. The fifth is the political domain, which includes: understanding political systems and domestic support for women's participation in politics; and women's participation and representation in community- and national-level political and governance structures. The last is the psycho-social domain, which includes: women's self-esteem; women's collective awareness of the need for social justice; and women's engagement in activities that support their inclusion and sense of entitlement at the community and national levels (Malhotra, Schuler, Boender 2002).

The Malhotra framework stresses the interconnected nature of these different domains or dimensions of empowerment and emphasises not only the need to promote economic empowerment but also to address other domains. Using this framework, it can be argued that all these domains are needed in order to achieve holistic empowerment and to prevent GBV, since empowering women means

allowing them to make strategic life choices in different aspects of their lives and to do so in a manner that ensures their well-being. This framework has thus been adopted for our analysis for two main reasons. First, it acknowledges the various domains in which women can be empowered, and by emphasising the inter-linkages between these different domains the framework moves away from a limited analysis of only looking at one or two factors, the way the WEE approach does. Second, this framework allows us not only to explore the interdependent nature of different empowerment domains but also to examine various types of contextual factors, such as familial, socio-cultural, and institutional ones, that can affect women's vulnerability to GBV. This study thus adopts this framework and argues that economic empowerment alone is insufficient to protect women from GBV and that there is a need to empower women in all other dimensions. The next section explains the methodology adopted for this study.

Methodology

The focus of this study is on the economic empowerment or what we refer to as the economic independence of women and how this affects vulnerability to GBV. This research focused on individual women's income because the study challenges the assumption that a woman's economic independence is the sole determinant of her vulnerability to GBV. The study identifies economically empowered women as those who have their own livelihood sources that they can rely on to meet their household needs. On the other hand, those tagged as economically dependent were women who had no income sources of their own and relied mainly on others for financial support. The fieldwork was carried out in 2017-2018, in Jinja district, an area with one of the highest GBV rates (76%) in Uganda (Uganda Bureau of Statistics – UBOS, 2016).

The study adopted a qualitative research design and used in-depth interviews and focus group discussions (FGDs) as the data collection methods. A total of 20 women (survivors of GBV) were interviewed using in-depth interviews. They were purposively selected from police records or were identified by local leaders and the staff of organisations working with GBV survivors. They were then categorised into two groups: those who are economically dependent on others (10) and those who are economically independent (10). Half of these individuals were from urban and half from rural areas. In addition, a total of six FGDs were held in communities with the highest incidences of GBV in order to ascertain respondents' general views on GBV and the factors that affect women's vulnerability to it. To contrast male and female perceptions, four FGDs were conducted with women and two with men. Participants were selected from two urban councils (Walukuba and Wairaka) and from

one rural sub-country (Buwuma). In addition, 15 key informants were also purposively selected and interviewed from agencies working directly with GBV survivors in Jinja. Staff from government policy-making bodies and government officials handling GBV prevention and response in the community. For triangulation purposes, the study also draws upon reports and statistics from different sources. The next section presents our research findings.

Women's economic empowerment and GBV in Uganda: the case of Jinja

Discussions with respondents working on GBV prevention programmes noted that in their programming, the guiding assumption is that WEE protects women from GBV, and thus they strive for WEE to prevent GBV. Looking at their programme documents, the theory of change adopted in their programmes also corroborates the view that WEE protects women from GBV.

The discussions with economically dependent women show that some women believe that economic independence can reduce their vulnerability to GBV. The voices of GBV survivors highlight the importance of economic independence, not only for reducing women's vulnerability to GBV but also for allowing them to walk away from an abusive relationship. For example, Mama Isabirye, a 30-year-old housewife and mother of three, noted: *'If I had my money I would leave this man and move to where I can have peace of mind.'* Similarly, Betty, a 36-year-old housewife and mother of four, noted: *'If only I had money of my own, I would not be suffering in this man's home.'* The voices of other economically dependent women echoed these opinions, arguing that having money helps to reduce vulnerability to GBV by reducing vulnerability to manipulation by spouses, making it possible to leave abusive relationships. They felt that economic independence reduces vulnerability to exploitation by others, especially by their male partners.

Discussions with economically independent women, on the other hand, revealed a very different situation, with most saying there was no difference between their vulnerability to GBV prior to becoming economically independent and their vulnerability after attaining economic independence. They noted that, with economic independence, new forms of control emerged that were not there before. The women's spouses fought to control their new income, fought to reduce them to their previous level of dependence, and in some cases refused to provide for the household as a strategy to control the women's economic growth and curtail their economic independence. All the women in this category lamented that economic independence had made their experiences of GBV more intense. One FGD participant said:

Becoming economically independent made my husband so hostile. He sees me as a threat. We used to laugh and play together, now we cannot even sit together and share a meal...when I had no money, the beatings were limited to once or twice a year, now it is almost weekly... (Mama Natasha, age 37, mother of four, economically independent, trader)

Other participants in the FGDs agreed with her, saying that men seemed to be intimidated by progressive women and sought to control them and their income, which often triggered violence. They noted, however, that even those women that depended on their spouses still faced violence. Agnes, a 40-year-old mother of two and FGD participant, argued: *'It is a case of damned if you are wealthy and damned if you are not ...'* Other FGD participants agreed with her view, but they also noted that the only benefit economically independent women get is the ability to walk away if they have the courage and support to do so. They, however, noted that most women lack that courage. In all the FGD discussions, when asked how many would leave an abusive spouse if they had money, only 30% seemed confident enough to do so. Further probing as to why they would stay in an abusive relationship revealed that factors like a lack of social support, shame in the face of one's family, fear of leaving children behind to suffer abuse, fear of not finding another spouse, and fear of being harmed if they try to leave were cited, among others, as the reasons why many women do not think it possible to leave even if they have the money.

Asked whether there are any differences between the types of violence experienced by economically independent women compared to economically dependent women, the general consensus was that there is none (women's FGDs). The respondents noted that being a woman, whether rich or poor, exposes one to the same set of cultural norms that lead to similar experiences of violence (this was found in all the FGD discussions with women). The findings from the FGDs and the individual interviews also demonstrate that economically independent women also suffer from GBV and this suggests, therefore, that economic independence alone is an insufficient factor to determine women's vulnerability to GBV. Indeed, discussions in the men's FGDs demonstrated male animosity towards economically independent women, with more than 70% arguing that economically independent women tend to be arrogant and disrespectful and therefore need to be controlled and brought back to a level where they respect their husbands. The men further noted that economically dependent women were more respectful and obedient and therefore less likely to be beaten by spouses, except when they challenge their spouses in some way or try to insult or degrade their spouses.

Asked whether economically independent women and economically dependent women suffer different forms of violence, the general consensus among the men

was that they suffer the same forms of violence, but the trigger for them may be different (men's FGDs). While the triggers in the case of economically independent women were mostly men seeking to reassert their authority in the home and control what they perceived as arrogant and undisciplined women, the triggers in the case of economically dependent women were more related to anger and frustration associated with poverty, men's drunkenness, and the need for men to reassert control over wives that question them. The views of men and women therefore seemed to tally with regard to the fact that the types of GBV were not really different, only the circumstances that led to GBV were.

The findings show that all the women interviewed in the economically independent category and those interviewed in the economically dependent category had experienced different forms of abuse including economic abuse, physical abuse/assault, and psychological torture. Six of the ten women interviewed in the category of economically independent women had either been raped or had experienced some form of sexual abuse, compared to two of the women in the economically dependent category – this, however, is a very small difference. The economically independent women felt it was their right to say no when they did not feel like having sex in their marriages, but noted that whenever they said no, their spouses forced them into sex. Asked whether they had experienced these forms of violence before they became economically independent, the women in this category noted that forced sex is common in marriage, that they had experienced it even before they became wealthier, and that having money did not really make a difference in their experience of marital rape. The economically dependent category also noted that their spouses forced themselves on them, but as women they felt it was their duty culturally to provide sex in exchange for provisioning, and therefore they did not resist the sexual advances of their spouses even when they were not in the mood. This accounts for the differences in the number of marital rape cases reported by the two groups.

The findings also show that two out of ten economically independent women had experienced eviction from their home compared to three out of ten of the economically dependent women, which again is a very small difference. Further discussions with the economically independent women reveal that it is common for married women to be evicted either by spouses or the spouses' relatives. The two women who experienced evictions noted that prior to the most recent eviction, which appeared permanent, they had been evicted by their spouses before but had been returned to their marital homes by their relatives. They noted that eviction is a very traumatising and humiliating experience and that it had scarred them for life and affected their children in different ways, from missing school to malnutrition and other associated problems. These findings suggest that economic status per se does not necessarily reduce or increase the level of vulnerability to GBV.

Further discussions with the economically independent women revealed that in some cases their economic independence was the cause of the violence they experienced. They noted that much as there were various factors that led to violence, one key factor leading to increased vulnerability to GBV for economically empowered women was anger from male partners who wanted to control their wives' earnings. The case of Alice, for example, helps to illustrate this point. Alice owned a transport company; however, when she got married her spouse demanded that she hand over her company to him and that he control her bank account. When she resisted, he battered her regularly, raped, and verbally abused her until she decided to leave the marital home and left behind all her household property too.

Discussions with participants in FGDs showed similar findings. The FGDs made it clear that there exists a commonly held perception that economically independent women were less submissive to their spouses as demanded by social norms in the area. As a result, men in the community feel threatened and react by using violence to reassert their control in the home. Anna, a 65-year-old former nurse and mother of three, narrated how her spouse used to batter her and force her to relinquish all her salary to him. He would then use all the money, leaving her begging daily for money to buy food. He told her that women are not supposed to earn money but should rely on their spouses for upkeep.

The violence associated with women's earning in some cases was found to come from in-laws. The case of Josephine, for example, shows the power and influence that in-laws can have on the vulnerability of an individual to GBV.

I worked hard and accumulated a lot of wealth, land, livestock, and a store full of produce for sale. My in-laws were not happy with this progress since it made them look poor compared to me, a mere illiterate woman. They falsely accused me of witchcraft, slaughtered some of my livestock, and shared the rest of my produce and property among themselves, then chased my children and me away empty-handed. I am now a homeless pauper, my kids are malnourished, and I have to do casual work to provide for my children. (Josephine, age 42, mother of nine, economically independent, farmer)

Similar cases were talked about in the FGDs relating to evictions of women who were referred to as 'obstinate'. These women were tagged as a threat to cultural norms and tradition because they disrupted the socially accepted power hierarchy, and as such they were categorised as needing to be 'dealt with' (FGDs in Walukuba, Wairaka and Buwuma).

These discussions show that, contrary to popular belief, WEE on its own does not necessarily reduce vulnerability to GBV. Further, the findings in this section also suggest

that there is no difference between the types of GBV experienced by economically empowered women and economically dependent women. The views of men and women engaged in discussions appear to tally on these issues, suggesting that, to identify practical solutions, there is a need to unravel all the contextual factors that account for vulnerability to GBV.

Untangling the yarn: the contextual factors that affect women's vulnerability to GBV

The previous section showed how the relationship between economic independence and vulnerability to GBV is not straightforward and that other contextual factors may have a role to play in GBV vulnerability. The next sections will explore each of these factors drawing on the experiences of GBV victims in Jinja district.

Socio-cultural factors

Patriarchal norms embedded in religious, cultural, and other institutions affect women's rights and opportunities (World Bank 2019). Patriarchy, or the rule of the fathers, is a hierarchical social structure and a system of beliefs, norms, and practices that are aimed at maintaining male supremacy and female subjugation in society. Patriarchal societies use language, religion, laws, and all other aspects of social conditioning, including violence, to maintain this hierarchical relationship between men and women (Hadi 2017; Garcia 2014; Nkiru 2013; Gonzalez 2004). Such patriarchal social structures can thus not only deepen gender-based inequalities but also deny women access to essential services, thus affecting their well-being (Shorey et al. 2018).

The FGD participants in Jinja noted that culturally men occupy a higher social position in the community than women. They gave the example of local leaders being mainly male, while female leaders were not shown the same level of respect as the male leaders. They noted further that in local governance structures, although women were given some administrative slots, they tended to be lower than those of men and were deemed acts of window dressing since government policy requires women's representation. They noted that culturally only men are recognised as household heads and clan leaders, never women. The FGD discussions with both men and women noted that many women tended to have had fewer opportunities than their male counterparts to access education, property ownership, etc. The FGDs also noted that in cases where women had their own money, the social norms still dictated that they had to honour and respect the men in their lives (father, brothers, and spouses). Discussions with female FGD participants yielded similar feedback, with women noting that the power relations in their homes were skewed against women and that they all treated their spouses with utmost respect as demanded by culture.

The patriarchal norms that produce such social hierarchies were noted as the reason for the prevalence of GBV in Jinja. One female FGD participant and in-depth respondent noted that *'our spouses use GBV as a means of reinforcing their dominant position in the household'*. They further noted that forcing a woman to beg for money is just one of the ways by which men seek to reassert their power in the home. It also reinforces the view that GBV is socially influenced and linked to power inequality. The FGD participants argued that men being violent against women is a practice that cuts across the economic divide and is determined by social and cultural norms, a view shared by Hadi (2017), Musiimenta (2013), and Nkiru (2013).

Such subordination, according to Nkiru (2013), goes beyond mere obedience to the male patriarch in the household and extends to other male members of the family, including fathers and brothers, whose authority women also need to accept. Indeed, the findings in Jinja show the extent of male power over women in the following quotes:

My husband cheats on me and brings home STDs, so I stopped having sex with him. As a punishment, he closed my shop and starved me and my child for weeks. (Latifah, age 43, married, one child, dependent)

I am responsible for farm work as well as household work. My husband never touches any work on the farm, but once the harvest is ready the money is taken from me and spent on other women. (Diana, age 35, married, six children, economically independent, farmer/trader)

I had to drop out of school when I got pregnant. I don't work, I am fully dependent on him, but he beats me, sometimes locks me out of his house. I literally have to beg for everything, he gives me food only when he feels like it. (Milicent, age 23, married, two children, economically dependent)

According to the FGD participants, it is routine for men to punish their wives emotionally and economically to instil in them 'subservience and obedience'. Dominance and control are central to the survival of patriarchy (Asasira 2014; Musiimenta 2013; Hague, Ravi 2009). Such patriarchal norms and practices not only normalise GBV but also affect women regardless of economic status.

Further, women's voices in this study reveal how WEE can increase vulnerability to GBV. Violence in such cases is used as a way to prevent economically empowered women from upsetting the socially ascribed hierarchy in the household (Nkiru 2013). For example, in the Jinja-based findings, 30% of the respondents had spouses who took all their wives' money as soon as they got any. In 20% of the cases, the

husbands took over their wives' income sources and were in full control of decisions regarding the finances of their wife's business, in half of the cases the spouses left all responsibility to the women and refused to contribute to household income or pay for the children's school fees and health bills as a strategy to frustrate women and deprive them of financial support. One example, is the case of Paska, a 55-year-old woman, mother of three, and a nurse, whose abuse went on for 30 years until her now adult children had to forcibly remove her from the marital home for her own safety. Another example, Harriet, a 28-year-old mother of four children and a teacher by profession, noted that her spouse monitors her account and uses her ATM card to withdraw money from her account whenever he wants. She has no control over her own earnings. She noted that she once went to the bank, withdrew her money across the counter, and then got a thorough beating from her spouse. These findings are in line with other studies (Anena, Abalo 2019; Shorey et al. 2018; Hughes et al. 2015) that have argued that – contrary to common belief – economic empowerment can actually increase GBV vulnerability.

Across all six FGDs in this study, the participants showed how men use different means to reassert their power in the household and to disrupt women's economic progress. An example is the case of Jenny, a 43-year-old teacher, who set up a school in their large compound at home to raise income. Once she started the school, her spouse stopped providing food or fees for their own children. Ten years later, the school now has over 1,000 students and earns a billion UG shillings every term (US \$ 270,000). Her husband took over ownership of the school and now pays her only 300,000 UGX (US \$ 90) as a monthly salary, while he pockets the rest. When asked why she handed over the management of the school's finances to her husband, she stated: *'It was either I forego my marriage or I relinquish authority back to him ... where would I go at my age, no man would marry me.'* This reveals not just a very low sense of self-worth but also the pressure that exists to conform to social expectations about womanhood and marriage. It exposes the lack of agency a woman has to use her economic empowerment to free herself from an abusive relationship. The findings demonstrate that WEE alone is insufficient to support GBV survivors like Jenny, hence the need to address other psychological, social, and legal factors that increase their vulnerability to GBV.

WEE was also found to encourage male spouses to abandon their own financial responsibilities in the household, thus shifting the burden of household provisioning onto women. From the study findings, one respondent, Martha, a 37-year-old woman and a member of a women's group supported by one of the NGOs in Jinja, noted that the moment she got her loan from the group, her husband immediately asked her to hand it over, confirming the arguments and findings by Goetz (2001) that sometimes women get loans but the power relations deny them the right to use these funds.

When she refused, she was punished by being forced (by her husband) to take over all the financial responsibilities in the household.

Some authors, (see, e.g., Vaan der Gag 2017; Levtoev et al. 2015) argue that WEE can threaten men's social positioning, especially in societies with dominant patriarchal social norms, underlying social hierarchies, and unequal power relations, a situation clearly reflected in the above examples from the study findings. It is clear, therefore, that social norms and expectations regarding patriarchy and women's subordination play a significant role in exposing women to GBV. As such, Goetz (2001) contends that targeting women with money alone cannot lead to transformative relations, equality, or empowerment as long as gender hierarchies remain untouched. Similarly, bell hooks argued that to liberate women and men from unpleasant and outdated norms and attitudes that foster negative actions like GBV, it is essential to dismantle patriarchy first (hooks 2000). This shows the tremendous role that patriarchy plays in fostering and legitimising GBV and indicates that economic empowerment per se may not be sufficient to overcome GBV vulnerability. It also lends credence to Malhotra's framework (Malhotra, Schuler, Boender 2002) multidimensional framework and demands approaches to GBV prevention and response that address all six dimensions of women's lives.

Familial and interpersonal relations

Various scholars (Anena, Abalo 2019; Allendorf 2015; Shih, Pyke 2009; Latreille, Verdon 2007) note that such interpersonal and familial relations or support networks can make women more vulnerable to GBV. Family support and relations with other members of the extended family or the community in general not only affect women's vulnerability to GBV but can also impact women's decisions to leave abusive relationships. To explore the role of family support on women's vulnerability to GBV, the study examined the existing support networks that respondents had. The findings reveal that the lack of dependable, protective, and supportive social networks often makes women more vulnerable to GBV even when they are economically independent. The FGD participants reported cases where relatives and friends not only encouraged women to stay in abusive relationships but even justified GBV as normal in every relationship. Patience, a 27-year-old mother of two, noted that her mother-in-law tortured her emotionally and denied her access to household resources. She said:

I was treated so badly in that home, until I left. My husband would always side with his mother. She would even tell his sisters to beat me if I delayed to do housework, even when I was pregnant, I worked like a maid... It was worse that I had no income source... but even when I started selling second-hand clothes

my husband would demand for money and control my money..." (Patience, age 27, mother of two, economically independent, trader)

Similarly, Faridah, a 27-year-old mother of four, notes that when her husband started beating her, she would run away to her parents' home, but the next day they would bring her back, her husband would pay a fine, and the cycle of violence would continue again and again. Amidst all this, her Senga (paternal aunt) would tell her, *'My daughter, just bear it bravely, take care of your marital union and home'*.

Similar views were raised in FGDs with women who also explained that relatives tend to force a woman back into an abusive marriage with the warning that divorced women rarely get social respect nor do they find it easy to get married again. They also noted that such women are regarded as a source of shame to the family. Numerous scholars (e.g. Fry, Skinner, Wheeler 2017; Keating 2015; Hatcher et al. 2013) have shown that the social norms and expectations around masculinity and femininity not only create familial relations that increase women's vulnerability to GBV but also create contexts in which GBV becomes normalised. The findings reveal that socio-cultural factors, such as patriarchal social norms, unequal power relations within the household, and a lack of family support for women's rights, can play a key role in increasing women's vulnerability to GBV. These norms emphasise the sanctity of marriage over women's freedom to direct their lives, thus restricting women's agency and future choices and limiting their autonomy to exercise their rights to a life free from violence (ibid.). Such social norms cut across economic class and lead to GBV among both economically independent and dependent women.

Psycho-social factors: low self-esteem as a result of GBV

The impact of GBV on women and its emotional toll can be long-lasting, affecting women's feelings of self-esteem and self-confidence. Psychological factors, such as feelings of low self-worth and low self-confidence, also play a role in women's vulnerability to GBV – even if they are economically 'empowered'. The Malhotra framework (Malhotra, Schuler, Boender 2002), for example, notes that GBV constitutes not only physical violence but also emotional abuse, and the latter can have a long-lasting and devastating impact on women, leading to anxiety and even suicide. Discussions with the Police Family and Child protection office revealed that psychological abuse is ranked third highest among reported cases of GBV in Jinja, with up to 600 cases reported in 2016.

The fact that psychological abuse is ranked third, after physical violence (969) and sexual violence (708), shows the magnitude of this form of GBV in Jinja. However, Malhotra authors (e.g. Mootz, Stabb, Molen 2017; Malhotra, Schuler, Boender 2002) argue that unlike the other types of GBV, psychological abuse can be so damaging

and disempowering that it makes a woman more vulnerable to further abuse and feelings of hopelessness, which restrict agency and increase vulnerability to even more abuse. The following voices provide an insight into just how damaging and disempowering GBV can be:

I could only watch helplessly as my in-laws destroyed and took away my life's work. (Naigaga, age 40, no children, separated, economically dependent farmer)

If it was not for my children, I would have killed myself already. Everything I worked for was taken from me and handed over to another woman because in his words am now old. (Halima, age 55, eight children, separated, trader, economically independent)

My husband used to mistreat me, just as a way to remind me that I am just a mere woman. ... I accepted my place and the beatings have reduced somewhat. (Anna, age 36, five children, married, economically independent, teacher)

These voices reveal how GBV victims may suffer from very low self-esteem and feel powerless to leave their abusive partners even if they have a high-earning capacity or their own assets. This low self-esteem results from victims internalising and accepting their subordination, thus allowing violence to continue unabated (Mootz, Stabb, Molen 2017; Hilberman, Munson 1977–1978).

Agarwal and Panda (2007) and Sen (1999) argue that, where feelings of self-worth and agency exist, women are able to overcome forces that keep them subordinate and can then act in defence of their rights, including combating GBV. These views are evidenced in the three cases below.

My husband used to beat me almost daily and eventually left me, but I refused to let him control my money. My relatives call me a failure, his relatives call me useless, but at least I have protected my money. My mother and siblings have been my strength through it all. (Susan, age 42, two children, divorced, economically independent, teacher)

I worked hard and built part of the family house on land I bought with a loan. He now wants to divorce me and take away all our property and assets. I went to FIDA, they said they can help represent me in court. My sisters are also helping and supporting me. (Shamsa, age 38, four children, separated, economically independent, trader)

I married my spouse at a time when he had nothing to his name. I was already working when we started our family, and I already had a well-paid job. I supported my spouse with part of my savings, we bought a 14-seater vehicle which I advised him to use as a source of income for the family. He did not contribute a single coin to the purchase of the vehicle and as soon as he started getting good money from the business, he started battering me whenever I'd ask for accountability. Soon I heard he had married a second wife and was feeding her using the money from my vehicle. When I tried to recover my vehicle, I was battered and hospitalised. I opted to let him have the vehicle. He recently contracted HIV and came home trying to seek forgiveness and reconciliation. When I refused, he forced himself on me and I had to seek medical intervention to prevent me contracting HIV. The case is with the police. I intend to recover my car plus have him charged for damages – physical and psychological. (Maureen, age 35, two children, separated, economically independent, trader)

In the above cases, we see a different perception of self-worth and readiness to fight for one's own rights. We see a positive attitude, one of agency, determination, self-confidence, and self-worth, which appears to be lacking in the other cases. While the women in other cases highlighted above appear to have resigned themselves to their fate, women in these three latter cases are fighting back and refusing to accept GBV as a normal part of life. In all these cases, the women have money, are working, and are capable of looking after themselves, but only in these three latter cases do we see agency and the will to fight for personal well-being. In these latter cases, we also see an awareness of personal rights and personal value/worth, in addition to the presence of the social support of family and friends.

The cases discussed in this paper, clearly reveal the influence of contextual factors in mediating women's vulnerability to GBV and their responses to GBV. It shows that where an understanding of rights exists, where social support networks exist, and where feelings of self-worth/value and willingness to pursue personal well-being exist, women are more likely to defend their rights and fight GBV, whether they have economic independence or not. However, where these are lacking, women tend to be more accepting of GBV and are less likely to fight GBV regardless of their economic situation.

The findings thus suggest that where agency exists, as in the above three cases, women are better placed to assert their rights and self-interest, thereby reducing their vulnerability to GBV. Where agency has been eroded or suppressed, as in the other cases, vulnerability to violence remains high. This again relates to Sen's (1999) argument that agency is essential for a person to be able to achieve what they value for themselves, and it suggests again that, economically independent or not, if a person's

instrumental agency remains at a low level, then their level of vulnerability remains high. As such, the findings suggest that economic empowerment on its own, without consideration of the other contextual factors, may actually increase vulnerability to GBV rather than address it, and they thus call for a holistic empowerment of women that focuses on all six areas of life rather than only one, as proposed by the Malhotra framework (Malhotra, Schuler, Boender 2002).

Legal and institutional factors

In addition to the social, economic, psychological, and familial factors, legal and institutional factors also have a role to play in moderating women's vulnerability to GBV. The legal or institutional frameworks within which GBV cases can be prevented or addressed through diverse set of actions along the GBV referral pathway, greatly affects women's vulnerability to GBV. These legal or institutional factors include but are not limited to having laws against GBV which not only define GBV but also criminalise it and make it possible to prosecute offenders; having policies in place to prevent and respond to GBV; having the necessary capacity building and other forms of institutional reforms to make response to GBV cases possible. These can include: awareness-raising around GBV and the referral pathway; support for reporting and seeking justice; training of police and medics to handle GBV cases professionally; and the provision of psychosocial support to mention a few. Uganda ratified many international instruments and has put in place other legal measures all aimed at combating GBV and enhancing women's rights protection.

The Government of Uganda has also made efforts to ensure that every district has a community development department with staff facilitated to help handle GBV cases as well as sensitise communities to change attitudes towards women and GBV issues. Efforts have also been put in place to empower women economically using government grants to women's groups (MOGLSD official). Ironically, the promised funds are already threatening to achieve the opposite by escalating GBV, as men in the community keep calling Community Development Officers (CDO) to find out when the funds will be released with the intention of grabbing the funds as soon as their wives receive them (CDO Mafubira S/C). The government has further put in place family and child protection units in every police station, charged with the responsibility of addressing GBV cases reported to police.

Some authors (see, e.g., Ahikire, Mwiine 2015; Hague, Ravi, MIFUMI 2009), however, note that in Uganda GBV seems to be on the rise despite the existence of laws and policies to curb it. The increased number of cases could reflect an increase in reporting or they could indicate that actual cases and experiences of violence are on the rise. Similar views are shared by UN-Women (2017), which stated that defilement cases rose from 13,118 in 2015 to 17,567 in 2016; rape increased from 1,419 to 1,572 in the

same period; 50% of females with a hearing impairment had been a victim of rape in 2016; 40% of widows experience actual or attempted property-grabbing in their lifetime; more than 30% of widows have been victims of threats, physical violence, and attempted murder, targeted their lives and those of their children, from property-grabbers. The findings reveal a social apprehension about spouses being arrested and punished for GBV, and surprisingly women appear to be more apprehensive than men and often refuse to cooperate with the police to pursue legal action against perpetrators (Ahikire, Amon 2015; Hague, Ravi 2009).

While it can be asserted that the existing legal and institutional frameworks have helped speed up the handling of GBV cases, concerns were raised by a police officer in charge of the Family and Child Protection Unit (FCPU) – Jinja, who noted that many survivors prefer to handle GBV matters outside of court. He cited factors like social pressure from relatives and friends, a lack of money to hire a lawyer or to ferry witnesses to court, as well as intimidation from perpetrators as discouraging many from pursuing justice (FCPU Officer, Jinja). He also highlighted that there are weaknesses in the judicial system that result in GBV survivors being punished instead. For example, he pointed out that court proceedings are usually open to the general public, which forces survivors to bear the shame and humiliation of recounting their experiences to a room full of strangers, often exposing them to laughter, ridicule, heckling, and insults. The legal teams themselves can be merciless and have been known to throw the blame back to the survivor by claiming they invited the assault by dressing provocatively or behaving in a manner that caused the rape to occur. In some cases, the legal teams have been known to discredit survivors by claiming that they asked for the rape or enjoyed the rape (interviews with various respondents and FGD participants). This tends to discourage many women from reporting GBV and as such they suffer in silence and GBV continues unabated.

The police FCPU officer noted further that because many women are surrounded by in-laws and sometimes live with their in-laws in the same house, they are afraid to rock the boat and unleash a backlash of rejection upon themselves because they rely on the same relatives for economic and other forms of support. Many therefore are afraid to seek justice or have abusive spouses prosecuted. As such, they either suffer in silence or seek help from sources that will not result in prosecution, or seek intervention that is considered more socially 'acceptable'. Such factors need to be clearly understood and addressed by policy-makers and those who design supportive projects to reduce women's vulnerability to GBV. Discussions in FGDs and with some respondents noted that many women are afraid to proceed with court cases because the criminalisation of their partners affects them and their children. For example:

I have lived with my spouse for twelve years, I conceived eight times and lost six pregnancies due to his physical abuse. I know what he is doing is wrong, but I fear reporting because if I report, he will be arrested and jailed. Where will I take my children? (Santa, age 45, two children, married, economically dependent)

My husband and I have been married for twenty years, but where can I go after the father of my children is imprisoned? My own people will call me wicked. His relatives will see him as a victim and I will become the bad person, even if they know all the evil he has been doing. (Maggy, age 42, eight children, married, economically independent, teacher)

My husband is a habitual drunkard, he is also a womaniser and often brings women to our marital bed. The last time he beat me and broke my arm. I cannot report him to the police because I still love him, and how will my children view me knowing I imprisoned their dad. (Daniella, age 28, four children, married, economically independent, trader)

The above discussions provide some insight into the complexities of using formal systems of justice, and the risks associated with this for survivors. For many women we spoke to, reporting a spouse and getting the spouse arrested and presented in court is considered culturally unacceptable. Further, the criminalisation of spouses also implies there is less likelihood of reconciliation and many women are afraid to be regarded as the cause of their marriages breaking up. Many women we spoke to therefore prefer home-based or clan-based reconciliatory mechanisms, which sadly often fail to protect them since the enforcement mechanisms are weak.

In cases of defilement and rape, again, many survivors who opened up during the discussions noted that the humiliation and embarrassment of many people finding out that a woman has been raped makes many women remain silent about their ordeal. The following are some views shared by respondents:

I was raped as I returned home late from work one day. I could not tell my spouse because I knew he would divorce me immediately. I witnessed the case of my in-law whose husband rejected her after her rape was made public when she tried to seek redress in court. My husband made a comment that the woman was just a prostitute who got caught and was trying to hide her shame. When it happened to me, therefore, I knew he would not see my innocence. I also did not want the public shame. (Rachael, age 39, married, six children, economically independent, trader)

Two years ago, I witnessed my cousin report her rape case to the court. She lost the case and her husband divorced her. The shame was too much. She had to leave the village. When my own 17-year-old daughter was defiled last year, we did not tell anyone or even seek redress. (Lucy, age 49, three children, married, economically dependent)

It is therefore clear from the above cases that while laws and policies against GBV are very important in providing a legal framework in which to prosecute offenders and protect vulnerable people from GBV, these are not enough to protect women from GBV, or to persuade women to report or seek justice. These findings are supported by the UN-Women (2017) article, which shows that out of 1,594 new rape and 7,618 defilement cases reported in 2015 and 2016, in only 57% was the perpetrator punished; between 2012 and 2017, only 5% of all sexual violence cases handled by the ODPP were closed, and this was owing to a lack of evidence. Such a small number of convictions gives perpetrators a sense of impunity and in so doing exacerbates GBV. The institutional structures and culture must support reporting and the seeking of justice by all (UNFPA 2018). The FGD discussants, for instance, noted that the high level of corruption in the police and influence-peddling in the judicial system and the overall high cost of pursuing justice (transporting witnesses, paying for legal representation, etc., all fall on the survivor) are major factors that discourage reporting and have helped normalise GBV and other social ills. This widespread normalisation of GBV results in a shroud of silence around GBV, which permits it to flourish and affects women regardless of their economic status.

Conclusion

From the above discussion it is clear that there is no significant difference between the types of GBV experienced by economically independent women and those that are not economically independent. Both categories of women appear to be equally vulnerable to the same types of violence despite the differences in their economic status. Our research suggests that the link between WEE and GBV vulnerability is profoundly contextual and overlaid by several intersecting factors. Women's unique circumstances, social context, and cultural environments (their psychological status, their feelings of self-worth/self-esteem, their access to social networks, their agency levels, their understanding of the legal and political terrain, etc.) play a big role in determining their vulnerability to GBV and affecting their willingness to seek help following incidences of GBV, much more so than their economic status. It is therefore clear that while economic independence has a role to play, it is certainly not the only factor affecting GBV vulnerability and efforts must be made to address the other

contextual factors concurrently. This paper argues that WEE interventions, therefore, while very important, could have mixed outcomes on women's vulnerability to GBV in diverse settings. As such, a multidimensional approach to GBV that holistically addresses all the different aspects and contexts of women's empowerment can be more effective at addressing GBV than merely having unitary uncoordinated and separate programmes that address different aspects of women's empowerment. Key in this approach is the involvement of men in the fight against GBV at all levels.

References

- Agarwal, B. 1997. 'Bargaining and Gender Relations: within and beyond the Household.' *Feminist Economics*, Vol. 3, No. 1: 1–51.
- Agarwal, B., Panda, P. (eds.). 2007. 'Toward Freedom from Domestic Violence: The Neglected Obvious.' *Journal of Human Development*, Vol. 8, No. 3: 359–388.
- Ahikire, J., Mwiine A. (eds.). 2015. 'The Politics of Promoting Gender Equity in Contemporary Uganda: Cases of the Domestic Violence Law and the Policy on Universal Primary Education.' *ESID Working Paper series*, Vol. 1, No. 55, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2695727>.
- Alkire, S., Ibrahim, S. (eds.). 2007. 'Agency and Empowerment: A Proposal for Internationally Comparable Indicators.' *Oxford Development Studies*, Vol. 35, No. 4: 379–403. Available from: <https://ssrn.com/abstract=2118589>.
- Allendorf, K. 2007. 'Do Women's Land Rights Promote Empowerment and Child Health in Nepal?' *World Development*, Vol. 35, No. 11: 1958–1988.
- Allendorf, K. 2015. 'Like Her Own: Ideals and Experiences of the Mother-In-Law/Daughter-In-Law Relationship.' *Journal of Family Issues*, Vol. 38, No. 15: 2102–2127.
- Anena, C. P., Abalo, C. (eds.). 2019. 'Best Practices in Promotion of Sustainable Livelihoods: the Case of Amolatar Rice Project.' Pp. 200–230 in Wieland, J., Fischer, D. (eds.). *Transculturality and Development, Learning from the Hope Development Initiative in Uganda, Transcultural Management Series*. Vol. 5, No. 1, Marburg: Metropolis-Verlag.
- Asasira, J. 2014. *Gender Based Violence and Women's Economic Empowerment in Nyakayojo Sub-county, Mbarara District*. Mbarara: Mbarara University of Science and Technology.
- Asiimwe, J. 2014. 'Making Women's Land Rights a Reality in Uganda: Advocacy for Co-ownership by Spouses.' *Yale Human Rights and Development Journal*, Vol. 4, No. 1: 172–184.
- Cheston, S., Kuhn, L. (eds.). 2002. 'Empowering Women through Microfinance.' Pp.167–228 in Daley-Harris, S. (ed.) *Pathways Out of Poverty: Innovation in Microfinance for the Poorest Families*. West Hartford, CT: Kumarian Press.
- Chibber, K. S., Krupp, K., Padian, N., Madhivanan, P. (eds.). 2012. 'Examining the Determinants of Sexual Violence Among Young, Married Women in Southern India.' *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 27, No. 12: 2465–2483.
- Duvvury, N., Callan, A., Carney, P., Raghavendra, S. (eds.). 2013. *Intimate Partner Violence:*

- Economic Costs and Implications for Growth and Development*. Women's Voice, Agency, and Participation Research Series, No. 3. Washington DC; World Bank [cit 3/7/2020]. Available from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/412091468337843649/Intimate-partner-violence-economic-costs-and-implications-for-growth-and-development>).
- FRA. 2014. *Violence against Women: An EU-wide Survey Results*. Oslo: European Agency for Fundamental Rights.
- Fry, M. W., Skinner, A. C., Wheeler, S. B. (eds.). 2019. 'Understanding the Relationship between Male Gender Socialization and Gender-Based Violence among Refugees in Sub-Saharan Africa.' *Trauma, Violence, & Abuse*, Vol. 20, No. 5: 638–652, <https://doi.org/10.1177/1524838017727009>.
- Fulu, E. 2013. 'Why Do Some Men Use Violence against Women and How Can We Prevent It?' *Quantitative Findings from the UN Study on Men and Violence in Asia and the Pacific*. Geneva: United Nations.
- Garcia, E. 2014. 'IPV against Women and Victim Blaming Attitudes among Europeans.' *WHO Bulletin*, Vol. 92, No 5: 333–367.
- Goetz, A. M. 2001. *Women Development Workers: Implementing Rural Credit Programs in Bangladesh*. London: Sage Publications.
- Gonzalez, B. M. 2004. *Domestic Violence and Household Decision-making: Evidence from East Africa*. Ph.D. Dissertation, Department of Economics, University of California Berkeley.
- Hadi, A. 2017. 'Patriarchy and Gender-Based Violence in Pakistan.' *EJSER - European Journal of Social Sciences Education and Research Articles*, Vol. 10, No. 1: 223–245.
- Hague, G., Ravi T. (eds.). 2009. *Final Report on Bride-Price, Poverty and Domestic Violence in Uganda*. Kampala: MIFUMI Uganda, Violence against Women Research Group, University of Bristol, and Centre for the Study of Safety and Well-being, University of Warwick.
- Haile, H. B., Bock, B., Folmer, H. (eds.). 2012. 'Microfinance and Female Empowerment: Do Institutions Matter?' *Women's Studies International Forum*, Vol. 1, No. 35: 256–265.
- Hatcher, A. M., Romito, P., Odero, M., Bukusi, E. A., Onono, M., Turan, J. M. (eds.). 2013. 'Social Context and Drivers of Intimate Partner Violence in Rural Kenya: Implications for the Health of Pregnant Women.' *Journal of Culture Health & Sexuality*, Vol. 15, No. 1: 404–419, <http://dx.doi.org/10.1080/13691058.2012.760205>.
- Heather, B. 2016. 'Fictional Power and Control and the Reality of Abusive Behaviour.' *Journal of Gender Studies*, Vol. 27, No. 4: 401–410, <http://dx.doi.org/10.1080/09589236.2016.1223611>.
- Hilberman, E., Munson, K. (eds.). 1977–1978. 'Sixty Battered Women.' *Journal of Victimology*, Vol. 3, No. 3-4: 460–470.
- Hooks, B. 2000. *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*. London: Pluto Press.
- Hughes, C., Bolis, M., Fries, R., Finigan, S. (eds.). 2015. 'Women's Economic Inequality and Domestic Violence: Exploring the Links and Empowering Women.' *Journal of Gender & Development*, Vol. 23, No. 2: 279–297, <http://dx.doi.org/10.1080/13552074.2015.1053216>.

- IASC. 2015. *Guidelines for Integrating Gender-Based Violence Interventions in Humanitarian Action Camp Coordination and Camp Management Food Security and Agriculture. Reducing Risk, Promoting Resilience and Aiding Recovery*. [cit 4/7/2020] Available from: https://gbvguidelines.org/wp/wp-content/uploads/2015/09/2015-IASC-Gender-based-Violence-Guidelines_lo-res.pdf.
- Kabeer, N. 2001. 'Reflections on the Measurement of Women's Empowerment.' Pp. 17–57 in Sisask, A. (ed.). *Discussing Women's Empowerment: Theory and Practice*. SIDA studies (3). Stockholm: Swedish International Development Cooperation Agency.
- Kalpna, K. 2017. 'Negotiating Multiple Patriarchies: Women and Microfinance in South India.' Pp. 132–143 in Visvanathan, N., Duggan, L., Wiegersma, N., Nisonoff, L. (eds.). *The Women, Gender and Development Reader*. London: Zed Books.
- Keating, B. 2015. 'Violence against Women: A Disciplinary Debate and Challenge.' *The Sociological Quarterly*, Vol. 56, No. 1: 108–124, <http://dx.doi.org/10.1111/tsq.12075>.
- Latreille, M., Verdon, M. 2007. 'Wives against Mothers: Women's Power and Household Dynamics in Rural Tunisia.' *Journal of Family History*, Vol. 32, No. 1: 66–89.
- Lauritson, J. L. 2009. 'Trends in the Gender Gap in Violent Offending: New Evidence from the National Crime Victimization Survey.' *Journal of Criminology*, Vol. 47, No. 2: 2366–2379.
- Levtov, R., Van Der Gaag, N., Greene, M., Kaufman M., Barker, G. (eds.). 2015. 'State of the World's Fathers: A Men Care Advocacy Publication.' Washington, DC: Promundo, Save the Children, Sonke Gender, Justice and Men Engage Alliance.
- Malhotra, A., Schuler, S. R., Boender, C. 2002. *Measuring Women's Empowerment as a Variable in International Development*. Washington, DC: The World Bank.
- Mathur, A., Slavov, S. N., Strain, M. (eds.). 2015. 'Has the Affordable Care Act Increased Part-Time Employment?' *Applied Economics Letters*, Vol. 23, No. 3: 201–225. [cit 3/7/2020] Available from: <https://ssrn.com/abstract=2972690>.
- Mayoux, L. 2000. 'From Access to Empowerment: Gender Issues in Micro-Finance.' *NGO Women's Caucus Position Paper for CSD-8*, CSD, UK.
- Mootz, J. J., Stabb, D. S., Molen, D. (eds.). 2017. 'Gender-Based Violence and Armed Conflict. A Community-Informed Socioecological Conceptual Model from North-eastern Uganda.' *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 41, No. 3: 368–388.
- Musiimenta, P. 2013. *Redefined Subordination: Interrogating Educated Women's Lived Experiences in Contemporary Urban Uganda*. Kampala: School of Women and Gender Studies, Makerere University.
- Nkiru, I. 2013. 'Contextualizing Gender Based Violence within Patriarchy in Nigeria.' *Pambazuka News*. [cit 3/7.2020] Available from: <https://www.pambazuka.org>.
- Sen, A. K. 1985. 'Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984.' *The Journal of Philosophy*, Vol. 82, No. 1: 169–221.
- Sen, A. K. 1999. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Shih, K. Y., Pyke, K. (eds.). 2009. 'Power, Resistance, and Emotional Economies in Women's Relationships with Mothers-in-Law in Chinese Immigrant Families.' *Journal of Family Issues*, Vol. 31, No. 3: 333–357.
- Shorey, R. C., Haynes, E., Brem, M., Florimbio, A. R., Grigorian, H., Stuart, G. L. (eds.). 2018.

- 'Marijuana Use Is Associated with Intimate Partner Violence Perpetration among Men Arrested for Domestic Violence'. *Psychological Science*, Vol. 4, No.1: 108–118.
- Swart, E. 2012. 'Gender-Based Violence in a Kenyan Slum: Creating Local, Woman-Centered Interventions.' *Journal of Social Service Research*, Vol. 38, No. 4: 427–438, <http://dx.doi.org/10.1080/01488376.2012.676022>.
- Tushabe, J., Peng, C. 2014. *Gender Based Violence Second to Terrorism*. Kampala: The New Vision Newspaper (3/11/2014). [cit. 3/7/2020] Available from: <https://www.TheNewVision.com>.
- UBOS. 2016. *The Uganda Demographic Household Survey 2016*. Kampala: UBOS.
- UNFPA 2018. *Evaluation of UNFPA Support to the Prevention, Response to and Elimination of Gender-based Violence, and Harmful Practices – 2012-2017*. Kampala: UNFPA.
- UN-Women 2017. *Uganda: Violence against Women Unabated Despite Laws and Policies*. [cit 3/7/2020] Available from: <https://www.un.org/africarenewal/news/uganda-violence-against-women-unabated-despite-laws-and-policies>.
- Van Der Gaag, N. 2017. *FEMINISM: Why the World Still Needs the F Word*. Oxford: New Internationalist Press.
- World Bank. 2019. *Gender-Based Violence: An Analysis of the Implications for the Nigeria for Women Project*. Washington, DC: World Bank. Available from: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31573>.
- World Health Organization. 2013. *Global and Regional Estimates of Violence against Women: Prevalence and Health Effects of Intimate Partner Violence and Non-partner Sexual Violence*. Geneva: World Health Organization.
- World Health Organization. 2017. *Violence against Women Factsheet*. [cit. 3/7/2020] Available from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>.

©BY-NC Catherine Pauline Anena, Solava Ibrahim, 2020.

©BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

Catherine Pauline Anena, PhD, is a lecturer at the School of Women and Gender Studies (Makerere University, Kampala) and a gender consultant with vast experience, supporting government and non-government agencies on gender mainstreaming in programme development and implementation. She has extensive experience working in the East African region and has won several prestigious Research and Fellowship Awards. Contact email: anenaodongo@yahoo.com.

Solava Ibrahim, PhD, is an affiliated lecturer at the Centre of Development Studies at the University of Cambridge. She was also Director of the MSc in Poverty, Inequality and Development at the University of Manchester, a research fellow in Global Poverty Reduction at the Brooks World Poverty Institute and at the Chronic Poverty Research Centre (University of Manchester), and an Assistant Professor of Political Science at the American University in Cairo, among others. She is also widely published on a variety of topics. Contact email: solava.ibrahim@anglia.ac.uk.

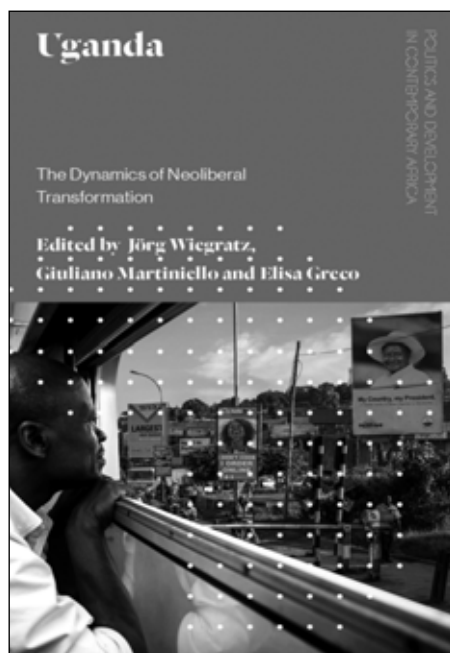
Uganda: The Dynamics of Neoliberal Transformation

Jörg Wiegratz, Giuliano Martiniello, Elisa Greco (eds.)

For the last three decades, Uganda has been one of the fastest growing economies in Africa. Globally praised as an African success story and heavily backed by international financial institutions, development agencies and bilateral donors, the country has become an exemplar of economic and political reform for those who espouse a neoliberal model of development. The neoliberal policies and the resulting restructuring of the country have been accompanied by narratives of progress, prosperity, and modernisation and justified in the name of development.

But this self-celebratory narrative, which is critiqued by many in Uganda, masks the disruptive social impact of these reforms and silences the complex and persistent crises resulting from neoliberal transformation. Bringing together a range of leading scholars on the country, this collection represents a timely contribution to the debate around the New Uganda, one which confronts the often sanitised and largely depoliticised accounts of the Museveni government and its proponents.

Harnessing a wealth of empirical materials, the contributors offer a critical, multi-disciplinary analysis of the unprecedented political, socio-economic, cultural and ecological transformations brought about by neoliberal capitalist restructuring since the 1980s. The result is the most comprehensive collective study to date of a neoliberal market society in contemporary Africa, offering crucial insights for other countries in the Global South.

Zed Books 2018.

Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffeehouse Owners in Wukro, Ethiopia

Zoë Johnson

Abstract: Development narratives posit that, through entrepreneurship, young women can become empowered economic agents, instrumental to the development of their communities. As feminist scholars have pointed out, these narratives serve to homogenise, depoliticise, and ahistoricise the category of ‘young woman’ and to naturalise the inequitable global structures in which it is embedded. To universalise young womanhood is to ignore the ways in which young women’s lives are shaped by their cultural contexts and by structural constraints. As a result, most development schemes targeting young women as entrepreneurs fail to recognise the ways in which engaging in entrepreneurship can reinforce rather than break down gendered differences and vulnerabilities. Using life herstory methods grounded in feminist methodologies, this article tells the stories of young women coffeehouse owners in Wukro, Ethiopia, revealing some of the often-overlooked sociocultural issues facing young women entrepreneurs in development contexts. It argues that putting young women at the centre of policy-making processes is a crucial starting point for promoting inclusive and transformative development.

Keywords: life herstories, young women, empowerment, entrepreneurship, feminisation

Johnson, Zoë. 2020. ‘Young Women and Feminised Work: Complicating Narratives of Empowerment through Entrepreneurship with the Stories of Coffeehouse Owners in Wukro, Ethiopia.’ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 64–88, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.004>.

Bunabéts (coffeehouses) abound in Ethiopian cities. In Wukro, a small city in the Tigray region of Ethiopia, darkened doorways on every street beckon drinkers into dim rooms hung with posters of beaming women perched behind *rekobot* (low tables used to serve coffee), or plastered with motivational quotes from characters as varied as Albert Einstein, Bob Marley, Gandhi, Jesus, and Meles Zenawi (the late Prime Minister

of Ethiopia, a much loved character in Tigray). In Wukro, coffeehouses are not the 'modern' macchiato-serving cafés that have become common in larger cities such as Addis Ababa; rather, these small-scale establishments brew coffee in a *jebena* (a bulbous terracotta pot) over a charcoal fire and serve it in small handle-less demitasse cups. It is prepared in a ceremony which involves roasting the beans over charcoal and fanning their smoke about so everyone can enjoy the smell, and then serving the coffee alongside burning frankincense and myrrh. The performance of the ceremony is highly gendered, symbolising feminised characteristics of hospitality, skill, and hard work.

Coffeehouses in Wukro serve important social, economic, and cultural functions for the communities which frequent them and for the young women who run them. Because in Tigray coffee is always prepared by women, and because of the gendered perceptions around what it means to run a *bunabét*, these businesses are owned exclusively by young, unmarried women entrepreneurs. In other words, owning a *bunabét* is a specifically feminised form of work. There has been an explosion in the number of *bunabéts* in Wukro over the last decade, coinciding with a period of rapid economic growth, urbanisation, and political and social change in the country. *Bunabéts* are spaces reflective of this dynamic period in Ethiopian history, in which meanings associated with the discursively constructed category 'young woman' are being (re)shaped. How are the young women of Wukro's *bunabéts* making sense of their circumstances and contending with the dynamic discourses shaping their place in society and in Ethiopia's development nexus?

In development programmes in Ethiopia (and across the Global South), efforts are being made to ensure the inclusion of women – and young women in particular. Adolescent girls have been heralded as the key to economic development in the Global South (Switzer 2013). Narratives around young women posit that through entrepreneurship, as one mechanism among many, young women can become empowered economic agents. Despite the policy attention they receive, however, young women themselves tend to remain 'silent figures', merely the subjects of well-intentioned development schemes (Kirk, Mitchell, Reid-Walsh 2010). As a result, many development programmes fail to recognise the ways in which entrepreneurship can exacerbate women's vulnerabilities and reinforce their social positioning.

By sharing the stories of young women entrepreneurs in Wukro, this research aims to add to the increasingly textured accounts of young women's lives emerging from literatures on feminist development, girlhood, and youth.¹ Through these stories,

¹ The field costs for this research were covered by the REACH programme (www.reachwater.org.uk), funded by UK Aid from the UK Department for International Development (DFID) for the benefit of developing countries (Aries Code 201880). However, the views expressed, and the information contained in it are not necessarily those of or endorsed by DFID, which can accept no responsibility for such views or information or for any reliance placed on them.

this work seeks to challenge and complicate development narratives that assign young women narrow essentialised subject-positions as ‘key “instruments” for alleviating poverty, slowing population increase, and generating economic growth’ (Moeller 2014: 581), and to counter the homogenisation and universalisation of the ways that young women impact, and are impacted by, development. By reflecting on how young women in Wukro are reacting to and reshaping the ever-changing discourses surrounding their lives, this research reveals some of the often-overlooked sociocultural issues facing young women entrepreneurs in development contexts. I argue that putting young women themselves at the centre of policy-making processes is a crucial starting point for promoting inclusive and transformative development, especially if we plan to target young women as important development actors.

Women and girls in international development discourse

The mainstreaming of gender in development policy began as early as the 1980s, when research, much of it commissioned by large international development agencies, began documenting the ‘development potential’ of women in the Global South. Much of this research claims that women work more efficiently, invest more of their income into their families, and are better at paying back loans compared to men (Shain 2012). These feminist development ‘fables’ (Cornwall, Harrison, Whitehead 2008) are the result of a convergence of liberal development and liberal feminism (Moeller 2014; Shain 2012), and have created what Roy calls the ‘feminization of policy’ (Roy 2010: 70).

Feminist, post-colonialist, and Marxist development scholars have problematised mainstream development’s approach to ‘women’s empowerment’, because even when promoting non-traditional paths such as entrepreneurship, they are founded on instrumental notions of ‘empowerment’ and frequently fail to challenge the broader structural and sociocultural issues facing girls and women (Moeller 2014). ‘Empowerment’ schemes tend to rely on anaemic, essentialised depictions of women as ‘hard working, peaceful, caring, altruistic and inherently virtuous... [They] peddle gender myths that sustain an image of the “good woman” as the deserving object of development assistance’ (Cornwall, Anyidoho 2010: 145). Empowerment in this context has lost much of its meaning, becoming among the most elastic of international development’s many buzzwords (along with agency, a concept to which it is intimately connected) (Cornwall 2007). Whereas ‘empowerment’ was once used by radical feminists seeking to transform unjust and unequal power relations, it has become a term used by an expansive discourse coalition of corporations, global non-governmental organisations, banks, philanthrocapitalists, and development

donors. In the process, many insights from feminist conceptual work have been lost (Cornwall 2016).

Young women in particular have been portrayed in these neoliberal development models as 'economic agents of change' (Anyidoho et al. 2012: 7). In his 2008 speech, made at the launch of the Adolescent Girls Initiative (a public private partnership between the World Bank, the Nike Foundation, and some European governments), Bank President Robert Zoellick said: 'Investing in adolescent girls is precisely the catalyst poor countries need to break intergenerational poverty and to create a better distribution of income. Investing in them is not only fair, it is a smart economic move.' (World Bank 2008). His comments reflect the explosion of policy and development interest in 'empowering' adolescent girls as a means of reducing poverty, population growth, the spread of HIV/AIDS, and improving economic growth and the conservation of environmental resources (Moeller 2014). This model is predicated on the 'rescue and the regulation of adolescent female bodies by distant saviours from the tourniquet of local tradition' (Switzer 2013: 351). The idea is that by pushing back the timing of childbearing and marriage, it becomes possible to unleash girls' economic potential (Moeller 2014).

The categorisation of young womanhood that emerged from this development narrative has served to reshape what it means to be a young woman in the Global South so that they fit within the emerging (neo-liberalised) social and global economic order (McRobbie 2009). Through this process, adolescence has been portrayed as a universal moment of human development, when in reality it is a cultural construct (Helgren, Voscancellos 2010). To universalise young womanhood in this way is to ignore the very real ways in which young women's lives are shaped by their cultural contexts and the constraints of the conditions in which they live. As a result, most development schemes targeting young women as entrepreneurs fail to recognise the ways in which engaging in entrepreneurship – while perhaps expanding certain economic possibilities – also makes young women vulnerable to an array of discourses that serve to discipline them in both symbolic and material ways. As Switzer (2013: 347) argues, this discourse 'makes invisible the sometimes violent and coercive appropriations of (young) female sexualised bodies' within purportedly 'safe spaces' such as work, as the stories below will illustrate.

Despite all the attention they receive, researchers have argued there has yet to be a 'sustained scholarly dialogue' about girlhood in the Global South (Kirk, Mitchell, Reid-Walsh 2010: 20–21). Until recently, the majority of studies on childhood and youth accepted the experiences of boys as normative (Helgren, Vasconcellos 2010). Most scholarship in the growing field of youth in development acknowledges the gendered dimensions of youth as a category, but, generally, it is addressed briefly and superficially with a paragraph or so devoted to outlining the fact that young women

experience the transition between childhood and adulthood differently than young men, or pointing out the differences between markers of adulthood for women and men. Many authors fall short of offering concrete empirical material that would allow them to flesh out the lived realities of being a young woman.²

The problems associated with the exclusion of young women's experiences in the formulation of the category 'youth' extends into policy. Both the African Youth Charter (AUC 2006) and Ethiopian National Youth Policy (FDRE-MoYSC 2004) mention the importance of gender equality in youth policy; however, this does not change the fundamental male bias behind the formulation of the category at the core of these policies. The way 'youth' is used throughout both documents remains, on the whole, gendered. In the National Youth Policy in particular, the emphasis on women's vulnerability in terms of early marriage, early childbearing, unintended pregnancies, and sexually transmitted infections speaks to a continuation of longstanding discursive constructions of young women's victimisation and transgressions in the narrow terms of sex and marriage. As Waller (2006: 83) describes, in colonial Africa, 'male deviants were stigmatised as idle, potentially violent, and possibly criminal', while 'their female counterparts were simply "loose"', evidencing the fact that "'girls" behaving badly in non-sexual ways' have been rendered largely invisible. These representations undermine the importance of challenges in other dimensions of young women's lives such as employment. In Ethiopia, like elsewhere, women's exclusion has serious policy implications. Young women very often fall through the cracks that exist between agendas on children's rights, youth rights, and women's rights (Aling'o, Abdulmelik 2017).

Young women in Ethiopian development

Women have been a longstanding focus of Ethiopian development efforts and have played an important (though often overlooked) role in Ethiopian herstory. When the Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front gained power in 1991, they recognised the importance of including women in their development plans. In 1993, a National Policy of Women was introduced with the aim of achieving greater equality for women (FDRE-MoWCA 1998). Since then, an increasing emphasis on education

² Of course, there are a few notable exceptions to this trend. Using data from a longitudinal study conducted by Young Lives, Camfield and Tafere (2011) explore adult perspectives on childhood transitions in Ethiopia, arguing that transitions are rarely linear. Utas (2005) analyses the experiences of young women in the Liberian civil war, and Enria (2018) includes the voices of young women in her book on the relationship between labour market experiences and the pattern of social mobilisation among young people in a post-conflict Sierra Leone.

(for both boys and girls), coupled with a trend towards later marriage – a consequence of urbanisation, unemployment (Gebre-Egziabher, Yemeru 2019), and efforts by the Government of Ethiopia (GoE) and the international community to reduce the prevalence of child brides (Mengistu 2017) – changed the opportunities available to young women in urban centres. Recent events have drawn renewed attention to this trend: in 2018, Ethiopia's new Prime Minister, Abiy Ahmed, put together the first cabinet with gender parity and made historic appointments of women to high-profile positions, such as the presidency and supreme court. While these may be little more than cosmetic changes, the elevation of women to such visible posts has served to highlight the slowly shifting meaning of the discursive category 'woman' in the Ethiopian context.

Youth, too, have been a concern for Ethiopian leaders over the last six decades. This is not surprising given the central role that youth have played in political and social change over the course of the country's herstory. In Ethiopia, as in much of the rest of the world, the category 'youth' has been deployed both to stigmatise and control people through an assertion of incomplete personhood, as well as to 'empower' and emancipate those who fall within its bounds (Burgess, Burton 2010; Waller 2006). Over time, youth have occupied various subject positions within Ethiopian national discourses, in which they have been portrayed both as 'future leaders' responsible for the development and 'modernisation' of Ethiopia (Balsvik 1998) and as violent 'vagrants' who pose an existential threat to the country (Gebremariam 2017). Since 1991, unemployment has shaped narratives around youth, who have borne the brunt of the country's unemployment problem (Broussard, Tekleselassie 2012). Despite the unprecedented recent increase in gross domestic product, unemployment rates for urban youth remain quite high, especially for women (Rekiso 2019), whose opportunities in smaller cities are largely limited to entrepreneurial activities (Oya 2019). Entrepreneurship through micro and small-scale enterprises³ (MSEs) is an important mechanism through which the GoE purports to 'empower' young women. This is reflective of the global trend described above.

Interestingly, there is a contradiction at the heart of the GoE's promotion of young women's entrepreneurship through MSEs. Most MSEs in Ethiopia, particularly those run by women (*bunabéts* included), exist in the 'informal' sector, which according to the GoE's 2009 National Employment Policy and Strategy of Ethiopia, is characterised by underemployment, poor earnings, and a lack of institutional protections (FDRE-MoLSA 2009). Therefore, the focus on MSEs as a viable route to success for young women seems to contradict the simultaneous portrayal of the 'informal' sector as an

³ According to the GoE definition, service sector MSEs are 'enterprises employing a maximum of five persons... with a total asset of not more than ETB 50,000 [£1,300]' (FDRE-MoUDH 2012: 19).

inherently undesirable space (Broussard, Tekleselassie 2012). As the stories below will illustrate, these contradictory representations of women's work in the informal sector can be used instrumentally by patriarchal powers to place the burden of development on women or to undermine the legitimacy of women's entrepreneurship when it impinges on society's feminine ideals (Cornwall, Anyidoho 2010).

This contradiction extends into global development discourses around young women's un(der)employment as well. There is often a focus placed by policy-makers and development professionals on 'entrepreneurship as the best (and only) response to the youth employment challenge' and a vehicle for youth and women's empowerment; while at the same time, these discourses operate on the implicit (or explicit) assumption that 'wage employment in the formal sector is the gold standard, while everything else is simply work, or 'waiting' (Ayele, Khan, Sumberg 2017: 4). While not all of the women I spoke with were directly involved in programmes promoting MSEs or entrepreneurship (though some had been), the prevalence of these discourses has in part made it possible for young women to operate such businesses, and the tensions embedded within the discourses that simultaneously promote self-employment and discredit the informal sector are reflected in the ways women describe their perception of work in *bunabéts*.

Feminist life herstories

I interviewed a total of thirty coffeehouse owners around the city of Wukro between June and August 2018.⁴ I used life herstory methods grounded in feminist methodologies. All of the interviews were conducted in Tigrinya with the help of my interpreter, who was a graduate student living in a nearby city. I conducted multiple interviews with six of the thirty interviewees and fostered particularly strong relationships with three key informants in whose coffeehouses I spent countless hours. These are the women whose stories I share in this article. Each story serves to showcase a different though reoccurring set of experiences described in various manifestations by all thirty of my informants. My analysis is rounded out using data collected through participant observation, life herstory interviews with other community members in Wurko (19 in total), and semi-structured interviews with 'officials', including from the city administration, municipal and regional water utility offices, micro-finance institutions, and UNICEF.

⁴ This research was undertaken as part of a larger project with the REACH project, a global research programme building evidence for the connections between water security and poverty in Eastern Africa and South Asia and was part of my master's thesis project. It was done with approval from the Central University Research Ethics Committee (CUREC) at the University of Oxford. Permissions were also granted from the Wukro City Administration, and oral consent was obtained from all participants.

Using life herstory methods serves to give narrators control over their own stories, which is conducive to the feminist underpinnings of this work because it legitimates women's narratives (as told by women themselves) as valuable sources of knowledge (Campbell, Wasco 2000). Furthermore, development narratives posit that entrepreneurship is a viable path by which youth and women can become 'empowered.' To me, 'empowerment' involves young women thinking differently about themselves, 'about the situations they are in, about their social worlds, relationships and horizons' (Cornwall 2016: 356). For that reason, it is important to work 'at the level of individual consciousness' to understand young women's 'sense of their own possibilities' and gain a critical understanding of the societal dimensions of the obstacles they currently face (Cornwall 2016: 356). Life herstories produce knowledge that is polyphonic, containing multiple perspectives, truths, and meanings (Etherington 2006). Perhaps it would be more appropriate to call this method 'life story', since that does not 'connote that the narration is true, that the events narrated necessarily happened, or that it matters whether they did or not' (Peacock, Holland 1993: 368). I have chosen instead to use 'life herstory' in an attempt to emphasise the feminist foundations of this research and to disrupt normative masculine assumptions about narrations of the past.

In part because both I and my interpreter were young women and the coffeehouse owners were also young women, we were able to build trusting, friendly relationships, and many of our interviewees were very open in sharing their life stories. Additionally, the sociable atmosphere of the coffeehouses in Wukro provided a perfect backdrop for conversations. While as a *ferenji* (foreigner) my presence rarely went unnoticed, taking part in the culture of coffee drinking gave me a point of entry into conversations. Despite the importance that our shared gender and age played in shaping this research with coffeehouse owners in Wukro, I do not presume that these elements of our common identity overrode our many differences, and the power dynamics that these differences entail.

Confronting the power differential that exists between actors in the context of qualitative interviews is a cornerstone of feminist methodological approaches (van Stapele 2014). In line with feminist methodology – and in an attempt to undermine the 'researcher-researched' disconnect created by the institutional affiliation, young age, and gender of both my interpreter and myself, as well as my white skin – I approached the interviews in a minimally structured way using open-ended questions and probing topics raised by the interviewee herself. My aim was to avoid imposing my ideas about what is important in the lives of the interviewees, to let the explanations and interpretations provided by my participants about their own lives become the data I analysed (Glaser, Strauss 1967). Nonetheless, I recognise that no matter how open-ended, there are no neutral questions. As a researcher,

my agenda was asserted through the questions that I asked and the way that I framed my research to participants, which ultimately propelled the narrative along a particular course (Hoppe 1993). The act of conducting research is itself an example of academic performance, and my presence played a role in shaping the performances of my interlocutors (Gregson, Rose 2000). For this reason, throughout both data collection and analysis, I gave careful consideration to how questions and actions were understood by my interviewees, and how I interpreted their answers (Hoppe 1993).

Most interviews were not recorded but were documented with extensive written notes. Devault (1990) discusses strategies that do not involve recording, which can be used by feminist researchers to create meaningful representations of women's speech. During early interviews, I noticed that the recording device invoked nervousness and limited the depth of participants' responses. As a result, I moved towards careful descriptive notes on the interview surroundings and documentation of the timing and the general format of the interviews. I took notes during the interview and then, immediately afterward, worked with my interpreter to record a detailed process account of everything that was said. For example, I recorded 'dialogue accessories', such as gesture and tone, in my notes to help remember the conversations (Devault 1990: 106). My interpreter's translations went beyond simply the words that were spoken as she helped me to understand the cultural significance and social meaning of some of the respondents' comments. In this way, she also became an informant by providing information about the social world that I was investigating (Edwards 1998).

Conducting interviews without recording does have limitations: the inevitability of 'selective recall' increases the power of the researcher to decide (even if subconsciously) which parts of the interviewees' stories are included in the written text (Bhopal 2010). This dynamic was mitigated slightly by the fact that both my interpreter and I participated in the interviews and then collaboratively engaged in their reconstitution after the fact. Furthermore, the format of the interviews with coffeehouse owners – given the open-ended nature of the questioning and the fact that we were most often interviewing the women while they were working – made recording difficult. The method I chose was therefore suited to the circumstances of my fieldwork, the types of data analysis I used, and the nature of the claims I make.

Just as every informant is interminably complex and unique, there are infinite ways in which their stories could be told and theorised. I chose to bring these narratives together based on the elements of their retelling that I deemed important and compelling within the analytical perspective that I have described. I argue that these representations are important if we hope to include young women in the

process of development. Only by looking at young women's lived experiences of development can we begin to unravel the complex shifts these changes are causing to their perceptions of possibility and constraint. These understandings can, in turn, help inform better policy through which we can work toward inclusive development.

Tigisti: 'Being serious' about your work

I grew up in a rural area. It was near Adigrat [a city in north-eastern Tigray]. I left school in Grade 11 because I ran away to Wukro. I stole money from my parents to pay for the transit to Wukro... They wanted me to get married. They were very angry [when I left] ... I really liked school, but I had to leave because I didn't want to get married (I was 17). After you get married you are just stuck at home. Now all of my friends are married and have two, three children. Once you're married you are destined to be tied to household activities. You are not free to do business and to own your own things ... Women in the rural areas do not own businesses. Sometimes they are shopkeepers, but it is their families' business, not their own.

When I got to Wukro, I worked as a waitress before I opened my bunabét. At that time Wukro was a very good place to do this business because there were many meetings. I used money I had saved while working to open my business. My father also borrowed some money to help me.

Now, I often send money to my parents. . . They were very upset when I left, but now they are happy – but somehow, they are also not happy because they think that what I am doing is difficult. At this age, I could just be living on what my husband brings home. I wouldn't have to toil here. I wouldn't have to worry about the rent, business, profit, costs. . . This business is very difficult because the costs are high. Glasses are always being broken. I have to pay for the girls [employees], pay for their food. I also need to buy four packs of charcoal per month because I need it to continue serving tea and coffee whenever the power goes out.

I don't think it's good to be friends with other girls who own bunabéts because if you do, you will no longer be serious about your business. They might want you to hang out, go to clubs, and this will not help you to focus much on your work. They are not serious about their work. They just hire some girls and then they leave all the work to the waitress or the other girls. Many of the

coffeehouse girls who opened businesses with me [at the same time] are no longer doing it. Also, those who started after me, you won't find them there now. They are not running a bunabét any longer, because it is very difficult to own this business. After they close their coffeehouses, they get married. Many got married to their customers. . . I won't get married until after I open a supermarket.

Once you get married, your husband won't let you run this business because he will think you are cheating on him and going out with other men. [If you are married] people [customers] won't come to your bunabét because they don't feel comfortable or free to have fun if your husband is here. You have to drink and enjoy [yourself] with people, so this business and marriage cannot go together.

Everyone in Wukro thinks that if you open a coffeehouse, it is because you're doing the 'other business' [prostitution]. There are some [who actually do this work], but I don't know the number. It is only the men who are talking about it. [Men] sometimes ask [to spend the night], but how you respond depends on your strength. You have to be polite and nice to them, but when it is things that matter to your life, you have to say 'no'. Even sometimes when you need that [money], you have to say 'no' for the sake of your work, for the sake of what you are doing. What matters is the way you respond to what they say. It is up to you to decide whether you will be doing what they tell you or not. If they want you to serve them, then you do your best because it is your work, but when it get personal you have to be very assertive, you have to be strong. Some people appreciate when you are serious about your work and refuse to go out with one guy and another guy. They will appreciate you and they will continue to be your customers. Others will not come back to you after you say 'no' to them.⁵

Entrepreneurship has been portrayed as a way that 'people can change the meaning of gender and the way in which gender is lived' (Hanson 2009: 245), and it has been argued that entrepreneurship creates employment opportunities, fosters resilience, and increases young people's social and cultural identities, bringing marginalised youths into the mainstream of economic activities (Chigunta et al. 2005). Therefore, starting a small business should expand young women's possibilities for upward

⁵ All quotes from Tigisti were collected during interviews conducted in her coffeehouse in Wukro on 3 and 8 August 2018.

socioeconomic mobility. As Tigisti's⁶ story demonstrates, there are some ways in which these narratives hold true; however, her story also provides evidence for the ways in which, by engaging in entrepreneurship, young women perceive themselves to be subjected to different types of disciplining discourses that constrain them in different ways. These discourses are grounded in age-old tropes about the threat of female independence and sexual promiscuity. Entrepreneurship in this context thus serves to preserve the 'meaning of gender' and the 'way in which gender is lived'. Furthermore, rather than bringing young women into the 'mainstream of economic activities', *bunabét* work creates pressures for women to engage in 'illicit' trades such as sex work.

The disciplining discourses described by Tigisti complicate the prevailing assumptions about youth entrepreneurship: for *bunabét* owners, to be an entrepreneur requires the performance of a specific type of femininity. For Tigisti this involves a negotiation of the boundary between her 'work' (obliging) and 'personal' (self-assured) identities and is also linked to her sense of 'being serious' about her work: By proudly refusing to perform the material aspects of the discursively constructed identities projected on her by her male customers, Tigisti feels able to reassert some control over the space of her coffeehouse.

Male discourses and the behaviours that they render permissible within the space of coffeehouses were widely cited in my interviews as the greatest challenge *bunabét* women face as entrepreneurs. Only one of the thirty women I spoke to said that she was engaging in sex work, while everyone else described a multitude of strategies they used to parry sexual overtures. While these conceptions of *bunabét* women are perhaps based on a grain of historical truth, according to my interlocutors, only a small number of *bunabét* women today engage in prostitution. These discourses are nevertheless powerful in shaping the relations between young women and their male clientele. In a patriarchal context like Ethiopia, despite shifting opportunities, women's labouring bodies are still largely seen as 'out of place' when away from the control of fathers or husbands (Jacobs, Brahic, Olaiya 2015: 402). In such a setting, their discursive categorisation as young women actively services the powerful in society and entrenches their dominance over *bunabét* women. These disciplining discourses serve to further reinforce young women's relegation to the category 'young woman' because, while working in a coffeehouse, they are unable to get married, which in Ethiopia is an important marker of socially recognised adulthood (Pankhurst 1992).

In contrast to the other young women Tigisti describes, she has persevered in her entrepreneurial pursuit despite challenges. She does so by performing a specific

⁶ All interviewees have been identified in the text using pseudonyms.

type of entrepreneurial identity ('being serious' about her work). She situates this identity in contrast to the frivolous youthful femininity that she attributes to most of her competitors (who are going to clubs, leaving their *bunabéts* with employees, and ultimately forfeiting their freedom through marriage). While she understands her choice to have been more difficult than the prescribed path to marriage ('I could have just lived on what my husband brings home'), the freedom afforded by her decision to start a *bunabét* seems important to Tigisti's sense of self as a young woman who has lived her whole life in a country that, at least legally, recognises the equal rights of women. Tigisti was born in 1995, the year that the Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia was signed; Article 35 of that document, on the 'Rights of Women', guarantees women equal rights to men (FDRE 1995).

Tigisti's story reflects the role of urbanisation in shifting the topography of possibility for young women. Through Tigisti's life herstory, we can see her forceful rejection of the life path prescribed to her by her parents and, specifically, of the norms that she associates with a rural milieu. As Sommers (2010: 318) argues, cities 'provide opportunities for re-invention for many urban youth'. The way Tigisti explained it, her 'entrepreneurial' identity is incongruent with the feminine ideals she associates with women in rural areas and with the types of performances necessary once one becomes a wife and a mother. Yet, it is not as simple as rejecting one identity or discourse in favour of another, because performers in fact 'occupy the norm in myriad ways, exceed the norm, rework the norm', thereby exposing the possibility of transforming reality (Butler 2004: 217). Through this lens, people are recognised for their ability to simultaneously occupy multiple subject positions (i.e. young woman and entrepreneur) (Gregson, Rose 2000), thereby opening up the scope for the slippage, subversion, and disruption of discourses.

Samrawit: 'Forced' to migrate

I was born in Idaga Hamus [a town north of Wukro in Tigray] in 1996. My father died when I was small, and I was abandoned by my mother. I grew up with my father's mother.

I stopped school at Grade 10 because my grandmother died so my aunt forced me to go to Saudi Arabia. 'You must pay the family back for all you have cost us', she said. I was 17 when I left Ethiopia. I went through an agency in Addis. I was a maid for a family in Riyadh... I stayed with that family for nine months, then I left... Many men in the household, they tried to touch me, so I left. Thanks be to God, I had relatives in Saudi Arabia who helped me find a new job.

The whole time, I sent money back to my aunt in Ethiopia... When I came back to Ethiopia, I opened a bunabét because it requires very little money.

I love to write poems. I want to be a fashion designer or a writer, but in this job, it is difficult to earn money quickly.

I still give money to my aunt. I must pay her back for raising me when my mother abandoned me, but I try to save too... I do this through daily iqqub payments.⁷ This business [bunabét] is transitional. It helps work as a bridge toward another business. I will open a steam bath. Many people are asking for this service, but they don't have steam baths in Wurko, not even in any of the hotels.⁸

Samrawit's story illustrates the possibilities that have opened up as a result of her entrepreneurial pursuit. According to Samrawit's telling, before she opened a *bunabét* the circumstances of her life were largely dictated by her aunt. While she continues to pay some of her earnings from the *bunabét* to this aunt, owning a coffeehouse has allowed Samrawit to save money (through daily *iqqub* payments) and aspire to larger entrepreneurial activities (opening a steam bath).

One interesting element of Samrawit's story is her migration to Saudi Arabia. According to the International Labour Organisation (2017), Ethiopia is one of the regions with the largest flows of low-skilled, female domestic labour migrants to the Gulf and Middle Eastern countries, and there has been a surge of recent scholarship seeking to explain this trend (e.g. Zewdu 2018). The GoE used to encourage and facilitate labour migration to Saudi Arabia; however, the prevalence of abuse and changing economic and political circumstances in Saudi Arabia have more recently caused concern among Ethiopian policy-makers (RMMS 2014). In Wukro, community members believe that the city's development can be largely attributed to remittances sent back by young people (mostly young women) who have gone to the Middle East. As an older community member explained to me:

All of the buildings you see are built by people who went to Saudi Arabia and then came back or sent money back. The people here are not changing their lives through local employment. There is a lot of unemployment in Wukro.

⁷ *Iqqubs* are informal rotating savings and credit associations. *Bunabét* owners usually contribute on a daily or weekly basis.

⁸ All quotes from Samrawit were collected during interviews conducted in her coffeehouse in Wukro on 9, 10, 17, 19, and 25 July.

It's mostly young people who leave [to Saudi Arabia] because they are unemployed... Girls outnumber boys going to Saudi Arabia.⁹

We can see here the ways in which labour migration is understood to be linked to broader economic issues (i.e. youth unemployment). I was confused by the contradictions in the imaginaries and realities of labour migration to Saudi Arabia among young women in Wukro and surprised at the number of coffeehouse owners who had worked in Saudi Arabia prior to starting their businesses. On the one hand, labour migration was explained by many as one of the only means through which young women could 'get more money',¹⁰ either for themselves or their families. Yet, on the other hand, my interlocutors (including Samrawit) explained that they had opened a coffeehouse 'because it requires very little money'.¹¹ The majority of people already own the materials with which to conduct the coffee ceremony; so to start a coffeehouse, most young women need only to buy a bag of coffee, some sugar, and some tables and stools. Most often business is conducted in rented rooms, which double as the young women's homes. So why then is it the case that so many coffeehouse owners have been to Saudi Arabia, and yet find themselves in much the same predicament as those who aspire to go abroad to improve their economic situation? The answer might lie in the discursive construction of women as altruistic and virtuous agents of development, which is grounded in the same narratives that underpin the promotion of women's 'empowerment' through entrepreneurship.

In my interviews, three main themes emerged around young women's reasoning for going (or wanting to go) to Saudi Arabia: (1) women feel under pressure from their elders who 'force' them to go (as in Samrawit's case); (2) women feel a sense of duty to support their families (as one woman put it, 'I thought it was better to suffer for a short time for the good of my sisters and my mum. . . to improve their lives'¹²); or (3) as an attempt to 'improve their [own] life'.¹³ While young people, and women are increasingly being portrayed as migrants in their own right (van Blerk 2008), there is also growing appreciation for the role that families and households play in the decision to migrate (Fleischer 2007). The experiences and perceptions of migration among *bunabét* owners in Wukro suggest that migration cannot be understood

⁹ Interview with a 33-year-old woman, conducted in her home in Wukro on 17 July 2018.

¹⁰ Interview with a 22-year-old *bunabét* owner, conducted in her coffeehouse in Wukro on 9 July 2018.

¹¹ Interview with a 23-year-old *bunabét* owner, conducted in her coffeehouse in Wukro on 26 July 2018.

¹² Interview with a *bunabét* owner, conducted in her coffeehouse in Wukro on 9 August 2018.

¹³ Interview with a 41-year-old woman, conducted in her home in Wukro on 6 July 2018.

simply as a path to independence (Yaqub 2009). Rather this analysis indicates that youth transitions through migration are better conceptualised as ‘negotiated and constrained interdependencies’ across generations (Punch 2015: 263).

When I asked a man in the Industry and Business Office of the Wukro City Administration why there were so many returnees from Saudi Arabia running coffeehouses in Wukro, he responded:

Most of the money goes to their family and the women only keep a small amount of money. Everyone is asking the women who go abroad for money, and women are kind of meek, so they give everyone money and are left with very little.¹⁴

While ‘meekness’ is perhaps incongruent with the image of an ‘empowered’ woman, the narrative the man is sharing here is that women are inclined to distribute their earnings amongst their families and/or communities – whether out of selflessness or spinelessness. Interviewees understood this generosity to be unique to women, in contrast to men.

Lots of people are emigrating to Saudi Arabia and some (the good ones) send remittances. When [men] come back [from the Middle East], they waste their money. They just build houses and then spend the rest on drinking and many wives.¹⁵

On the surface, Samrawit appears to fit these narratives: she went abroad and faithfully sent money back to support her family, and as a result, she returned to Ethiopia without enough money to make many improvements in her own socio-economic positioning. However, in hearing Samrawit’s own interpretation of these events, it is clear that she does not always reliably reproduce discourses around female responsibility, dependability, or feebleness. My point is that, for Samrawit, migration to Saudi Arabia was not a choice made out of some self-sacrificing desire to lift her family out of poverty or to develop her community, rather it was one made based on a position in which she perceived herself to be constrained: to have no other choice but to accede to her aunt’s request, given that she is as a young woman existing within a social regime in which this label implies deference. Since

¹⁴ Interview with an Industry and Business Officer at the Wukro City Administration on 7 August 2018.

¹⁵ Interview with Kahasa, conducted in her coffeehouse in Wukro on 19 July 2018.

opening the coffeehouse, however, the implication, in Samrawit's telling, is that her relationship with her aunt has shifted. While she continues to send a portion of her earnings to the family, she also manages to save some for herself. This allows her to work towards personal goals, independent of her family. 'Promoting savings' is a key goal of the government's MSE Development Policy and Strategy (FDRE-MoUDH 2012: 21).

Kahasa: Work fit only for young women

I was born near Wukro [in 1991].

I got pregnant when I was in Grade 9. While I was pregnant my husband was very kind and caring. He stopped with his addictions [alcohol and khat, a mild stimulant], but once the baby was born, he went back to his old ways... I wasn't happy, so the relationship ended. I left with only a few clothes and my daughter.

I got a loan from the government to open a bunabét.

If you open a bunabét, people think that you don't have any dreams. You are not respected. Everyone – both old and young, both those who are better than you and those who aren't – they look down on you.

[In this job] you have to be careful about how you look and present yourself. You can make a lot [of profit] by wearing short skirts, sitting with your [male] customers, drinking with them, letting them hug you, but the costs outweigh the benefits. Sometimes I do these things just to get money from people, but I don't want my daughter to see me do that... Once I heard her say to her friend '[My mother] is working until eleven at night sometimes, and there are all kinds of men coming, hugging, and kissing her. She only does it because she wants their money. I don't feel good about my mother's work. I wish she would just stay at home, prepare me food, and take care of me.' That made me feel very ashamed.

[When men proposition me] I always laugh and twist it around; I try to switch the direction of the conversation. I am always nice about it, so I don't have a problem. If you are not polite then the men might hit you. Sometimes if you say 'no' [to their sexual advances], they don't come back, but if you're nice, many do.

*Right now, business is not good. I don't have many customers. Men are only drinking coffee at the *bunabéts* owned by beautiful women.*¹⁶

Kahasa's story can tell us something about the dynamism of what it means to be a young woman in this context. For many with whom I spoke, having a child was understood as a key marker of adulthood; in Ethiopia, child-rearing is revered, and female social recognition is often gained through motherhood (and marriage) (Pankhurst 1992). Yet, despite being a mother and divorced,¹⁷ Kahasa's experience was not so different from other coffeehouse owners with whom I spoke. In the *bunabét*, Kahasa's social status was tied to a youth identity, even though as a mother, she had already made the transition out of this social category. However, it was also based on her categorisation as a young woman that Kahasa was able to make certain claims, including the ability to get a loan from the government to start her business.

Entrepreneurship through MSEs is being proposed by the GoE as a tool for reducing unemployment among young women, particularly in urban areas, and *bunabéts* have become a low-barrier entrepreneurial employment option for those codified as young women. Despite being an accessible option, *bunabéts* are not considered desirable work, as Kahasa's quote indicates. My questions to young women about why young men cannot run *bunabéts* were always met with a laugh. In Tigray, the coffee ceremony performed in these coffeehouses is central to people's sense of pride in their tradition of 'Ethiopian hospitality', and performing the ceremony serves to 'reinforce a culturally sanctioned womanhood' (Mjaaland 2004: 71). By doing it well, women can gain a reputation for generosity and hospitality and for possessing the feminised characteristics of skill and hard work.

In Ethiopia's development discourse, entrepreneurship is promoted as a collectivist initiative through which young women can contribute to national growth (Di Nunzio 2015). This is precisely the feminisation of policy that Roy (2010: 70) describes as the 'ways in which development operates through women-oriented policies that in turn serve to maintain traditional gender roles of social reproduction'. While the government loan allowed Kahasa to become a so-called 'entrepreneur', it was only possible through specifically feminised forms of work.

Kahasa's comments reveal the ways in which women's work in the space of coffeehouses is discursively devalued and delegitimised, in part by labelling it work only suitable for young women. Women's subordination in the space of coffeehouses

¹⁶ All quotes from Kahasa were collected during interviews conducted in her coffeehouse in Wukro on 19 July and 9, 15, and 21 August.

¹⁷ In Wukro, marriage and divorce are more culturally than legally defined. As has been noted by anthropologists, marriage 'is more of a process than an event, played out in multiple stages of betrothal and divorce' (Weis 2014: 11).

could thus be understood as a form of ‘symbolic violence that denies women’s legitimacy even as it bespeaks these young men’s own subjugation’ (Weiss 2009: 85). Furthermore, even from the supposedly ‘empowered’ position of being a small-business owner, Kahasa is subjected to discourses around her supposed sexual promiscuity, which serve to discipline her in both symbolic and material ways. As Roy (2003) further argues, feminised forms of work serve to perpetuate women’s vulnerable status. Kahasa’s codification as a *young* woman in particular, exacerbates this vulnerability.

As Kahasa (and others) explained, young women understand their success in the coffeehouse business to be linked to their physical appearance. Because young men make up the majority of the clientele in Wukro’s *bunabéts*, coffeehouse work requires women to present themselves in a way that attracts (male) customers. It also means that male customers are able to define and regulate the types of performances that are acceptable within these spaces. Women who do not conform to these norms are at risk of violence and of losing their customer base, as Kahasa explained.

For the most part, women in Wukro’s coffeehouses pay a lot of attention to their appearance. It is not uncommon for these women to wear elaborately decorated gowns or Tigrayan dresses. Others choose shirts splashed with English slogans, trousers or leggings, and stylish sneakers. Some women wear extremely tight or revealing clothes, which are met with raised eyebrows from others (particularly women) in the community, despite the fact that this ‘sexy’ attire is never worn outside of the coffeehouse itself. Much like the sex workers described by van Blerk (2011: 225), these women

tailor the way they dress to meet the desires of their audience at any given time through using and counteracting dominant discourse related to gendered identities for securing work. Sometimes this requires them to adhere to dominant discourse surrounding what it means to be an (often rural) Ethiopian woman and other times engaging in slippage from the norms and values of that role.

While Kahasa evidently puts a lot of time and effort into her appearance – wearing beautiful clothes, getting her hair done, applying makeup – she tactically capitalises on her femininity, without slipping beyond what she understands to be the bounds of acceptable behaviour for a young woman. However, the boundary here is blurry, and Kahasa herself admits to sometimes doing things ‘just to get money from people’ (namely engaging in flirtatious behaviour). In our conversations, Kahasa expressed her desire to keep these behaviours hidden from her young daughter, who she knows feels ashamed of her mother’s relationships with male customers. This reveals the

way that women such as Kahasa are able to 'separate their work identities from other identities through different performative acts within and outside' the social space of coffeehouses (van Blerk 2011: 225). However, the proximity of their home and work worlds (since the business is carried out in their homes), and the resultant blurring of the public/private boundary increases the challenges associated with separating home and work identities.

Conclusion

Within much of mainstream development, young women have become the posterchildren of inclusive, sustainable growth. In Ethiopia, and around the world, entrepreneurship is one path that has been promoted as a means through which young women can contribute to poverty reduction, employment creation, and the overall 'progress' of their countries, communities, and families. This instrumental use of women's empowerment is what Roy (2010) would call the 'feminisation of policy'. Interestingly, however, even as the GoE promotes entrepreneurship along these lines, there is a simultaneous lamentation regarding young women's relegation to the informal sector. This is somewhat ironic given that most of the entrepreneurial pursuits undertaken by young women are 'informal' in that they are generally insecure and often unregulated. As the stories of these three women illustrate, these contradictory representations manifest themselves in the instrumental ways women's work is used by patriarchal powers to place the responsibility of development on young women's shoulders or to downplay the legitimacy of their entrepreneurial pursuits when they are not conducive with society's feminine ideals (Cornwall, Anyidoho 2010).

Using entrepreneurship in Wukro's *bunabéts* as a case study – one mechanism of development that has in recent years gained predominance in mainstream approaches – I have demonstrated the ways that multiple ambivalences are playing out in the lives of young female entrepreneurs in Wukro. There are some ways in which the young women's stories presented here fit within the narratives put forth by the GoE and other development actors regarding the important role women could or should play in economic and social 'development'. These discourses tend to focus on the possibilities created for young women through entrepreneurship but often fail to consider the different constraints experienced by women who become business owners. For Tigisti, Samrawit, and Kahasa, opening a *bunabét* allowed them to gain some level of 'independence', to 'escape' from situations in which they felt constrained, and to search for meaning and mould new types of identities. Yet in other ways these stories challenge assumptions implied in these discourses. As these stories reveal, the way people in Wukro talk about *bunabét* owners, and the way *bunabét* owners talk about themselves, do not portray women as 'empowered' nation-builders. Because

of the feminisation of *bunabét* work, in order to be an entrepreneur in this context women must perform a specific type of femininity, one that tactfully capitalises on their sexuality. Owning a *bunabét* also makes women vulnerable to sexual advances and violence inflicted on them by their male clientele.

This article adds to the growing body of feminist literature on girls and women in development by challenging narrow and essentialised depictions of young women, complicating simplistic narratives about empowerment through entrepreneurship, and highlighting the instrumentality of mainstream approaches to engaging women in development. Given the important role that has been thrust upon women by the development establishment, it is time they become more than silent targets of policy decisions made by men much older than themselves. Without taking the stories of young women into consideration throughout the policy-making process, development schemes will continue failing to account for the structural and sociocultural challenges unique to the women engaging with these programmes. Only through the inclusion of young women's accounts will we be able to work towards truly transformative and emancipatory development.

As my focus is geographically and situationally limited, further research is necessary to understand the extent to which the experiences described by my interlocutors hold true across the region, across the country, and across other industries. In Wukro, *bunabéts* constitute one of the main MSEs owned and operated by young women, but to make more robust claims about young women entrepreneurs broadly, it is crucial that further research investigate whether similar dynamics are playing out in the lives of young women entrepreneurs in other settings. Finally, it is important to acknowledge that, although young women's subjective experiences deserve to be considered by policy-makers, I do not mean to suggest that these narratives are enough to design effective development policy or programming. Rather, I am arguing that research at the level of individual perception and understanding is an important, and often overlooked, piece of a much larger development puzzle.

While development has indeed created new possibilities for young women, it has also made them subject to different disciplining discourses. In part because it is only through feminised forms of labour that women are able to undertake entrepreneurial pursuits, engaging in these businesses can serve to reinforce rather than break down existing gender and generational hierarchies. Understanding the ways women like them think about themselves – their circumstances, their societies, their relationships, their horizons, in all their complexity and diversity – is key to promoting inclusive and transformative development.

References

- Aling'o, P., Abdulmelik, N. 2017. *From Rhetoric to Action: Delivering for Young Women in Africa*. African Governance Architecture Policy Brief 100. Pretoria, SA: Institute for Security Studies.
- Anyidoho, N. A., Kayuni, H., Ndungu, J., Leavy, J., Sall, M., Tadele, G., Sumberg, J. 2012. *Young People and Policy Narratives in Sub-Saharan Africa*. FAC Working Paper 032. Sussex: Future Agricultures Consortium.
- AUC (African Union Commission). 2006. *African Youth Charter*. African Union Youth Division. Banjul: African Union.
- Ayele, S., Khan, S., Sumberg, J. 2017. 'Introduction: New Perspectives on Africa's Youth Employment Challenge.' *IDS Bulletin: Transforming Development Knowledge*, Vol. 48, No. 3: 1–12.
- Balsvik, R. R. 1998. 'Student Protest, University and State in Africa.' *Forum for Development Studies*, Vol. 25, No. 2: 301–325.
- Bhopal, K. 2010. 'Gender, Identity and Experience: Researching Marginalised Groups.' *Women's Studies International Forum*, Vol. 33, No. 3: 188–195.
- Broussard, N. H., Tekleselassie, T. G. 2012. *Youth Unemployment: Ethiopia Country Study*. International Growth Centre Working Paper 12/0592. London: London School of Economics and Political Science.
- Burgess, G. T., Burton, A. 2010. 'Introduction.' Pp. 9–32 in Burton, A., Charton-Bigot, H. (eds). *Generations Past: Youth in East African History*. Athens, OH: Ohio University Press.
- Butler. 2004. *Undoing Gender*. London: Routledge.
- Camfield, L., Tafere, Y. 2011. 'Community Understandings of Childhood Transitions in Ethiopia: Different for Girls?' *Children's Geographies*, Vol. 9, No. 2: 247–262.
- Campbell, R., Wasco, S. M. 2000. 'Feminist Approaches to Social Science: Epistemological and Methodological Tenets.' *American Journal of Community Psychology*, Vol. 28, No. 6: 773–791.
- Chigunta, F., Schnurr, J., James-Wilson, D., Torres, V. 2005. 'Being "Real" About Youth Entrepreneurship in Eastern and Southern Africa: Implications for Adults, Institutions, and Sector Structures.' SEED Working Paper No. 72. Geneva: International Labour Office.
- Cornwall, A., Anyidoho, N. A. 2010. 'Introduction: Women's Empowerment: Contentions and Contestations.' *Development*, Vol. 53, No. 2: 144–149.
- Cornwall, A. 2007. 'Buzzwords and Fuzzwords: Deconstructing Development Discourse.' *Development in Practice*, Vol. 17, No. 4–5: 471–484.
- Cornwall, A. 2016. 'Women's Empowerment: What Works?' *Journal of International Development*, Vol. 28, No. 3: 342–359.
- Cornwall, A., Harrison, E., Whitehead, A. 2008 'Gender Myths and Feminist Fables: The Struggle for Interpretive Power in Gender and Development.' Pp. 1–19 in Cornwall, A., Harrison, E. Whitehead, A. (eds). *Gender Myths and Feminist Fables*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Devault, M. L. 1990. 'Talking and Listening from Women's Standpoint: Feminist Strategies for Interviewing and Analysis.' *Social Problems*, Vol. 37, No. 1: 96–116.

- Di Nunzio, M. 2015. 'What Is the Alternative? Youth, Entrepreneurship and the Developmental State in Urban Ethiopia.' *Development and Change*, Vol. 46, No. 5: 1179–1200.
- Edwards, R. 1998. 'A Critical Examination of the Use of Interpreters in the Qualitative Research Process.' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 24, No. 1: 197–208.
- Enria, L. 2018. *The Politics of Work in a Post-Conflict State: Youth, Labour & Violence in Sierra Leone*. Oxford: James Currey.
- Etherington, K. 2006. 'Understanding Drug Misuse and Changing Identities: A Life Story Approach.' *Drugs: Education, Prevention and Policy*, Vol. 13, No. 3: 233–245.
- FDRE (Federal Democratic Republic of Ethiopia). 1995. *Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia*. Addis Ababa: Government of Ethiopia.
- FDRE-MoLSA (Ministry of Labour and Social Affairs). 2009. *National Employment Policy and Strategy of Ethiopia*. Addis Ababa: Government of Ethiopia.
- FDRE-MoUDH (Ministry of Urban Development and Housing). 2012. *Micro and Small Enterprise Development Policy & Strategy*. Addis Ababa: Government of Ethiopia.
- FDRE-MoWCA (Ministry of Women and Children Affairs). 1998. *Implementing the Ethiopian National Policy for Women: Institutional and Regulatory Issues*. Washington, DC: World Bank Publications.
- FDRE-MoYSC (Ministry of Youth, Sport, and Culture). 2004. *National Youth Policy*. Addis Ababa: Government of Ethiopia.
- Fleischer, A. 2007. 'Family, Obligations, and Migration: The Role of Kinship in Cameroon.' *Demographic Research*, Vol. 16: 413–440.
- Gebre-Egziabher, T., Yemeru, E. A. 2019. 'Urbanization and Industrial Development in Ethiopia.' Pp. 785–803 in Cheru, F., Cramer, C., Oqubay, A. (eds). *The Oxford Handbook of the Ethiopian Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gebremariam, F. M. 2017. 'Factors Affecting the Growth of Women- Operated Micro and Small Enterprises (MSEs) in Ethiopia.' *Üniversitepark Bülten*, Vol. 6, No. 1: 56–66.
- Glaser, B. G., Strauss, A. L. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago, IL: Aldine Publishing.
- Gregson, N., Rose, G. 2000. 'Taking Butler Elsewhere: Performativities, Spatialities and Subjectivities.' *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 18, No. 4: 433–452.
- Hanson, S. 2009. 'Changing Places Through Women's Entrepreneurship.' *Economic Geography*, Vol. 85, No. 3: 245–267.
- Helgren, J., Vasconcellos, C. A. 2010 'Introduction.' Pp. 1–13 in Helgren, J., Vasconcellos, C. A. (eds). *Girlhood: A Global History*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Hoppe, K. 1993. 'Whose Life Is It, Anyway?: Issues of Representation in Life Narrative Texts of African Women.' *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 26, No. 3: 623–636.
- International Labour Organization. 2017. *Promote Effective Labour Migration Governance in Ethiopia*. ILO Program Achievements Report. Geneva: International Labour Office.
- Jacobs, S., Brahic, B., Olaiya, M. M. 2015. 'Sexual Harassment in an East African Agribusiness Supply Chain.' *The Economic and Labour Relations Review*, Vol. 26, No. 3: 393–410.

- Kirk, J., Mitchell, C., Reid-Walsh, J. 2010 'Toward Political Agency for Girls: Mapping the Discourses of Girls Globally.' Pp. 14-30 in Helgren, J., Vasconcellos, C. A. (eds). *Girlhood: A Global History*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- McRobbie, A. 2009. *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*. London: SAGE.
- Mengistu, M. M. 2017. 'Early Marriage in Ethiopia: So Little Done But So Much to Do.' *International Journal of Information, Business and Management*, Vol. 9, No. 3: 102–114.
- Mjaaland, T. 2004. 'Beyond the Coffee Ceremony: Women's Agency in Western Tigray, Northern Ethiopia.' Pp. 71–77 in Lillebø, K., Kennedy, A. L., Smørvik, K. H., Stensrud, A. B., Linderud, H. T. (eds). *Årboksredaksjonen in Betwixt and Between Sosialantropologistudentenes årbok*. Oslo: University of Oslo.
- Moeller, K. 2014. 'Searching for Adolescent Girls in Brazil: The Transnational Politics of Poverty in "The Girl Effect".' *Feminist Studies*, Vol. 40, No. 3: 575–601.
- Oya, C. 2019. 'Federalism in Ethiopia's Transformation.' Pp. 669-685, in Cheru, F., Cramer, C., Oqubay, A. *The Oxford Handbook of the Ethiopian Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Pankhurst, H. 1992. *Gender, Development and Identity: An Ethiopian Study*. London: Zed Books.
- Peacock, J. L., Holland, D. C. 1993. 'The Narrated Self: Life Stories in Process.' *Ethos*, Vol. 21, No. 4: 367–383.
- Punch, S. 2015. 'Youth Transitions and Migration: Negotiated and Constrained Interdependencies Within and Across Generations.' *Journal of Youth Studies*, Vol. 18, No. 2: 262–276.
- Rekiso, Z. S. 2019. 'Urbanization and Industrial Development in Ethiopia.' Pp. 428-446 in Cheru, F., Cramer, C., Oqubay, A. *The Oxford Handbook of the Ethiopian Economy*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- RMMS (Regional Mixed Method Secretariat). 2014. *The Letter of the Law: Regular and Irregular Migration in Saudi Arabia in a Context of Rapid Change*. Mixed Migration Research Series 4. Nairobi: Regional Mixed Migration Secretariat.
- Roy, A. 2010. *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*. London, UK: Taylor & Francis Group.
- Roy, A. 2003. *In City Requiem, Calcutta: Gender and the Politics of Poverty*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Shain, F. 2012. '"The Girl Effect": Exploring Narratives of Gendered Impacts and Opportunities in Neoliberal Development.' *Sociological Research Online*, Vol. 18, No. 2: 181–191.
- Sommers, M. 2010. 'Urban Youth in Africa.' *Environment and Urbanization*, Vol. 22, No. 2: 317–332.
- Switzer, H. 2013. '(Post)Feminist Development Fables: The Girl Effect and the Production of Sexual Subjects.' *Feminist Theory*, Vol. 14, No. 3: 345–360.
- Utas, M. 2005. 'Victimcy, Girlfriending, Soldiering: Tactic Agency in a Young Woman's Social Navigation of the Liberian War Zone.' *Anthropological Quarterly*, Vol. 78, No. 2: 403–430.

- van Blerk, L. 2008. 'Poverty, Migration and Sex Work: Youth Transitions in Ethiopia.' *Area*, Vol. 40, No. 2: 245–253.
- van Blerk, L. 2011. 'Negotiating Boundaries: The Sex Work Identities of "Bar Girls" in Nazareth, Ethiopia.' *Gender, Place & Culture*, Vol. 18, No. 2: 217–233.
- van Stapele, N. 2014. 'Intersubjectivity, Self-Reflexivity and Agency: Narrating About "Self" and "Other" in Feminist Research.' *Women's Studies International Forum*, Vol. 43, No. March: 13–21.
- Waller, R. 2006. 'Rebellious Youth in Colonial Africa.' *The Journal of African History*, Vol. 47, No. 1: 77–92.
- Weis, J. R. 2014. *Socio-Economic Trends and the Rising Age of Marriage Among Women in the Developing World: Implications for Policy and Advocacy*. Gendered Perspectives on International Development Working Paper 305. Ann Arbor, MI: University of Michigan.
- Weiss, B. 2009. *Street Dreams and Hip Hop Barbershops: Global Fantasy in Urban Tanzania*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- World Bank. 2008. *The World Bank Launches Private-Public Initiative to Empower Adolescent Girls*. [press release]. Washington, DC: The World Bank. [cit. 11/2/2020] Available from: <http://siteresources.worldbank.org/INTECAREGTOPGENDER/Resources/AdolescentGirls08PressRelease1.pdf>.
- Yaqub, S. 2009. *Independent Child Migrants in Developing Countries: Unexplored Links in Migration and Development*. Innocenti Working Paper IWP-2009-01. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Zewdu, G. A. 2018. 'Ethiopian Female Domestic Labour Migration to the Middle East: Patterns, Trends, and Drivers.' *African and Black Diaspora: An International Journal*, Vol. 11, No. 1: 6–19.

 BY-NC Zoë Johnson, 2020.

 BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

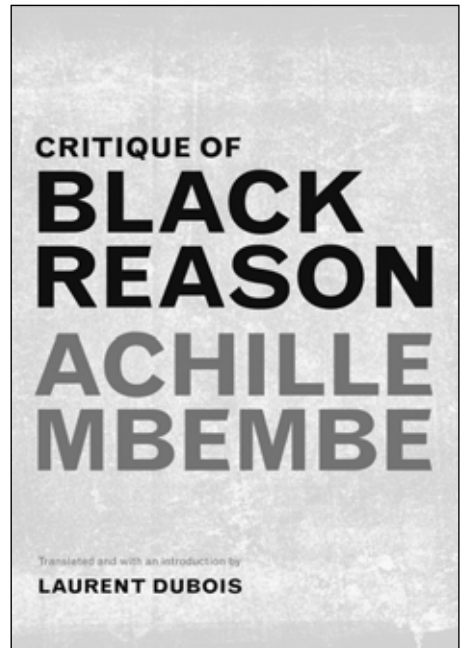
Zoë Johnson is a recent graduate from the MPhil in Development Studies at Oxford's Department of International Development. She now works as the Donor Tracker policy and is an editorial associate at SEEK Development in Berlin. Contact email: zoe.jo@icloud.com.

Critique of Black Reason

Achille Mbembe

In *Critique of Black Reason* eminent critic Achille Mbembe offers a capacious genealogy of the category of Blackness—from the Atlantic slave trade to the present—to critically re-evaluate history, racism, and the future of humanity. Mbembe teases out the intellectual consequences of the reality that Europe is no longer the world's centre of gravity while mapping the relations among colonialism, slavery, and contemporary financial and extractive capital. Tracing the conjunction of Blackness with the biological fiction of race, he theorizes Black reason as the collection of discourses and practices that equated Blackness with the nonhuman in order to uphold forms of oppression. Mbembe powerfully argues that this equation of Blackness with the nonhuman will serve as the template for all new forms of exclusion. With *Critique of Black Reason*, Mbembe offers nothing less than a map of the world as it has been constituted through colonialism and racial thinking while providing the first glimpses of a more just future.

Achille Mbembe is Research Professor in History and Politics at the Wits Institute for Social and Economic Research, University of the Witwatersrand, Johannesburg. He is co-editor of *Johannesburg: The Elusive Metropolis*, also published by Duke University Press, and the author of *On the Postcolony* as well as several books in French.

Translated by Laurent Dubois. Duke University Press 2017.

Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining 'Old' in Kampala, Uganda

**Ruth Nsibirano, Consolata Kabonesa, Evelyne
Lutwama-Rukundo, Euzobia M. Mugisha Baine**

Abstract: This article presents evidence from a qualitative study in which 67 in-depth interviews and a focus group discussion were conducted with ageing and old market women. The study focused on what 'old' means and how ageing and old market women redefine the meaning of 'old' to gain economic independence. The findings indicate that the meaning is still greatly attached to physical changes; there are differences in how different individuals respond to the changes, as some challenge the gender stereotypes and prejudices attached to old age and show resilience. Indicators of resilience among market women included: an active economic lifestyle, asset ownership, the freedom to socialise, the ability to make decisions about what it is they value, and the ability to earn an income. Indeed, ageing women in market trade are less dependent on others. To these women, seniority in age was no longer a challenge, nor a source of distress; instead, it was a motivator for pushing forward. Based on the findings, the authors recommend extending social security grants to enable even more old persons to start and maintain economically rewarding ventures.

Keywords: ageing, the meaning of old, market women, resilience

Nsibirano, Ruth, Kabonesa, Consolata, Lutwama-Rukundo, Evelyne, Mugisha Baine, Euzobia M. 2020. 'Economic Struggles, Resilience and Agency: Ageing Market Women Redefining "Old" in Kampala, Uganda.' *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 90–115, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.005>.

Resilience is taken from two words, 'resile', which means to bounce or spring back, and 'salire', to jump, or leap (Sahi, Raghavi 2016). Thus, resilience is defined as a process of overcoming a disaster (Macleod et al. 2016). Resilience refers to people who, despite distressing conditions, have abilities that empower them to cope with adverse circumstances (Sahi, Raghavi 2016). Further, resilience is a set of traits that

develop over time (Alex 2010). For some people, their personal characteristics enable them to tap into their agency and cope with adverse circumstances (Sahi, Raghavi 2016). However, for others, being resilient or not depends on what resources they can access, how and what they do, and their future aspirations (Bousquet et al. 2016). People who have ambitions and plans, which include continuing with previous activities or taking advantage of existing opportunities, tend to have energy that contributes to their capacity to cope.

It is argued that the concept of resilience is useful in exploring how aging adults negotiate the adversities associated with later life (Wild, Wiles, Allen 2013). Ageing is an inescapable life stage which brings with it a number of stressors, such as retirement from formal employment, separation from or divorce of a loved one, and much more. Despite the fact that ageing adults experience many life-changing situations, old age has been subject to little scrutiny (Mikić, Mrčela, Golob 2018), even in Africa in general and in Eastern Africa in particular. As argued by Gabrian, Dutt and Wahl (2016), Miche et al. (2014), and Mock and Eibach (2011), ageing is a topic of subjective interpretation, which leads to multiple context-specific understandings of what it is. Influenced by our own experience of old age and of living with older adults, we construct and attach meaning to the ageing person, their ageing process, as that of a resilient or a depressed person.

The process of creating and attaching meaning is gendered and arises from societal norms, biases, and attitudes towards ageing persons. Gender symbolism, referring to the construction and assignment of meaning by men and women to basically anything and everything, and in this case being 'old' or the ageing process, is one of the three dimensions of gender, the other two being gender identity and gender structure (Cockburn, Ormrod 1993). Nonetheless the construction of old/ageing informs a person's identity and broader social identity and this influences an individual's level of resilience in life situations. Scholars such as Cohen, Manion and Morrison (2007) have argued that situations, events, objects, and people have meanings conferred upon them rather than possessing their own intrinsic meaning. Thus, old age does not necessarily have the same meaning for all people in all contexts. In some contexts, old persons are constructed as weak and vulnerable. In other contexts, they are wise, experienced, influential, and indeed a real asset to society.

None the less, a number of factors, such as social cultural, individual agency and biological and psychological factors, influence the context-linked, experiential interpretation and meaning-creation of old age. Matsumoto (2007) argue that culture provides the context within which we interact and experience ageing, and thus the meaning created and attached to old age depends on context-specific realities.

Although scholars have endeavoured to unify our appreciation of old age, there is no agreement regarding its meaning or its age range, it is rather subjective and

varies between different socio-economic contexts. For example, the age range of old in developed countries has greatly relied on the use of calendar age or on the number of years one has lived. To some, old age begins at the age of 50, particularly as that matches the onset of menopause in women, to others it is the age of 65.

The United Nations (2001) has scaled retirement age from 50 to 60 years for general retirement (it is also worth noting that retirement for UN staff members was raised to age 62). The age of 60 years was adopted and implemented by most developed and developing countries through pension schemes, thereby indicating a general agreement that 'old' is from 60 years.

Further, from the Eastern African perspective (and possibly true for other regions as well), the category of 'old' depended on how many historical events have been witnessed. This would then inform a person's perceptions of who they are, what they can or cannot do, as well as their vigour and ability to be active and independent in every way. In Uganda, not everyone knows their birth date. Until relatively recently, births were not registered and literacy levels were low, so determining one's age was based on key events describing the time when the mother gave birth. Therefore, to determine one's age it was necessary to decode the past by asking questions, such as was it at Christmas, during or after the war, or during the rule of a particular king? In other words, age was tagged to a particular historical context and not a birth date. Old can also be a physical identity that leads to exclusion and denies anyone who feels or looks 'old' from activeness and agency. For example, any person who feels general body weakness and complains of ailments coupled with grey hair and a reduced skin tone is considered old. As it is, physical appearance greatly influences the judgement of who is old or not (Mikić, Mrčela, Golob 2018). Such a person is then almost 'written off' or even dismissed from economic circles as incapable of making a contribution to him or herself or to others.

Yet, today many ageing women face numerous challenges, such as widowhood, childlessness, fending for orphaned grand-children, and/or providing for unemployed children (Government of Uganda 2009), resilience is essential to their living a meaningful life and avoiding economic poverty, poor health, and a lack of institutional social support. Some ageing women in Uganda join the business sector or local markets as a resilience strategy to recuperate their economic potential and freedom. Indeed, resilience can be attained and exhibited by their success at coping with the biological, psychological, and social changes they are facing.

Literature reviewed within the African context shows that the old continue to live under pressure from economic poverty (May 2003), poor health, lack of social support, and loneliness (Maniragaba et al. 2018; Wandera et al. 2017). Such conditions affect older women more than older men. Further, those in rural areas are affected more than are older people who live in urban areas (Government of Uganda 2009).

Theoretically, this study was rooted in Havighurst's 'Activity Theory' (1961), which asserts that a continuing level of activity and social interaction is essential to well-being and healthy ageing and, in short, to achieving a meaningful or successful life in older age. Although Activity Theory is silent about the gender differences among the old, it offers a starting point from which to investigate the lives of ageing women. The theory further states that generally people are happier when they are working, experience an active life and are able to solve life situations (Glass et al. 1997; Versey 2015). This theory has been used to define the prerequisites of successful aging (Bedny, Waldermar 2004; Martin et al. 2015); nevertheless, it has been critiqued for not examining other factors such as personality traits, socioeconomic status, and lifestyle characteristics that may influence the relationship between activity and life satisfaction (Diggs 2008). However, in this study we do not measure the relationship between activity and life satisfaction and instead we explore the ageing process and how old people, particularly ageing women, perceive the process of ageing and what meanings they assign to being old, and we take these perspectives from people who are economically active. In Ugandan culture, society gradually snatches from women the power to be economically independent. The market is one such institution where men should be and women should not. Women who are not resilient, concede to this without question. They give in to become candidates for sympathy.

Ageing market women in Kampala, Uganda, have defied the notion of disengagement in older age when women have to be provided for. Hence, the 'gap' between what the young and the old are and what they do is increasingly narrowing. Faced with similar economic needs, resilient ageing women join the same spaces, to hustle and earn a living. It is now a common occurrence to find ageing women assuming roles that were traditionally done by the younger generation, such as caregiving and breadwinning, among others. This has led to a re-construction of what old is, and, consistent with this, it denotes a paradigm shift towards an ever-decreasing gap between younger and older adults (Harper, Walport 2016). The question then is: Given such social and economic changes, is old age now constructed and understood differently? What is its new interpretation in terms of gender symbolism? What influence does the new meaning of 'old' have on the older adult's access to power, entitlement, privilege, and independence? It is of interest, therefore, to explore what old age means in an African context and specifically in Uganda; how gender can influence an interpretation of old age; and ultimately, how these constructed meanings influence an older person's resilience to be able to regain or claim power, entitlement, and privilege. Thus, in this article we look at ageing and how old women in selected markets in Kampala, Uganda, talk about the meaning of old and how the 'new' meaning of old empowers them to remain self-reliant and live a meaningful life.

Research method

This study was conducted in selected markets in Lubaga division, Kampala City. The geographical scope was deemed suitable for obtaining a focused understanding of the context and the changes in the meaning of old age. The Lubaga area has a number of open markets that attract people, including the ageing and the old. Further, the markets offer space for unrestricted activity, and people in public places such as markets are relatively more accessible, approachable, and willing to participate in studies, as compared to those in private spaces like homes. The study adopted a qualitative exploratory research design, which allows the research team to explore people's experiences. As defined by de Vos (2005), a qualitative exploratory design focuses on the meaning, experiences, and understanding of people. It is usually applied in studies that seek to understand the meaning(s), perceptions, and experiences of people (Vos 2005) – in this case, of adult market women.

The initial aim was to focus on older women aged 50 years and over. However, the reality of the market was that the women vendors were of mixed age and supported each other as if they were one family. This meant, therefore, that the younger women vendors under the age of 50 interacted with and had a lot to learn and share from this interaction. Those over the age of 50 overlooked their advancing age to act like younger people – strong and free, and the younger women, in accepting this 'equal space play', confirmed this as a sign of resilience. This was also an indication of a shift, one concerning ageing and the meaning of old, which would enrich this study. Thus, this study eventually focused on market women vendors from the ages of 35 to 80+, with a median age of 58 years. The following were included: Forty-one women respondents were between 56 and 61 years, nineteen were aged between 35 and 40 years, three women were aged 62-67, two were aged 68-73, one respondent was 41-45 years, and the oldest respondent was 83 years. This suggests that the women who work in the markets are generally in the ageing category (35-40 years+ and old category (60 years+).

In Kampala, the markets are an informal space with little organisation and poor record-keeping and where most vendors are not formally registered. A list of 90 market women aged 35 years and above was generated. The list was used to systematically select 67 women to whom a semi-structured questionnaire was administered to facilitate the interviews on opinions and experiences.

Although it was not possible to access records showing the total population of market vendors, the researchers believe that, as argued by Kothari and Garg (2014), this sample size was optimal for meeting the requirements of representativeness and reliability in the data collected. However, this article presents mostly the qualitative data from the open-ended questions and other qualitative data gathered using in-depth

interviews from six ageing and old market women, and one focus group discussion with older women from among those that did not participate in the interviews. We secured the participants' consent to be interviewed and to have their responses tape recorded. Each taped interview was transcribed verbatim, then a word document was created and analysed using ATLAS.ti. The quantitative bits of data were coded and entered into the Epi data programme and then exported to the Statistical Package for Social Scientists (SPSS) for analysis. The descriptive statistics and cross tabulations generated supported an understanding of the created meaning of 'ageing' and how it pointed to the attainment of resilience as the older adult women ably maintained or regained their power, entitlements, and privileges. The real names of the participants in the study are not used and instead we use pseudonyms.

Aging in Uganda

This study was conducted in Uganda, a tropical East African country, bordered by South Sudan in the north, Kenya in the east, Tanzania in the south, Rwanda in the southwest, and the Democratic Republic of Congo in the west. The population of Uganda, as of 2016, stood at 34.6 million, the majority of whom live in rural areas, while only one-fifth of the population live in the urban areas (Nzabona 2016). Even though Uganda has one of the youngest populations worldwide, the average life expectancy is growing (Maniragaba et al. 2018). The absolute number of older people has continued to rise. In the 2014 census, 1,433,305 persons were aged 60 years or over; of them, 619,380 were men and 813,925 women (Nzabona 2016). The elderly population is projected to reach 5,420,000 by 2050 (Government of Uganda 2009; Nzabona 2016; Wandera et al. 2017).

However, what is not so clear is the quality of life of ageing and older people, especially because not many studies have sought to study the social realities of old age. The perspective from which this article is written recognises the low status of women in general and, by implication, the (low) status of old women. Uganda predominantly has an agriculturally-based economy where a high percentage of farm labour is performed by women. Unfortunately, few women in this patriarchal society inherit assets (Najjumba-Mulindwa 2003). Gender biases in the sharing of power influence the entitlement to own property and favour the male line. This norm is maintained in order to avoid property being lost to other clans when girls or women get married. This automatically means that fewer women inherit land even if they are farming it. They can only have access and user rights, a situation that does not necessarily imply that they have full control over the harvests or the proceeds of their labour (Gaddis, Lahoti, Li 2018). This also means that if a woman loses her spouse, she also risks losing the right to access and use the land to a male relative, unless she has a surviving son.

Fortunately, a number of factors are gradually bringing change to this otherwise archaic practice. One of the factors is the country's legal environment. The 1995 Constitution of the Republic of Uganda (as amended) made transformative provisions to protect the rights of women in marriage and in the case of its dissolution. Further, the Constitution also recognises the rights of ageing persons and provides for the enactment of laws to address issues of concern to senior citizens (Government of Uganda 1995). The National Policy for Older Persons of Uganda (NPOP) (2009) also aims to address the issues of older persons, with a focus on improving the quality of life. In addition, the government provides a Social Assistance Grant for Empowerment (SAGE) to a few districts and the decentralisation of retirement benefits (Maniragaba et al. 2018). Ageing persons need more than financial support, however; they still need care, and professional and in some cases institutionalised caregiving services are not in place in Uganda, so ageing women (and men) have to rely on support from their family.

Despite governmental interventions, a number of women continue to experience unfair treatment, and this can endure into late age. To an extent the conditions of old people in Uganda are almost synonymous with distress. For example, the majority of old women (and some old men) face a number of challenges including: poor housing, poor health, most especially non-communicable diseases, and financial hardships, with only 7.1% of them, and possibly only those in formal employment, able to access a pension. Generally, a number of working-age persons, but especially women, are employed in the informal sector, which is not covered by pension schemes. This means that the majority of older persons do not have social security. Widespread poverty exacerbates this situation and affects their quality of life (Maniragaba et al. 2018).

Situating the participants

While the study's participants were of various ages, i.e. from 35 to 83, this suggests that the women in the markets are generally not a homogeneous category. This finding is also indicative of the fact that in Uganda, possibly like all the other countries in Eastern Africa, market vending is frequently a good job for women and their social characteristics are varied. Perhaps what makes this practice endearing is the nature of market activities, which allow for individual time management, the possibility of operating with a small capital base, and the absence of restrictions based on age, level of education, or marital status. Also, the surety of a daily income to control and spend makes market work appeal to women. These women were also found to be extending their cultural responsibility of preparing food for the family. They sold food stuffs that also enabled them to access food for their own home consumption. The gender structure, with predetermined gender roles, partly explains why more women in the study were self-employed and working in markets, selling food and

groceries. With no men in the picture to provide, especially when gardens were out of the picture, the market was a well-considered option.

Only a few of the participants (18 out of 67), representing 26.8% of the respondents, were married. Twenty-six of the ageing market women, or 38.8% of the participants in this study, said they were widowed and 14 (20.8%) said they were separated or divorced, while only 5 (7.4%) were single. The results from the interviews also showed that some of the participants who said they were married were not physically living in the same home with a partner in a day-to-day arrangement. This finding means that there were more ageing market vendors (49 out of 67 or 73%) who were living 'single' without a partner. This is an expected finding and it corroborates the statements of gerontology scholars that gender is linked to marital status in later life (Arber 2004; Utz 2005). The fact that these women had to contend with the situation of losing or being separated from their loved intimate partners and yet were able to collect themselves and find alternative ways to make their lives meaningful and rewarding is sure testimony to their resilience. It also confirms their ability to recover and achieve psychological balance, knowing well that the path of each individual person is unique (Alex 2010). To them, therefore, being out of a relationship and in old age was not enough reason for them to give in to psychological or economic stress. They continued to believe in themselves and their ability to earn a living engaging in market activities. They chose not to sit back and lament but to see themselves as capable of earning a living, which was the reason they were working in a market – they were motivated to continue working and therefore resilient (Hayat, Khan, Sadia 2016).

Gender symbolism related to ageing

Ageing and old women are not a homogeneous group. Both ageing and old women have different life experiences that differently influence their capacity to be resilient. Thus, in this study, the meaning of ageing was interrogated by mapping the trends in perceptions about ageing from ten years ago up to the present in the view of the participating vendors, examining their individual interpretations and the characteristics they associated with old age. For this, additional data on the gender symbolism associated with ageing were drawn from reviewed literature.

Trends in the meaning of ageing

The argument that resilience can be influenced by a combination of biological, psychological, and socio-cultural factors (Alex 2010) was confirmed in the narratives on ageing. Respondents were asked to compare old age ten years ago and today. Ten was considered a short enough period for the women to remember what was happening in their lives. The responses are summarised in Table 1.

Table 1: Trends in the meanings attached to ageing

Ten years ago	Today
1. Old face, grey hair, wrinkles, walking with a stick/cane, walking while speaking alone and with a bent back, cracking painful back	Very few still show their grey hair, otherwise, the majority disguise their old age by dying their hair to look young. Have no time for bringing up children. Their time is limited since they have to work
2. Usually not working and the only responsibility old people had was to look after their grandchildren	Even though people think the ageing and old can no longer handle a formal job or work to earn a living, these women work and need to keep their jobs
3. Old people were proud of their old age and age commanded respect in the community	Acknowledging old age is defeatist, it sounds like a person is fading, giving in, surrendering
4. Old people talked about things in the past, meaning that they were able to remember	They are more forgetful and preoccupied with so many things. They move from place to place
5. Old people had much wisdom – they advised the young on raising children, health care and well-being, marriage, methods of agricultural production	Although they still have much wisdom, sometimes they do not exercise it. They are no longer wise like old people of the past. They sometimes endure negative stereotypes and are disregarded
6. They were able to remember more of the past and tended to forget current events, their eyesight was poor, they were unable to walk with ease, some had to crawl	They are still forgetful, have poor eyesight, but use glasses. If unable to walk they use a cane to walk. Those who can afford it use wheelchairs. Old people disguise their age
7. They had short tempers, they complained too much	They are short-tempered and complain about everything; people hate to be corrected, which has silenced the elderly, nowadays the old are very weak
8. Old age was welcomed with joy, it was a blessing to live longer	Old people come and buy places in cities, some even build houses to rent so they can come to collect money in the cities since they can no longer farm
9. They had the ability to identify medicinal herbs, predict rainy seasons and times	The ability to identify medicinal herbs has been silenced by modern medicine
10. They were able to recite the past	They use history books
11. They were called Jaaja (Granny)	Now they disguise their age and are not proud to be called granny
12. They were storytellers	Storytelling is limited

The narratives above show a contrast that explains the changes in how ageism is perceived by those working in the markets. The World Health Organisation (WHO 2020) defines ageism as a concept affected by a multitude of 'negative' stereotypes, prejudice, and discrimination. The disregard and the segregation that has resulted due to social economic changes has led to reminiscences about the times when old age was more meaningful, was associated with positive narratives connoted by such characteristics as wisdom, being a 'granny' (a term of endearment) and a storyteller, knowledgeable about the past, and a nurturer and carer of children, and a healer, knowledgeable about various ailments and the medicine that cures them. The participants argued that a positive narrative was enough to earn an older person respect, power, entitlements, and privileges in society. Not anymore. The old are now denied respect, love, and support. According to our respondents, all that was positive about being old is now changing. The once positive attributes have been replaced with negative narratives. Indeed, as noted by the World Health Organization (WHO 2020), the negative stereotypes now dominate the discussions about old age and ageing. Older adults are depicted as a bother and an economic and social liability. The old who fail to adapt to this change and eventual neglect suffer. Those who are resilient move on to claim new spaces and earn social and economic independence. Incidentally, this otherwise positive transformation among the ageing and the old is meeting with still more negative reactions. The stereotyping, especially applied to those working to fend for themselves, is that the old are now mean. Despite the prejudice they continue to move forward, become more self-centred, offer less of themselves, and therefore have no time for others. On a deeper level of analysis, this is actually a reaction to the reduced support offered to them as ageing and old persons. As a resilient strategy, therefore, they also equally look inward. They are, as a result, more interested in and focused on their own work and life, choosing not to expect much from others or anyone.

Other researchers argue that women and men experience ageing in different ways and face different vulnerabilities (Russel 2007). It is a general occurrence for ageing and old women, more so than for the men, to be economically dependent on their families. Women tend not to have access to income-generating opportunities, nor do they own any assets (Bukuluki, Watson 2012: 13), so they have to be supported by either their husbands, grown-up children, other family members, or the community, especially when they don't have a close family. Unfortunately, this supportive network has been disrupted to the extent that more old persons find themselves looking after young dependents instead of being looked after.

Our qualitative analysis reveals that as ageing and old women accept that the society they now live in is changing, they acknowledge the need to find alternatives. Unfortunately, not all ageing and old women are in the position to find alternatives.

It is the ageing and old in urban areas or in peripheral urban areas who are in an advantaged position where they can access more options. Therefore, on realising the need for a change and to embrace the available opportunities and move beyond expecting social sympathy and handouts, ageing and old women become market vendors. It is through this brave move that they construct their resilience, refusing to be put off by negative narratives or the judgement that women belong in the private space. They in turn retain their independence, agency, and resilience. They refuse to become vulnerable waiting for handouts. Further analysis of field data and reviewed literature confirms that ageing and old women in urban centres, especially those who are able to work to earn a living, can rise out of vulnerability, characterised by extreme poverty and helplessness.

Findings further revealed that women have started noticing the changes. The value formally attached to ageing and the old was shifting and being lost. Looking back to a decade ago, as shown in the data, it was obvious that market women felt more positively about the meaning of old age then than now. For example, 81.5% of them said that the old were respected; 80% said the old were proud of their age; and 76.9% said that the old were treated better. During the in-depth interviews, participants agreed that when the current context is compared with the past, the meaning of old age is similar in terms of the physical characteristics only. The psychological and economic needs and their certification has changed:

Yes, the physical characteristics of women like an old face with wrinkles, walking with difficulty, walking with the aid of a stick/cane, walking while speaking alone, a bent/cracking and painful back, painful knees are still the same, although for some older adult women they appear at a later stage. But old adult women seem to be more alert these days, they seem to remember more of the present than those ten years ago. Some women have even become so preoccupied with the need for economic survival that they do not have the time to raise their grandchildren.

(Nantaba, age 60, adult woman who sells fruit, FGD)

Just as Nantaba narrated above, the indicators of resilience were found to vary between the current and earlier generations. The earlier generation was resilient, but within the socially defined space of the home. However, the current perspective recognises that older women are demanding inclusion and space beyond the private sphere. For example, during the interviews, the women participants revealed that in the earlier trends, self-reliant older women were greatly involved in the children's upbringing, which was laced with storytelling. The young were trained and socialised in matters of importance to society, and the older adults were respected as

disciplinarians. They were consulted and gave advice on many aspects of life, including marriage, or they arbitrated in cases involving land conflicts. In turn, the young listened to and respected them. Hence, ageing adults were seen as fountains of honour and referred to as 'the wise ones'. For example, post-menopause Asante women (old adult women) in Ghana, west Africa, were given positions in the public sphere as a group where they acted as arbiters for women's issues in market organisation and trading as well as having political competence (Brydon 1996). These positions were ordinarily reserved only for men. But ageing women were regarded as having transcended the taboo attached to menstruation and thus as worthy of attaining a recognised group social status in the public sphere. The Asante women looked forward to ageing and taking on other roles. Similarly, ten years ago, the participants further highlighted that many women then looked forward to ageing and gaining that respect. Notable though, and distinct, is that whatever they did, they conformed to the social construction of the spaces that limited them to only the private and to be provided for.

Ageing and old women in the present do things differently. They in addition go out to claim new roles and positions of influence to the last of their strength, refusing to be termed old, helpless, incapable, and dependent on their family's good will, and thus in need of care:

... but nowadays, the old continue to work. In Uganda, our old [people] work till death. It is common among those who are in business or self-employed.

(Namata, age 37, sells spices and vegetables, FGD)

... I did not want to stay at home. My grandchildren, the children of my daughter, wanted to take me to their home and keep me, I refused. What I want is to be free and earn my own money.

(Mariana, age 83, sells matooke, in-depth interview)

The 37-year-old Namata represents the ageing while 83-year-old Mariana represents the old women market vendors who are resilient and have shunned handouts. Considering Mariana's advanced age, her work at the market alongside Namata is a sign of real resilience. In fact, Mariana was found reading a Luganda (local language) Bukedde newspaper to keep herself abreast with current affairs. Other market women vendors testified that Mariana comes to the market earlier than many of them, purchases her matooke for the day's sale, and then reads the paper as she waits for customers. This confirms that for some women, who are like her, menopause or the 50-year age mark is not the end of the road for them. To them, it is their coping abilities that make a difference. The ability to cope is crucial for a satisfactory life, just

as a number of scholars have argued (Diggs 2008; Hayat et al. 2016; Havighurst 1961; Martin et al. 2015). It is this that has enabled them to venture into market vending. And at the same time, through their participation in market vending, their life has been improved. This finding is consistent with the Activity Theory and confirms the need for women, both ageing and old adults, to maintain an active life for as long as is possibly feasible, because they are capable of high resilience (Macleod et al. 2016). It also confirms that as most older persons are without a pension, they have to continue working for as long as they are physically able (United Nations Department of Economic and Social Affairs 2016).

The life experiences of women such as Marian and others in the market proved wrong the African perception, based on common and popular stereotypes, that for women, unlike men, menopause or a woman's 50th birthday marks the onset of old age and a life of inactivity. It was interesting to note that even though the respondents were aware that ten years ago women would have been considered old from the age of 45, women aged 60 and over now saw themselves abstractly not as old but active. Once alternatives to remain active are available to women, they will remain active for a long time, well beyond their reproductive age bracket. Even when society regards them as old, resilient ageing and old women defy society's expectations of them to retire from an active life of work, including marital obligations. The participants stated that the meaning of ageing has changed greatly, as has the way of life of older persons.

Much as the old are seen negatively, an issue that prompts many ageing women to be conscious of the changes, including doing things that conceal ageing, they act differently, move out of the countryside, and move to towns where they know life is going to be manageable, as the words of Namulondo confirm:

... ageing adults now disguise their age. The majority do all it takes to continue looking young...ten years ago my granny used to stay in the village, but now, when life in the village is difficult, more so for the old with no close person to provide for them, you leave. See me here, I left village life, I come to work.
(Namulondo, age 65, sells vegetables, Irish potatoes, and fruit, FGD)

Today ageing and old women in the markets have to continue to struggle to make ends meet; they have limited time to tell their stories to their grandchildren. They are frequently on the move between urban and rural areas and between home and their workplaces. Therefore, many have no permanent place where their grandchildren can come to them to obtain skills and guidance. When they move to urban centres to fend for themselves, their lifestyles change, they lose touch with nature and fall victim to new habits, such as eating food that is not healthy:

... life has greatly changed; these days people eat fried food. ... But earlier we enjoyed longevity and we were healthy, we ate healthily-grown food with no chemicals. We would eat fish, but now people eat fish harvested with poison.
(Namuddu, age 41, sells cooked food, FGD)

The findings that confirm change are corroborated by facts presented by earlier scholars that a number of factors drive change (Diggs 2008; Nzabona, Ntozi, Rutaremwa 2015). The ageing and old market women are adopting to the changes and adoptability is a quality of resilience (Gulbrandsen, Walsh 2015).

Ageing well as resilience

The responses on ageing well were categorised as corresponding to economic independence, a good life, good health, and good nutrition. Both ageing and old persons described economic independence to be defined by the ability to invest or to construct buildings, such as residential houses or shops, that can be let out for rental income. Ageing and old persons can also choose to buy other assets, including animals, and to educate children, which would assure an income in the later years. Older adults who have sources of livelihood were perceived to have aged well. It was added, however, that in the event that a person has not been able to accumulate wealth and has no economically stable children, '*...then working is the answer, otherwise how will one survive*' (Nakitende, age 67, sells matooke/bananas and sweet potatoes, in-depth interview). This finding confirms the view that a positive self-perception on the part of ageing and older women is based on their achievements (Mikić et al. 2018). Ageing well was also said to depend on the abilities one has:

Naturally there can be a difference due to what one does physically. e.g., people in professional jobs age much more slowly than those involved in physical or heavy manual work like brick-making. Among women it is also the same. If a woman is in a retail shop, she will age differently from one who spends most of her time under the scorching sun doing hard labour. ... if you prepared for your old life, even when you stay in the village you age well.
(Hasifa, age 67, sells ground nuts and vegetables, in-depth interview)

Market vending was not regarded as strenuous; in fact, the women market vendors were happy with their work and with their lives. They indicated that they have time to purchase merchandise delivered to the market yard and arrange it in an attractive display, and then wait to serve their customers. Indeed, for the women market vending was an escape from the hard labour in rural areas, where farm work was the only option. Through market vending, women gain access to and control over resources,

and they own property. For women, owning property is an important attainment, considering the fact that, in many cultures, income as well as property ownership was and still is not as automatically accessible to women as it is to most men. In fact, men are three times likely to own property than women. Yet, women's ownership, use, and control of property is important for their well-being (Gaddis et al. 2018). One participant gave an example:

... and now I am happy, I can afford having a nice home, good feeding– [in fact] a working old woman will have less stress ...

(Nakitende, age 67, sells matooke and sweet potatoes, in-depth interview)

This finding corroborates arguments that economic accomplishments play a role in the judgement that a person has a good and successful life and is thus ageing well (Hayat et al. 2016). Another participant, Nora, age 63, who resisted the option to become a poultry farmer suggested by her children, said:

... by working one can age well ...you have friends to talk to, eat what you like and with good nutrition...when you eat well, or you have wealth and cows for milk, then you have a good life and you will have aged well.

(Nora, age 63, sells matooke, FGD)

Certainly, Nora takes pride in social interaction, in being accomplished, and being able to decide how to spend her time and energy. She preferred not to be domesticated and look after chickens and instead chose to work in the market, with friends to talk to, share with, and look to. This is further confirmation of the argument put forth by Rowe and Kahn (2015) that successful ageing is about maintaining good mental health and good interpersonal and intrapersonal relationships. It is market vending and not closed chicken-rearing that affords Nora good mental health in the company of her peers. Nora used her internal strength and ability to decide, she chose to have a free life where she can decide on her own than have children determine her life trajectory.

Gender symbolism of old age and marital status

As stated earlier in this article, gender symbolism is a fundamental category of gender, within which meaning and value can be assigned to anything (Cockburn, Ormrod 1993; Nsibirano 2012). Findings from the current study further confirmed that the meaning of old was still very much a factor of physical well-being, and value was mainly derived therefrom. For all the study participants the gender symbolism of old age was associated with many things, but mainly with the negative characteristics

of the changes to physical, mental, and sexual health that occur in later life. This was consistent with the argument that research on older women has been dominated by the 'misery perspective' (Mikić, Mrčela, Golob 2018). In fact, it is the negative physical attributes of ageing that the resilient market women redefined. They refused to uphold the negative as a qualifier for who they were. They would instead argue that a person gains experience from having lived a long life and that makes him or her wise and a better thinker (Hayat et al. 2016). They also confessed that not all older persons are wise. It is only the resilient that will indeed become wise. Some participants agreed that some older adults experience poor memory and are not able to engage in gainful self-employment, especially if they had not maintained an active life from the start. This finding was consistent with the argument put forth by Robert Havighurst in his Activity Theory for successful ageing (Havighurst 1961; Chen 2017), which proposes that older adults are happiest when they stay active and maintain social interaction. Indeed, when older adults are active in the market, they are happy, relaxed, and mentally and physically active. This is the very reason the 80- and 83-year-old women were continuing to run their market stalls. The respondents hope to live even longer, contrary to the stereotype that the old are at the end of the line and will die soon.

Another physical change from which meaning of 'old' is derived involves sexual changes, particularly, menopause. What is interesting here is that women's sexuality was associated only with their reproductive obligations; hence reference to menopause was very common. Menopause was clearly defined and understood as a marker between younger adults and older adults. It is expected that when a woman hits menopause, her sexual life ends. She stops feeling sexual desires. This is a gendered perception that defines ageing and old women as asexual and treats issues of sexuality as if they do not exist or should not even be mentioned in relation to them (Marhánková 2018). They must then forgo their desires because their sexuality is controlled by society. The sexual desires and pleasures of older adult women were not discussed in this cultural space except in reference to reproduction. This is confirmed by the next quoted voice from an in-depth interview:

A woman is old once she stops giving birth or stops having menstrual periods, and this [usually] happens at age 50.

(Monday, age 71, sells matooke, in-depth interview)

This quote indicates that very little change, if any, is occurring in how the aged are perceived now and in earlier years. Women are still seen in relation to their reproductive chronology. It also confirms that sexism and ageism are interconnected and continue to affect women (Mikić et al. 2018). Even in the study, this perspective

was sustained by a few older women who confessed that, on their part, they had given up the 'issues of men', meaning that they were no longer sexually active. However, this was not true for all the ageing and old women in the study. Some indicated that they needed information on HIV/AIDS, which means that there were still some who were having intimate relationships. The older adult women with some intimate relationships were tapping into their internal strength to demystify relationships for women and they were choosing to live their lives to the fullest. However, it was a common perception among the participants that culture in Africa allows men more leeway to enjoy their sexuality, arguing that men do not age at all, or that the onset of their ageing happens much later compared to women. Sexually active older women had occasions when they became intimate. There were occasions when they defined the adage that 'men age like a fine wine while women age like a glass of milk' (Futrelle 2019). Although the source of the adage is not well known, it has been reproduced in different societies, all to put men in a better position than women, even when they are old. This now culturally popular slogan introduces double standards. It is meant to heighten and offer men more freedom even to be intimate but to deny women the same. The cultural adage means that just as wine ages well, unlike milk, men, like wine, are refined, but women spoil like milk. The participants explained that women, like milk, become useless, in this case sexually useless, and the only use of women is acknowledged through reproduction. This perception was mostly justified and safeguarded by the fact that men continued to be sexually active and were said to have the ability to father children even when advanced in age, regardless of their marital status: '*... a man can father children even at one hundred years [old] ...*' (Maliza, age 56, sells cooked food, FGD). Interestingly, participants in the study who were past menopause said that for them not being sexually active did not mean that they were old. Nor did it make them feel less competent to work to support themselves and their families. Therefore, they chose to continue looking good for themselves. In fact, these women said that, at their age, it was good for them to look good and express themselves and appreciate their bodies. This finding seems to support the argument by Mock and Eibach (2011) that the gender symbolism of ageing and whether the old continue to be sexually active or not are subjective issues.

Access to power, entitlement, and privilege

Findings revealed that it was through market vending that the women were able to claim power, entitlement, and privilege, which they had not previously had. The majority of women participants, whether married or not, enjoy less power in most societies in Africa (Sudarkasa 1986). In marriage, it is the men who exercise power and control over their spouses and other family members, and thus have access to,

and enjoy, care, unlike women. However, when women take up market vending, the issues of power distribution change. They too gain power and, they enjoy more liberty and agency to choose what they feel suits them. The majority of the participants argued that what is gained through their sweat is theirs to control, with no limits or excuses; that even ageing thus cannot be a limitation for women in the market, that it should not restrict their access to opportunities.

This finding is consistent with the argument that women pursue entrepreneurship to gain control over their opportunities, for self-realisation, and financial success (Sullivan, Meek 2012). Even myths and stereotypes, such as that older adult women should control themselves and should not indulge in intimate relationships, are being redefined. Relationships and freedom of association, of mobility, and communication are opportunities that market women have decided to claim. Older adult market women can freely choose whether or not to have intimate partners, as testified by Mude: *'...in most Ugandan cultures, older adult women are denied access to (re-)marriage after a certain age...but the women here have male friends ...'* (Mude, age 56, sells second-hand clothes, FGD) And even when participants in an FGD agreed that in some cultures once a woman is judged to be old by society, she is expected to deny herself many pleasures of life, including having intimate relationships. However, some of the respondents were still married past their 50th birthday. It is possible that market life is liberating, is able to keep them outside the conformity that could be forced on them as a result of having limited or no options, or from self-pity and having a sense of worthlessness.

In relation to access to marriage, some (26.8%) older adult market women vendors were married and even others confessed to having occasional partners. In an African context, where gendered constraints such as patriarchy, masculine ideologies, and women's dependence still strongly apply, marital status in old age increases access to privileges, as stated by one woman during an in-depth interview: *'an unmarried woman dies quickly because she has no one to take care of her'*. Whether this is true or a myth, we argue that this view is as a result of loneliness. But by engaging in vending, these women used their inner strength, their sense of self-worth, and their freedom to get company and social networks of friends, from amongst whom they can choose an intimate partner.

Over half of the respondents (57.3%) confirmed that market vending avails them of the opportunity to redefine what they can or cannot do. For example, these women said that they are frequently told that old people should not be engaged in economic struggles or activities that require the use of physical strength, that they cannot manage activities such as: *'lifting heavy things or going out to work due to their physical weakness. [That] the aged are supposed to rest. [However they] see me, I work'* (Daisy, age 61, sells cooked food, FGD). Another respondent said: *'It will*

make me feel bad if as an older person I cannot have a job' (Akong, age 67, sells smoked fish, in-depth interview).

The view that ageing involves a decline in all faculties not only reduces opportunities for older people to engage in an active life, it also reduces their capability and agency, particularly among those older persons who accept and live according to this interpretation. They give up the chance to access the benefits of work. This was rejected by the ageing and older adult women in the market: *'... for me, I have many ideas [because] whenever you age [go through the process of ageing] you know more about good and bad. So I now [even I] advise those I work with on how to get out of poverty'* (Daisy, age 61, sells cooked food, in-depth interview).

This study also revealed that sometimes old age is a challenge to those who want to work. Age affected access to formal employment. This further confirms that market vending was a great opportunity for older adults. In an FGD, one of the participants said:

Although older women are very much willing to engage in work, there are some opportunities they are aware of but which are still very hard for them to access as older adult women. For example, the opportunity to go abroad for work is not offered to the old. They are either denied access to active and productive work because they are seen as incapable of doing anything right or because they are seen as parents [and thus senior to the employer] and [therefore it is] not so easy to order them around [even if they are employees].

(Mariana, age 83, sells matooke, FGD)

Discussion

Activity Theory (AT) is the most recognised part of Russian psychology and has been applied in many disciplines and regions outside Russia (Mironenko 2013). This theory proposes that older adults are happiest when they stay active and maintain social interaction (Everard et al. 2000) informed the analysis in this article. Proponents of the theory argue that there is a positive relationship between activity and life satisfaction. Thus, individuals should maintain the activities and orientations of middle age for as long as possible (Chen 2017; Gedera, Williams 2016). Although, critiques have noted that AT disregards inequalities in health and social economic status, we did find this theory useful in interrogating the meaning attached to old age and how such meaning(s) influence other issues in an older person's life. For instance, our respondents agreed that one's health and economic status affect the possibility of remaining active, and that the constructed and ascribed meanings of old age also influence one's ability to remain active, as well as to have access to power and

privilege. Thus, older women continued to seek meaning in their lives, a tendency also observed by Matsumoto (2007) and Steger et al. (2008).

Our findings confirm earlier scholars' arguments that what constitutes aging well or successful aging is multidimensional with a subjective component (Gabrian et al. 2017; Miche et al. 2014; Syme et al. 2013) and is gendered (Sobal, Rauschenbach 2003). It could also mean that one has become old and yet has maintained physical health, is active, and has charisma and vigour (Anjali 2010; Menec 2003), and the older adult women vendors in the market did indeed exhibit these qualities.

Among the older adult women, the subjective construction of the meaning of ageing well is based on whether and to what extent one is able to access or afford, in the following order, basics such as food, health services, good housing, and that one even has an income. In the past, many adult women looked to their grown-up children to provide for their needs. However, in the absence of that support older adult women have to work. And now, for older adult women who are working, ageing well involves the ownership of assets, a source of income, good food, and an independent lifestyle. These differences can be explained by the fact that these women have redefined 'old' and also challenged the social and cultural dictates that created the boundaries beyond which they can or cannot be and go, including whether they can or cannot engage in economic ventures outside the home. Much like the cultural construction of gender roles, access to and control over resources and expectations withstands the test of time; however, older market women vendors have consistently taken it upon themselves to redefine this position to their advantage. It is no longer only the gender structure as authored through culture that drives the interests and values of these women. Rather, through their economic endeavours they too construct their life values and extend their social and economic boundaries. They now appreciate the value of assets and having an income to fulfil their obligations. In their new positions as women and as mothers and caregivers who have to support those under their care, older adult women are changing priorities – from being vulnerable to being resilient and acquiring self-worth. With the waves of development, urbanisation, and modernisation, these have slowly but steadily been embraced. They use the material resources to weaken the traditional social grip that had otherwise affected women in general but older adult women in particular. Older women now have to and do earn a living. There are also increasing numbers of cases where the old now provide for the young. There has been a re-construction of the previous meanings of old age as being sickly, weak, and without the capacity to shoulder responsibilities. Now older women take on jobs, including market vending.

Access to power, entitlement, and privilege are not necessarily dependent on age. This is now influenced by one's capacity to work. Older adult women do own assets and have an income and they can gain power as leaders and advisors. Thus, active

engagement can be a precursor to successful ageing, as already stated, but in Uganda in the current era, it is also a passport to more, i.e. status, respect, trust, and the power to influence.

But if older adult women are able to gain entry and maintain an active life in the market place, is that enough? If it is not, what else do they wish for? When the study participants were asked about the needs of the old, they said that the government should extend the funding scheme for older people. This government scheme is supposed to be an entitlement that all old women and men above the age of 70 should get. It is not just for those who are defined as vulnerable. However, the women commented that old women, especially those in urban centres have not yet benefited from this new form of social security from the government. Further, they appealed to the government to also enable older women in market vending to access the wealth creation programme. The government can support more older women not yet in active economic ventures by providing them with start-up capital to open a small business. Such businesses can sustain them during their old age. The participants mentioned taxation as a challenge and need the government to reduce taxes, especially the taxes that affect older adults. Key among the taxes mentioned in this light were the ones on commodities. The government should provide older adults with clean water, good shelter, and good food. Both the ageing and old women market vendors alluded to an urgent need for government policies and structures that will address their concerns relating to housing, land, and health.

Conclusion

Considering the study findings, it is evident that the gender symbolism or meaning of 'old' is no longer derived from the value attached to the length of years one has lived. There are shifts in the meaning of old age, from just longevity to include what one has, in terms of assets, power, and social and economic independence. Further, seniority in age alone is not sufficient for older adult women to access power, entitlement, and privilege, including status, respect, and even care. This reality has led to a re-definition of the meaning and gender symbolism of old age. While in the past the gender symbolism of being old or old age was associated with being wiser, a granny (a term of endearment), a storyteller – someone knowledgeable about the past, a nurturer and carer of children and a healer. And this positive narrative was enough to earn an older person respect, power, entitlements, and privileges in society. Currently, the old cannot earn respect, power, and entitlements on the basis of that alone. In fact, old age can be a liability to them, which they have to address by remaining active and adapting to change. The ageing and old market women have remained economically active and independent in the face of new life

challenges by taking on available opportunities. This to them is resilience. They have refused to become incapable, dependent, and vulnerable and waiting for handouts. Not only have they accumulated years, experience, and knowledge, but also assets and wealth.

References

- Aber, S. 2004. 'Gender, Marital Status, and Ageing: Link Material, Health, and Social Resources.' *Journal of Aging Studies*, Vol. 18, No. 1: 91–108, <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2003.09.007>.
- Alex, L. 2010. 'Resilience among Very Old Men and Women.' *Journal of Research in Nursing*, Vol. 15, No. 5: 419–431, <http://dx.doi.org/10.1177/1744987109358836>.
- Anjali, J. 2010. *Long Term Living: The Definition of Aging Well*. Paper Presented at the New Ways of Thinking- the Future of Senior Living at the Environments for Aging, Coronado, CA.
- Bedny, G., Waldermar, K. 2004. 'Activity Theory as a Basis for the Study of Work.' *Ergonomics*, Vol. 47, No. 2: 134–153, <https://doi.org/10.1080/00140130310001617921>.
- Bousquet, F. et al. 2016. 'Resilience and Development: Mobilizing for Transformation.' *Ecology and Society*, Vol. 21, No. 3, <https://www.ecologyandsociety.org/vol121/iss3/art40/>.
- Brydny, L. 1996. 'Women Chiefs and Power in the Volta Region of Ghana.' *Journal of Legal Pluralism*, Vol. 28, No. 37–38: 227–247, <https://doi.org/10.1080/07329113.1996.10756481>.
- Bukuluki, P., Watson, C. 2012. 'Transforming Cash Transfers: Beneficiary and Community Perceptions of the Senior Citizen Grant (SCG) in Uganda.' London: Overseas Development Institute.
- Chen, J. L. 2017. *Astronomy for Older Eyes: A Guide for Aging Backyard Astronomers*. Baltimore: Springer, <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-52413-9>.
- Cockburn, C., Ormrod, S. 1993. *Gender and Technology in the Making*. London: Routledge.
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. 2007. *Research Methods in Education*. 6th edition. London: Routledge.
- Diggs, J. 2008. 'Activity Theory of Aging.' Pp. 79–81 in Loue, S. J., Sajatovic, M. (eds.). *Encyclopedia of Aging and Public Health*. Boston, MA: Springer.
- Everard, K. M., Lach, H. W., Fisher, E. B., Baum, M. C. 2000. 'Relationship of Activity and Social Support to the Functional Health of Older Adults.' *Journal of Gerontology: Social Sciences*, Vol. 55B, No. 4: S208–S212.
- Futrelle, D. 2019. 'Men Age Like Fine Wine, Women Age Like Milk: A MGTOW Meme Fact-Check.' [online] [cit. 9/6/2020] Available from: <http://www.wehuntedthemoth.com/2019/04/02/men-age-like-fine-wine-women-age-like-milk-a-mgtow-meme-fact-check/>.
- Gabrian, M., Dutt, A. J., Wahl, H. W. 2017. 'Subjective Time Perception and Aging Well: A Review of Concepts and Empirical Research – A Mini Review.' *Gerontology*, Vol. 63: 350–358, <http://dx.doi.org/10.1159/000470906>.

- Gaddis, I., Lahoti, R., Li, W. 2018. *Gender Gaps in Property Ownership in Sub Saharan Africa*. Policy Research Working Paper WPS 8573, World Bank.
- Gedera, D. S. P., Williams, P. J. (eds.). 2016. *Activity Theory in Education: Research and Practice*. Boston, MA, & Amsterdam: Sense Publishers.
- Glass, T. A., Seeman, T. E., Herzog, A. R., Kahn, R., Berkman, L. F. 1997. 'Change in Productive Activity in Late Adulthood: MacArthur Studies of Successful Aging.' *Journal of Gerontology: Series B*, Vol. 50B, No. 2: S65–S76, <https://doi.org/10.1093/geronb/50B.2.S65>.
- Government of Uganda. 1995. *Constitution of the Republic of Uganda*. Kampala: Government of Uganda.
- Government of Uganda. 2009. *National Policy for Older Persons: Ageing with Security and Dignity*: 32. Kampala: Ministry of Gender, Labour and Social Development.
- Gulbrandsen, C. L., Walsh, C. 2015. 'Aging and Resilience: Older Women's Responses to Change and Adversity.' *Society*, Vol. 5: 760–777, <http://dx.doi.org/10.3390/soc504760>.
- Harper, S., Walport, M. 2016. *Future of an Ageing Population*. [online] London: Government Office for Science. [cit. 9/6/2020] Available from: <https://www.gov.uk/go-science>.
- Hashim, N., Jones, M. 2014. *Activity Theory: A Framework for Qualitative Analysis*. [online] [cit. 9/6/2020] Available from: <http://www.researchgate.net/publication/30389157>.
- Havighurst, R. J. 1961. 'Successful Aging.' *The Gerontologist*, Vol. 1, No. 1: 8–13, <https://doi.org/10.1093/geront/1.1.8>.
- Hayat, S. Z., Khan, S., Sadia, R. 2016. 'Resilience, Wisdom and Life Satisfaction in Elderly Living with Families and In Old Age Homes.' *Pakistan Journal of Psychological Research*, Vol. 31, No. 2: 475–494.
- Kothari, C. R., Garg, G. 2014. *Research Methodology: Methods and Techniques*. Delhi: New Age International Publishers.
- Macleod, S., Musich, S., Hawkins, K., Aisgaard, K., Wicker, E. R. 2016. 'The Impact of Resilience among Older Adults.' *Geriatric Nursing*, Vol. 37, No. 4: 266–272. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gerinurse.2016.02.014>.
- Maniragaba, F., Kwagala, B., Bizimungu, E., Wandera, S. O., Ntozi, J. 2018. 'Predictors of Quality of Life of Older Persons in Rural Uganda: Across Sectional Study.' *AAA Open Research 2018*, Vol. 1, No. 22: 1–13, <https://doi.org/10.12688/aaopenres.12874.2>.
- Marhánková, J. H. 2018. 'Sexuality and Ageing- Places of Silence: Using Intersectional Perspectives as a Starting Point for the Study of LGBT Ageing.' *Gender and Research*, Vol. 19, No. 2: 55–74, <http://dx.doi.org/10.1013060/25706578.2018.19.2.426>.
- Martin, P., Kelly, N., Kahana, E., Bradley, W. J., Willcox, D. C., Poon, L. W. 2015. 'Defining Successful Aging: A Tangible or Elusive Concept?' *The Gerontologist*, Vol. 55, No. 1: 14–25, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/gnvo44>.
- Matsumoto, D. 2007. 'Culture, Context and Behavior.' *Journal of Personality*, Vol. 75, No. 6: 1285–1320, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00476.x>.
- May, J. 2003. 'Chronic Poverty and Older People in South Africa.' *CPRC Working Paper*, Vol. 25: 49.
- Menec, V. H. 2003. 'The Relation between Everyday Activities and Successful Aging: A 6 Year Longitudinal Study.' *Journal of Gerontology: Social Sciences*, Vol. 58B, No. 2: S74–S82.

- Miche, M., Wahl, H. W., Diehl, M., Oswald, F., Kaspar, R., Kolb, M. 2014. 'Natural Occurrence of Subjective Aging Experiences in Community-Dwelling Older Adults.' *Journal of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, Vol. 69, No. 2: 174–187, <http://dx.doi.org/10.1093/geronb/gbs164>.
- Mikić, J., Mrčela, A. K., Golob, M. K. 2018. 'Gendered and "Ageed" Language and Power Inequalities: An Intersectional Approach.' *Gender and Research*, Vol. 19, No. 2: 32–54, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2425>.
- Mironenko, I. A. 2013. 'Concerning Interpretation of Activity Theory.' *Integrative Psychological and Behavioral Science*, Vol. 47, No. 3: 376–393, <http://dx.doi.org/10.1007/s12124-013-9231-5>.
- Mock, S. E., Eibach, R. P. 2011. 'Aging Attitudes Moderate the Effect of Subjective Age on Psychological Well Being: Evidence From a 10 Year Longitudinal Study.' *Psychology and Aging*, Vol. 26, No. 4: 979–986, <http://dx.doi.org/10.1037/10023877>.
- Najjumba-Mulindwa, I. 2003. *Chronic Poverty among the Elderly in Uganda: Perceptions, Experiences and Policy Issues*. Kampala: Makerere University.
- Nsibirano, R. 2012. *Gender Symbolism and Computer Uptake in Makerere University and Uganda Christian University: A Students' Standpoint*. Unpublished PhD Thesis. Kampala: Makerere University.
- Nzabona, A. 2016. *Data Assessment of Population Ageing in Uganda. Assessment Report: 72*. Kampala: Makerere University.
- Nzabona, A., Ntozi, J., Rutaremwa, G. 2015. 'Loneliness among Older Persons in Uganda: Examining Social, Economic and Demographic Risk Factors.' *Ageing and Society*, Vol. 36, No. 4: 860–888, <http://dx.doi.org/10.1017/s0144686x15000112>.
- Rowe, J. W., Kahn, R. L. 2015. 'Successful Aging 2.0: Conceptual Expansions for the 21st Century.' *Journal of Gerontology*, Vol. 70, No. 4: 593–596. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv025>.
- Russell, C. 2007. 'What Do Older Women and Men Want? Gender Differences in the 'Lived Experiences' of Ageing.' *Current Sociology*, Vol. 55, No. 2: 173–192. <http://dx.doi.org/10.1177/0011392107073300>.
- Sahi, M., Raghavi, M. 2016. 'A Study of Personality in Relation to Resilience and Stress.' *International Journal for Innovation Education and Research*, Vol. 4, No. 2: 10–18.
- Sobal, J., Rauschenbach, B. S. 2003. 'Gender, Marital Status and Body Weight in Older U.S. Adults.' *Gender Issues*, Vol. 21, No. 3: 75–94.
- Steger, M. F., Kashdan, T. B., Sullivan, B. A., Lorentz, D. 2008. 'Understanding the Search for Meaning in Life: Personality, Cognitive Style, and the Dynamic Between Seeking and Experiencing Meaning.' *Journal of Personality*, Vol. 76, No. 2: 199–228, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00484.x>.
- Sudarkasa, N. 1986. 'The Status of Women in Indigenous African Societies.' *Feminist Studies*, Vol. 12, No. 1: 91–103.
- Sullivan, D. M., Meek, W. R. 2012. 'Gender and Entrepreneurship: A Review and Process Model.' *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 27, No. 5: 428–458, <http://dx.doi.org/10.1108/02683941211235373>.
- Syme, M. L., Klonoff, E. A., Macera, C. A., Brodine, S. K. 2013. 'Predicting Sexual Decline

- and Dissatisfaction among Older Adults: The Role of Partnered and Individual Physical and Mental Health Factors.' *Journal of Gerontology. Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, Vol. 68, No. 3: 323–332, <http://dx.doi.org/10.1093/geronb/gbs087>.
- United Nations Department of Economic Social Affairs. 2016. 'Sub Saharan Africa's Growing Population of Older Persons.' *Population Facts*, No. 2016/1: 1–2.
- United Nations. 2001. *Mandatory Age of Separation: Report of the Secretary-General*. [online]. United Nations General Assembly, Fifty-Sixth Session, Agenda Item 126, A/56/701. [cit. 9/6/2020] Available from: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/56/701>.
- Utz, R. L. 2005. 'The Single Older Woman: Life after Marriage.' *The Gerontologist*, Vol. 45, No. 3: 411–414, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/45.3.411>.
- Versey, S. H. 2015. 'Activity Theory.' In Whitbourne, S. K. (ed.). *The Encyclopedia of Adulthood and Aging*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, <http://dx.doi.org/10.1002/9781118521373.wbeaa096>.
- Vos, A. S. D. (ed.). 2005. *Research at the Grass Roots: For the Social Sciences and Human Service Professions*. 2nd Edition. Pretoria: Van Schaik.
- Wandera, S. O., Ddumba, I., Akinyemi, J. O., Adedini, S. A., Odimegwu, C. 2017. 'Living Alone among Older Persons in Uganda: Prevalence and Associated Factors.' *Ageing International*, Vol. 42, No. 4: 429–446, <https://doi.org/10.1007/s12126-017-9305-7>.
- WHO. 2020. 'Ageing and Life Course: Ageism.' [online] [cit. 6/6/2020] Available from: <https://www.who.int/ageing/ageism/en/>.
- Wild, K., Wiles, J. L., Allen, R. S. 2013. 'Resilience: Thoughts on the Value of the Concept for Critical Gerontology.' *Ageing and Society*, Vol. 33, No. 1: 137–158. <https://doi.org/10.1017/S0144686X11001073>.

 BY-NC Ruth Nsibirano, Consolata Kabonesa, Evelyne Lutwama-Rukundo, Euzobia M. Mugisha Baine, 2020.

 BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

Ruth Nsibirano is a senior lecturer at the School of Women and Gender Studies, Makerere University, and an online content developer and facilitator. Her research areas include: mainstreaming gender, the use of information and communication technology in education, health and agriculture, and gerontology. Contact email: rsibirano2015@gmail.com.

Consolata Kabonesa is an associate professor at the School of Women and Gender Studies, Makerere University, and an educationist with over twenty years' experience as a gender analyst, researcher, and trainer. Her areas of interest include gender in land, health, employment, and human rights, and gender and information communication technology. Contact email: consolata.kabonesa@gmail.com.

Evelyne Lutwama-Rukundo is a senior lecturer at the School of Women and Gender Studies, Makerere University, whose research interests are gender in entertainment, culture, and identities. Contact email: lutwamarukundo@gmail.com.

Euzobia M. Mugisha Baine is the acting director of the Gender Mainstreaming Directorate and a senior lecturer at the East African School for Higher Education Studies and Development. A gender and education specialist, she interested in social policy, higher education, leadership, and management.

Contact email: emubaine@gendermainstreaming.mak.ac.ug.

Women's Struggles and Resilience through Photography

Sumy Sadurni

Sadurni, Sumy. 2020. 'Women's Struggles and Resilience through Photography.' *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 116–129, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.006>.

Youth in Uganda lead the fight for climate change

Young Ugandan activists have been leading the global struggle against climate change, joining the Friday for Future movement – to represent their country and the African continent. Friday for Future, which was originally started in Sweden by famous climate activist Greta Thunberg, has not been as popular across the region. However, it has really set down roots in Uganda because of the strong youth leaders who have continued to raise awareness about climate change.

Leah Namugerwah (photo 1) is a 15-year-old activist who has been striking every Friday, skipping school in order to raise awareness of the current climate crisis we are living in. Part of her activism includes planting trees for special occasions, such as her birthday, and promoting more planting across Uganda. She has spoken in New York at climate forums and in other countries. She was inspired by Greta Thunberg and is often in touch with her to communicate on how to raise more awareness on these issues. Leah has also led protests and marches against climate change with youth from different parts of Kampala.

Vanessa Nakate's public profile (photo 3) grew last year when, during the Davos conference in 2019, she was cropped out of a photo by the Associated Press of her and four other activists including Greta Thunberg. 'You didn't erase a person, you erased a continent', she said after realising what had happened. Since then, she has become a prominent voice representing climate activism on the African continent.

Leah Namugerwah is a climate change activist in Kampala, Uganda.

Youth march for climate change in Wakiso District on 21 September 2019.

Vanessa Nakate is a prominent climate change activist in Uganda.

Youth, led by Leah Namugerwa, march for climate change in Wakiso District on 21 September 2019.

Women against the ritual cutting of female genitalia

In the hills of Kapchorwa, close to the tourist destination of Sipi Falls in Eastern Uganda, a group of women is fighting against the ritual cutting of female genitalia. There are four types of female genital cutting, some more invasive than others. In this region, the most severe form of infibulation (type 3) has been practised. While the practice was outlawed in Uganda in 2010, like in other countries in the region, small pockets of society, mostly in the east of the country, still continue to perform this ritual. Most recently the practice was outlawed in Sudan in April 2020.

This collective of women known as 'The Tumboboi Grandmother's Group' gets together often and travels from village to village to educate men, women, and children about the medical dangers of infibulation. Most of these women were cut themselves when they were younger and understand the pain and the perils that come with this ritual. They target men specifically, as fathers are usually the ones who send their daughters to be cut in secret so that they can get a bigger dowry when they're married off.

They also talk to former cutters, women who used to be able to financially sustain themselves by performing ritual cutting but since the banning of the practice have been economically impacted. They are kind women who back then were just doing their jobs. They help reintegrate the cutters into society and ask them to join their group in order to spread the word even further in the region.

Women and men in Kapchorwa district, Eastern Uganda, meet to discuss how to eliminate the ritual cutting of women's genitalia.

Tools used for the ritual cutting of women's genitalia.

A school in Kapchorwa district, Eastern Uganda, educating children on the dangers of infibulation.

Local residents of Tomboboi town, in Eastern Uganda.

Irene (far left) and her children prepare dinner at her home in Tomboboi town, Eastern Uganda. She is a survivor of infibulation.

Women for peace

The Virgins for Peace are a collective of women in Pibor, a small town in the east of South Sudan. They are part of the Murle tribe, who for generations have been struggling with both inter-tribal violence and external violence. Pibor is built with iron sheets and old refugee tarpaulin tents, as some years before, during the war, it had been completely burnt to the ground, and thus resources are very scarce. The Murle men are divided into generational groups, in a type of hierarchy, and they are all prone to gun violence between the groups and these incidents are often deadly.

'We are tired of losing our sons and our husbands', says Rebecca, one of the women leaders. These women vary in age, and most of them are mothers and grandmothers. They go out into the bush to talk to different groups of men, from youth to older ones, to stop them from fighting and, basically, to tell them off. Since they have been doing this, the level of violence has decreased and the men are beginning to understand the effects and consequences that the fighting can have on their families. Sometimes the women walk for days to visit a cattle camp, as this is a pastoralist culture and men go out into the bush for weeks or months to graze their cattle.

South Sudan descended into a war in 2013, mostly led by tribal disputes between the two main tribes in the country. Since then, more than 400,000 people have been killed and a million have been displaced to neighbouring countries such as Uganda, Kenya, Ethiopia, and the Democratic Republic of Congo. In 2019, a peace agreement between the two warring parties was signed; however, it remains fragile and tense.

The Virgins for Peace in South Sudan meet up regularly to discuss how they will stop inter-tribal violence within their communities.

The Virgins for Peace in South Sudan are women from Pibor, in South Sudan, fighting for peace within their communities as well as inter-tribal communities.

A member of the Virgins for Peace in South Sudan.

Rebecca, a leader of the Virgins for Peace in South Sudan, at home.

Women in Pibor town, South Sudan, prepare traditional food to sell in their small restaurant.

Uganda on lockdown

Like many other countries around the world, Uganda has been on lockdown since 30 March in order to slow down the spread of COVID-19. It has had one of the most successful responses to the pandemic in the East Africa region, as it imposed the lockdown fairly quickly and completely closed the borders before any other nations did.

The landscape of the city of Kampala changed radically. The usually vibrant streets were deserted, and the energetic social life was diminished by social distancing rules. Schools were closed, public and private transport was prohibited to operate, except vehicles with special stickers for people who are considered essential workers: politicians, lawyers, medical personnel, bank staff, and journalists, for example. Food markets and shops were allowed to be open but had to maintain strict hygiene and social distancing rules. Water tanks were installed and hands had to be washed before entering anywhere, people had their body temperature checked.

Since a large majority of Ugandans live on a day-to-day income, many who were not able to work were economically affected by this lockdown. The Government of Uganda began a food distribution campaign at the beginning of April for households that were deeply impacted. However, distribution was slow, and many suburbs of Kampala were still waiting to receive their portions in May.

Nakasero market in Kampala attempts to maintain social distancing during the lockdown imposed to stop the spread of COVID-19.

Basket weavers in Mpigi practising social distancing while waiting for the distribution of essential household items.

Women in Nakasero market wash their hands before entering, as a new rule imposed to stop the spread of COVID-19.

Food distribution takes place in Kampala for families that have been economically affected by the lockdown imposed to stop the spread of COVID-19.

Kampala's streets are empty during the lockdown imposed to stop the spread of COVID-19.

Women's protest

On 9 July 2018, female activists took to the streets of Kampala to demonstrate against the government's lack of response to a series of feminicides that took place that year. Around 30 women were brutally murdered in the space of around four months, and the cases were never solved and barely investigated by police. There were no suspects, though it seemed to be done by the same killer, as there were similarities to the way in which the women were murdered and displayed to the public. The women protested the lack of extra protection on the streets, particularly in areas such as Wakiso and Nansana, where many of these young women were killed. Since then, the investigations have been dropped and all the cases were forgotten.

The protesters demanded action, accountability, and protection: 'women's lives matter' was the main slogan. This was also the first protest of its kind, as usually Uganda has a no right to protest rule. Generally, marches are broken up by the police fairly quickly with tear gas and the arrival of riot police. This one was allowed to take place and there was no violence.

Women protest for women's rights in Kampala on 9 July 2018.

Children joining a march for women's rights in Kampala on 9 July 2018.

Sumy Sadurni is a photo-journalist in Kampala, Uganda. Her work focuses on human and gender rights, society, and politics. Website: www.sumysadurni.com. Contact email: sumysadurni@gmail.com.

© BY-NC Sumy Sadurni, 2020.

© BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2020.

Bezdětnost mužů z perspektivy hegemonické maskulinity

Hana Maříková

Male Childlessness from the Perspective of Hegemonic Masculinity

Abstract: The share of childless people in contemporary Czech society (and elsewhere) is increasing. Research in the social sciences has mainly focused on explaining female rather than male childlessness. This article tries to at least partially fill in the gap in this research by focusing on male childlessness from the perspective of masculinities and more specifically hegemonic masculinity. A thematic analysis of problem-oriented interviews conducted repeatedly with 12 heterosexual men (of different ages and educational backgrounds) focuses on explaining these men's life experience of childlessness and their perception of childlessness in relation to the conditions and circumstances of their lives, and it does this in relation to how they construct their masculinities along the main axes of 'values and norms', 'the perception and meaning of close relationships', 'the meaning of work and leisure activities', and 'individuals' experience of their life situation'. Hegemonic masculinity characteristics are then either reproduced or disrupted according to how these different axes combine. The analysis has shown that, even in the case of childlessness, men more often construct their masculinities in a hegemonic than a non-hegemonic mode. However, hegemonic masculinity is also constructed through what is left 'unspoken' and 'concealed', that is, through what men do not explicitly state in interviews, so attention should also be paid to this issue in research on masculinities.

Keywords: childlessness, men, hegemonic masculinity, qualitative research, Czech Republic

Maříková, Hana. 2020. „Bezdětnost mužů z perspektivy hegemonické maskulinity.“ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 130–153, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.007>.

V soudobých společnostech tzv. západního typu narůstal v uplynulých desetiletích počet bezdětných osob (např. Sobotka 2004).¹ Tento proces je dáván do souvislosti s celkovou změnou demografického chování v rámci tzv. druhé demografické tranzice (van de Kaa 1987 aj.), s hodnotovými změnami v tomto typu společnosti (Inglehart 1977), s procesem její individualizace (Beck, Beck-Gernsheim 1995, 2002; Bauman 2003 aj.) i s transformací intimity (Giddens 1992 aj.) a v bývalých socialistických zemích střední a východní Evropy také s procesem anomie (Philipov et al. 2005) coby průvodním jevem tranzice společnosti od totalitarismu k demokracii a od plánované ekonomiky k tržnímu hospodářství.

Data z kvantitativních komparativních šetření (Miettinen et al. 2015) provedených v Evropě dokládají, že častěji jsou bezdětní muži než ženy. Česká republika, třebaže patří k zemím s nízkou mírou bezdětnosti žen, vykazuje naopak nejvyšší rozdíl mezi bezdětností mužů a žen (ibid: 18). Pokud je téma bezdětnosti mužů u nás vůbec sledováno (např. Možný et al. 2008; Hašková 2009; Chromková, Rabušic 2013; Kyzlinková, Šťastná 2018), pak až na výjimky (např. Hašková 2009; Slepíčková 2009 a 2014) z perspektivy tzv. populačních studií zaměřených hlavně na sledování sociodemografických charakteristik bezdětných osob a snažících se zodpovědět otázku, jaké faktory přispívají k nárůstu bezdětnosti a jaké naopak mají potenciál podpořit fertilitu. Mimo zorný dosah bádání tohoto typu však zůstává perspektiva bezdětných mužů, jejich identita, chápání a prožívání bezdětnosti v průběhu jejich života jimi samými, a na ně se zaměřuje tento text.

Bezdětnost, společnost a gender

Nárůst bezdětnosti v období tzv. pozdní modernity je považován za jeden z projevů procesu individualizace (Giddens 1992; Bauman 1995, 2003 aj.), kdy v současné společnosti západního typu si lidé utvářejí oproti minulosti své životní biografie stále svobodněji, a to především anebo dokonce jen na základě svých individuálních preferencí a voleb. V konečném důsledku dochází k deinstitucionalizaci, destandardizaci a pluralizaci životních drah jedinců (Bertaux, Kohli 1984; Elder, O'Rand 2009; Chaloupková 2010; Hašková et al. 2014 aj.) a skutečnost, zda se lidé stanou nebo nestanou rodiči, je ovlivněna (i) jejich volbou.

Nicméně, jak upozorňuje Ulrich Beck (1992), dokonalá soudobá, tj. tržní společnost je nejen společností svobodných jedinců, ale také společností bez dětí. Subjektem trhu je totiž nezadaný jedinec, který je nezávislý a volný, dostatečně flexibilní a mobilní, aby mohl plnit nároky a požadavky trhu. Tomuto obrazu tzv. ideálního pracovníka

¹ Článek byl vytvořen s podporou GA ČR (Bezdětnost a jednoduché rodiny: příspěvek k vysvětlení nízké plodnosti v České republice, reg. č. 17-04465S) a s institucionální podporou RVO 68378025.

(Williams 1999) nezatíženého pečovatelskými povinnostmi odpovídá biografie pracujícího muže s pracovní kariérou nepřerušovanou obdobími péče o druhé (tj. děti nebo jiné rodinné příslušníky), jemuž pečovatelské závazky nebrání být časově flexibilní ani prostorově dostatečně mobilní. Bezdětnost je v této optice konstruovaná jako inherentní projev strukturálního nastavení společnosti, v níž je dynamika imperativem a dítě se stává překážkou, zátěží. Bezdětnost tak nelze jednoduše považovat za akt zcela svobodné volby.²

Otázka svobody volby vyvstává do popředí také tehdy, když se zaměříme na téma bezdětnosti ve vztahu k normativitě rodičovství, kdy norma stát se rodičem má stále větší závaznost pro ženy než pro muže. V intenci genderového řádu společnosti (např. Connell 2005) a pronatalitní kultury je totiž fertilita spojována především s ženstvím a ženství s mateřstvím neboli „povinností“ ženy stát se matkou. Vztah mezi mužstvím a plodností není konstruován tak těsně, jako je tomu v případě žen, kdy „mít dítě“, „stát se rodičem“ není pro muže „povinností“ nebo „závazkem“ do té míry jako pro ženy, což vysvětluje, proč rodičovství nesehrává tak výraznou roli ve formování genderové identity mužů i proč vnější tlak na prokreaci není v případě mužů v porovnání se ženami tak silný.

Nicméně vztah mezi bezdětností a genderem je komplikovanější. Jestliže podle dat z mezinárodního komparativního výzkumu (Miettinen et al. 2015) bezdětné ženy v české společnosti dosahují častěji nejvyšších anebo naopak nejnižších stupňů vzdělání, zatímco bezdětní muži mají převážně nízké vzdělání, pak tato zjištění naznačují, že šance žen a mužů stát se či nestát se rodičem není ovlivněna pouze genderem dané osoby, ale může se kombinovat s dalšími sociálními vlivy, zejména se vzděláním a věkem, sexualitou nebo etnicitou, stejně jako s příslušností k sociální vrstvě či třídě apod. Také tyto vlivy mohou různým způsobem vytvářet nebo limitovat životní šance, a tedy možnosti individuálních voleb žen a mužů v oblasti (nejen) jejich soukromých životů.

Jestliže bezdětnost je nutné chápat jako průsečík mnoha vlivů, kde osobní preference a svoboda volby nemusí být zcela určující a kde svou roli sehraje i gender ve vazbě na sociální pozici a s ní spojené zdroje, moc a prestiž, pak z této perspektivy nedává smysl dívat se při výzkumu bezdětnosti na kategorii genderu, resp. různé formy maskulinit (a feminit), na genderové vztahy a s nimi spojené sociální nerovnosti izolova-

² Kritikové a kritičky teorie individualizace a svobodné volby (Jamieson 1999; Hey 2005; Skeggs 2003 aj.) poukazují na to, že tato teorie prosazuje individualismus a individuality normativně jako něco, co je povinné, nevyhnutelné a univerzální. Podle Beverley Skeggs (2003: 61) svobodná volba představuje způsob existence střední třídy ve světě, k čemuž patří i schopnost reflektovat v něm svou pozici a svůj život, kdy zdroje a techniky nezbytné pro utváření sebe sama a svou sebereflexi nejsou ve společnosti všem stejně dostupné. Koncept svobodné volby, a tedy i svobodně utvářených biografií tak ignoruje stávající společenské nerovnosti.

ně od ostatních kategorií (Christensen, Jensen 2014). Systémy sociálně utvářených nerovností jsou totiž neoddělitelně propojeny a (re)produkují se na různých úrovních od struktury společnosti přes instituce, kulturní symboly a normy až po individuální praktiky a genderové identity (maskulinity a femininity).³

Rovinou, kde v rámci každodennosti dochází k průniku různých vlivů (strukturálních, kulturních a individuálních), je rovina sociálních interakcí, kde se formuje a manifestuje gender čili genderové vztahy (včetně vztahů nerovností), stejně jako genderové identity. Zatímco koncept „dělání genderu“ (West, Zimmerman 2008) zdůrazňuje je závaznost v utváření genderu podle určitých, kulturně utvářených pravidel, a to nejen tím, co jako lidé „děláme“ svými jednáním, ale také svými slovy, pak koncept rozvolňování genderu (např. Deutsch 2007) poskytuje analytický nástroj k možnému překračování této kulturní „závaznosti“.

Výzkum bezdětnosti (nejen) ve vztahu k její genderovanosti

Jestliže „mít dítě“ je většinou lidí považováno za „přirozené“, za součást životní dráhy dospělého jedince (Hadley, Hanley 2011), a rodičovství je spojováno se smysluplným životem (např. Možný et al. 2008), pak v této optice je bezdětnost stigmatizovaná, považovaná za „vybočení“ z normy.

Výzkumy, které se na bezdětnost zaměřují na úrovni žité zkušenosti (např. z hlediska běhu života), nicméně problematizují ostré dělení bezdětnosti na „dobrovolnou“ a „nedobrovolnou“⁴ (Letherby 2002; Hašková 2009 aj.) a vymezují ji spíše jako kontinuum postihující plastičtější možnou flexibilitu v konstrukci identity bezdětné osoby.⁵ Tyto výzkumy potvrzují také určitá genderová specifika bezdětnosti, např. jako odlišnosti v prožívání bezdětnosti u mužů a žen (např. Agrillo, Nelini 2008).

Vztahu mezi bezdětností a utvářením genderových identit se častěji věnuje

³ Maskulinity, stejně jako femininity coby součásti kategorie genderu, představují kulturně a historicky utvářené pojmy, naplněné významy a hodnoceními, která mohou variovat a variují mimo jiné i z perspektivy, z níž jsou definovány.

⁴ Dobrovolná bezdětnost bývá definována jako aktivní volba jedince nemít dítě, jako životní záměr. Nedobrovolná bezdětnost je obvykle vymezována jako neschopnost mít dítě v důsledku biologické neplodnosti anebo nemožnost mít dítě vlivem strukturálních či jiných vnějších faktorů, kdy se ale jak neschopnost mít dítě, tak i nemožnost stát se rodičem mohou měnit s variujícími životními podmínkami (Park 2005).

⁵ Poukazují na to, že jedinec může v různém období svého života, stejně jako v různých sociálních kontextech konstruovat různě svou identitu na pomyslném kontinuu vymezeném „dobrovolnou“ a „nedobrovolnou“ bezdětností. Z tohoto hlediska utváření identity bezdětného jedince nemusí nutně představovat jednou provždy ukončený proces, nýbrž spíše proces plný dynamiky s možnými zvraty v průběhu života, situačním přehodnocováním a kontextuální re/konstrukcí identity dané osoby coby bezdětné.

výzkumná pozornost v případě žen než mužů, třebaže ženy jsou méně často bezdětné než muži. V této souvislosti se zájem soustřeďuje zejména na bezdětnost žen spojenou s aktivní volbou této životní možnosti (např. Gillespie 2003) narušující hegemonní pojetí mateřství jako normativního měřítka ženství, a tedy i jako centrálního prvku v konstrukci identit žen. V případě mužů se nezdá, že se jedná o sledování bezdětnosti v souvislosti s jejich neplodností (nebo i neplodností páru), která bývá označována jako specifický případ nedobrovolné bezdětnosti. Třebaže předpis stát se rodičem není v případě mužů tak striktní jako v případě žen a neplodnost jedince (či dvojice) stále představuje neakceptovanější formu bezdětnosti druhými lidmi, jak prokazují výzkumy na toto téma (Letherby 2002; Merz, Liebroer 2012), neznamená to nutně, že by tato forma bezdětnosti mužů byla prostá (jakékoli) stigmatizace. Plodnost je totiž stále považována, pokud ne za hlavní, tak za jeden z důležitých znaků hegemonické maskulinity⁶ neboli kulturně utvářeného ideálu mužství. Neplodnost muže v této optice bývá asociována se „ztrátou mužnosti“, neplodný muž bývá vnímán jako „neplnohodnotný“ apod. (Dudgeon, Inhorn 2003).

Nicméně vztah mezi neplodností a nedobrovolností bezdětnosti u muže (stejně jako u ženy) může být složitější. Neplodné osoby nemusejí vždy nutně usilovat o rodičovství, stejně tak jako příčiny nedobrovolné bezdětnosti mohou zahrnovat také sociální a materiální okolnosti života jedince, jež mu nemusí vždy umožnit stát se rodičem, i když po tom touží. Z tohoto hlediska je důležité věnovat pozornost tomu, jak sami bezdětní, v tomto případě muži, rámuji svou bezdětnost, jak ji významují ve vztahu ke svým přáním a tužbám, stejně jako k podmínkám a okolnostem svých životů, a jak tím v konečném důsledku konstruuji svou maskulinitu. Znamená to ptát se, kdy muži „děláním bezdětnosti“ re/konstruuji kulturní ideál maskulinity čili hegemonickou maskulinitu a kdy jej případně překračují neboli řečeno jinak, znamená to položit si otázku, jak lze bezdětnosti mužů rozumět z hlediska „dělání“, případně „rozvolňování“ genderu? Hegemonická maskulinita v tomto případě slouží nejen jako analytický nástroj k identifikaci těch postojů a praktik mezi muži, které zachovávají genderovou nerovnost, hierarchizaci, a tedy i moc určitých skupin mužů nejen nad ženami, ale také nad jinými muži, avšak slouží rovněž k identifikaci postojů a praktik nekorespondujících s touto kulturně idealizovanou formou maskulinity.

⁶ Raewyn W. Connell (2005) definuje patriarchální dividendu jako výhodu, kterou muži obecně získávají z celkové podřízenosti žen, kdy tato dividendy podle jejího názoru může mít podobu cti, prestiže, práva udílet rozkazy, ale i různých výhod – privilegií.

Metodologické rámování

V této analýze vycházím z opakovaných problémově orientovaných rozhovorů⁷ (Witzel 2000) provedených ve dvou vlnách (tj. v letech 2005–2006 a 2017–2018) s 12 bezdětnými heterosexuálními muži různého věku. V době konání prvního rozhovoru byli ve věku od 32 do 44 let. Šest mužů mělo vysokoškolské vzdělání, čtyři absolvovali střední školu anebo vyšší odbornou školu, dva byli vyučení. Vzorek zahrnuje muže, kteří se v rámci problémově orientovaného rozhovoru prezentovali jako dobrovolně i nedobrovolně bezdětní, stejně jako ti, kdo své rodičovství odkládali nebo odkládají.

Zvolená technika problémově orientovaného rozhovoru, která představuje případ polostrukturovaného rozhovoru zaměřeného na mapování určitého biografického tématu (v tomto případě bezdětnosti), byla vybrána proto, že participantů výzkumu mají dostatečnou volnost pro vyjádření své životní zkušenosti, otázek a témat, která jsou pro ně osobně relevantní, a zároveň umožňuje strukturovat rozhovor cílenými otázkami výzkumnice nebo výzkumníka a zaměřit jej na sledované téma či témata.

Pro mapování bezdětnosti mužů jsme vymezili hlavní okruhy výzkumu, tj. rodičovské plány a jejich změny v průběhu života; percepce možností, odmítnutí a/nebo bariéry rodičovství; partnerství a jeho/jejich význam v životě daného muže; původní i širší rodina a blízké sociální okolí jedince; práce a příjmy, bytové a životní podmínky; možnosti kombinace práce a osobního života; životní styl; názory na adopci a reprodukční technologie; vnímané stereotypy v kontextu bezdětnosti a reprodukce; sociodemografické charakteristiky.

Následná analýza získaných kvalitativních dat byla provedena v souladu s principy tematické analýzy (Guest et al. 2012), kdy data byla nejprve kódována a poté byly kódy shlukovány podle své příbuznosti do tematických oblastí, které se ukázaly jako nosné pro analýzu výzkumného problému. Šlo o „hodnoty a normy“, „percepce a význam blízkých vztahů“, „význam práce a volnočasových aktivit“, „prožívání jedincovy životní situace“, které v této analýze představují hlavní osy utváření maskulinit.

Oblast blízkých vztahů zahrnovala otázku rodičovství, partnerství anebo jiných blízkých vztahů, a to v rovině hodnot, tužeb, postojů apod. i v rovině praktické realizace (byť jsem se o ní coby výzkumnice dovídala prostřednictvím symbolické roviny slov). Oblast aktivit obsahovala práci, volný čas – koníčky a hobby, případně jiné aktivity, které muži chápali jako důležité a významné ve svém životě. Oblast prožívání zahrnovala zvýznamňování různých životních situací, možností a perspektiv spolu s hodnocením situace bezdětnosti ve vztahu k jiným životním situacím a možnostem retrospektivně reflektovaným vzhledem k průběhu životní dráhy daných bezdětných mužů. Kombina-

⁷ Všechny rozhovory byly anonymizovány.

ce těchto základních oblastí nebo os vede k utváření různých konfigurací maskulinit, re/produkci či narušení charakteristik hegemonické maskulinity.

I když výzkumný rozhovor vytváří prostor pro (sebe)prezentaci, pro tematizaci životní zkušenosti – v daném případě bezdětných mužů, určitá témata během něj ale nemusejí nutně zaznít anebo nemusejí být tematizována příliš detailně. Proto jsem se v analýze zaměřila nejen na to, co daní muži ve vztahu ke své bezdětnosti významují v jimi sdělovaných životních příbězích, ale také na to, co v jejich vyprávěních nebylo obsaženo, neboť i to má svou vypovídající hodnotu ve vztahu k utváření jejich maskulinit.

Bezdětní muži a hegemonická maskulinita

Jasnější představu o tom, zda by se chtěli nebo nechtěli stát otcem, formulovala v rámci rozhovorů zhruba polovina mužů, z nichž tři po dítěti stále toužili, jeden kdysi zvažoval možnost adopce, zatímco dva muži se rodiči nikdy stát nechtěli. Další tři muži sice „vykročili“ na trajektorii rodičovství, nicméně těhotenství jejich manželky či partnerky nakonec skončilo nezdarem. Zbylí muži byli ve svých postojích k dané otázce spíše nevyhranění. Z hlediska prezentované touhy po dítěti v kombinaci s mírou vnímané volby bezdětnosti bylo možné vymezit u mužů participujících ve výzkumu několik skupin, a sice: 1. ne/dobrovolně bezdětné; 2. prodlužující ne/dobrovolně období bezdětnosti; 3. volící bezdětnost.

Ne/dobrovolně bezdětní muži

Tenkou hranicí mezi nedobrovolností a dobrovolností bezdětnosti ilustrují příběhy dvou mužů (vysokoškoláka Víta a vyučeného Adama), jejichž přechod k dospělosti se odehrál v 80. letech minulého století. Oba vstupovali do manželství v období socialismu, kdy uzavření sňatku bylo jak předpokladem, tak leckdy také důsledkem těhotenství a s ním spojeného rodičovství.⁸ Před rokem 1989 prožilo v manželství alespoň část svého života 90 až 95 % mužů a 96 až 97 % žen (Fialová 2005). Podle dat ze Sčítání lidu z roku 1991 byla ve věkové kohortě 50- až 54letých žen bezdětná pouze 3 % a o deset let později 4,3 %, což svědčí o vysoké normativitě mateřství v období socialismu (Hašková, Zamykalová 2006). Neplodnost v té době představovala v zásadě jediný legitimní důvod pro bezdětnost ve společnosti, která byla pronatalitní, se silným důrazem na biologické rodičovství přetrvávajícím dodnes (Hašková 2009).

Životní příběhy obou mužů ilustrují tuto explanaci. Adam i Vít vykreslili svou bezdětnost jako důsledek neplodnosti jejich manželky, jejíž těhotenství bylo vždy

⁸ V 80. letech byly až v polovině případů uzavírány sňatky v době těhotenství partnerky. Jen zhruba 4 % dětí se narodila mimo manželství (Fialová 2005).

ukončeno ze zdravotních důvodů (tj. pro onemocnění neslučitelné s těhotenstvím a vedoucí k potratu nebo mimoděložní těhotenství, případně pro opakované samovolné potraty).

Mít dítě v určité etapě svého života vnímali jako něco samozřejmého, o čem nepochybovali. Stát se rodičem pro ně představovalo implicitní sociální normu. V tomto smyslu byli „připraveni“ naplnit tradiční představu muže coby otce. Jak se vyrovnali s tím, že se otcem nakonec nestali? I když výzkumy prokazují (Lampman, Dowling-Guyer 1995; Slepíčková 2014 aj.), že proces zvládání problémů s neplodností v rámci partnerského vztahu je výrazně stresující a ovlivňuje často sebevědomí a emoční stabilitu partnerů, jejich vzájemné vztahy i vztahy s ostatními lidmi, optika, kterou ženatí muži líčili svou bezdětnost, byla odlišná. Pouze jeden z nich se zmínil v souvislosti s opakovanými pokusy o otěhotnění své manželky prostřednictvím metod asistované reprodukce o zdravotních problémech a emoční náročnosti celé situace pro ženu, když pronesl:

Dělaly se dva nebo tři pokusy, to v té době probíhalo taky.⁹ Ženskou cpou všelijakýma hormonama a tak dále. A tak manželka začala přibírat a pomalu ji přivedli do předčasného přechodu. No tak já jsem pak říkal, že na to kašleme, protože mně je přednější její zdraví než dítě zkoušet do nekonečna. Samozřejmě to obřečela. (Adam, 42 let, vyučený, 1. vlna)

Jestliže ani jeden z mužů nevyhodnotil situaci bezdětnosti v důsledku neplodnosti své partnerky jako situaci pro něj osobně stresující či frustrující anebo mající vliv na kvalitu partnerského soužití, pak zvolená optika „bezproblémovosti“ této životní situace pro ně osobně i pro pár jako celek může mít různá vysvětlení. Mohla pramenit zejména z toho, že neplodnost byla spojována se ženou, takže toto vysvětlení neohrožovalo mužovu identitu coby plodného a ve svém důsledku toho „správného“ muže (Dudgeon, Inhorn 2003). Skutečnost, že mužova manželka byla přinejmenším jednou těhotná, potvrzovala mužovu virilitu jako důležitý znak hegemonické maskulinity. Muž sice nenaplnil (tradiční) očekávání, že se stane otcem, ale vzhledem k tomu, že rodičovství není považováno za klíčovou součást identity muže, lze z toho dovodit, proč nedobrovolná bezdětnost v důsledku neplodnosti ženy neohrozila mužovu identitu.

Daní muži ale chápali svou bezdětnost rovněž jako výsledek manželské dohody, a tedy i určité volby v rámci partnerského svazku, resp. shody na nulových reprodukčních plánech, na tom, že nebudou postupovat žádné (další) kroky k případnému

⁹ Metoda asistované reprodukce in vitro fertilizace (IVF) byla v tehdejší Československu uzákoněna v roce 1983 (Hrušáková, Králíčková 2001).

rodičovství včetně adopce, k níž se oba stavěli (ostatně jako mnozí další muži v tomto výzkumu) negativně. Adopce pro ně nepředstavovala žádoucí cestu k překonání neplodnosti v rámci páru, což jinými slovy znamená, že tito muži a jejich manželky neusilovali o rodičovství „za každou cenu“ (viz i Hašková 2009).

Odmítání adopce jako možné cesty k rodičovství, kdy hlavním důvodem jejího odmítnutí je kladení důrazu na absenci jakékoli biologické vazby (příbuznosti) adoptovaného dítěte k potenciálním rodičům (což bývá spojeno s obavou z možných nepředvídatelných rizik při výchově dítěte v důsledku zděděné genetické výbavy), petrifikuje optiku svázanou s tradičním hegemonickým modelem maskulinity. Vlastní biologické rodičovství, resp. otcovství je tak ceněno výše než rodičovství sociální, jehož je adopce jednou z možností.

Oba muži zvýznamňovali situaci bezdětnosti v rámci rozhovorů pozitivně,¹⁰ tedy jako situaci, která nejen jim osobně, ale i páru jako celku přinášela a přináší spíše výhody než nevýhody v porovnání s rodičovstvím. Z pohledu jednoho z mužů bezdětnost umožnila nejen muži, ale také jeho ženě realizovat se pracovní (v rámci dvoukariérového manželství) bez nutnosti řešit kombinaci práce a rodičovství, stejně jako jim i druhému páru poskytla prostor pro „pohodový“ životní styl, kromě toho, že pro oba muže byla bezdětnost zdrojem partnerské spokojenosti.

To, že jsme bez dětí, tak si tu lásku dáváme sobě navzájem. Když jsou děti, tak přichází honba za uživením rodiny a rodinný starosti, takže hrozí, že třeba ty rodiče se jeden druhému odcizí. (Adam, 53 let, vyučený, 2. vlna)

Ted' jsme s manželkou před měsícem oslavili, že jsme spolu už 28 let. (...) Člověku není dobře samotnému. Ve dvou se to lépe táhne, to jsou sice, zdá se, fráze, ale je to tak, protože se podělí jak o starosti, tak o radosti, je to přirozená věc a má to svůj smysl. (Vít, 57 let, VŠ, 2. vlna)

Jak prokazují některé zahraniční studie, pro muže, kteří mají potřebné zdroje (např. lukrativní profesi anebo alespoň stabilní práci), vstup do manželství nejenže není nemožný na rozdíl od mužů, kteří mají nejistou pozici na trhu práce (Xie et al. 2003), ale manželství pro ně bývá výhodnější než pro ženy (Nock 1998). V kombinaci s bezdětností, jak naznačují příběhy obou mužů, muž může mít „to lepší z obou světů“

¹⁰ Do jejich pozitivního postoje k bezdětnosti se mohla promítnout rovněž skutečnost, že rozhovor s nimi byl proveden až v době, kdy otázku rodičovství považovali za uzavřenou kapitolu svého života. Vnímali, že jsou už ve věku, kdy se muži již rodiči běžně nestávají. Nemuseli být proto již konfrontováni s normou rodičovství v podobě přímých tlaků z okolí, které ale popírali, anebo nepřímo se skutečností, že jejich vrstevníci měli (malé) děti.

(viz i Hochschild 1989),¹¹ tj. ze světa práce, když jeho práce a kariéra má přednost a je vnímána jako důležitější vzhledem k práci a kariéře jeho ženy, i ze světa soukromí, když je mu každý den zabezpečen přinejmenším servis v rámci chodu domácnosti, jak to uváděli oba muži.

Kombinace bezdětnosti na základě neplodnosti partnerky s pozitivně vnímaným manželstvím a naplňující, finančně dostatečně ohodnocenou prací stejně jako s ceněnými možnostmi seberealizace ve volném čase nevede nutně k formování maskulinity, která by narušovala její hegemonický charakter. Pokud obsahuje prvky jako důraz na úspěch v práci, svobodu organizovat si svůj mimopracovní čas do značné míry podle svých vlastních preferencí, stejně jako určitá privilegia v rámci manželství (tj. nemuset se starat o běžný chod domácnosti, který vždy nebo převážně zajišťuje právě žena), pak se re/produkuje podstatné znaky hegemonické maskulinity (tj. úspěchu, svobody a mužské nadřazenosti přinejmenším v podobě privilegií v prostoru domova) i v situaci (původně) nezamýšlené bezdětnosti u muže.

Muži posouvající nedobrovolně rodičovství

Statistická data i sociálněvědní analýzy (Rabušic 2001, 2004; Hašková 2009 aj.) dokládají, že se u mladých žen i mužů po roce 1989 prodlužovalo období bezdětnosti. Měnily se zaběhané vzorce demografického chování (např. Fialová 2006), do té doby „jasné“ skripty – předpisy přechodu do dospělosti (tj. sňatek a s ním spojené založení rodiny) – se začínaly rozostřovat a rodičovství přestávalo být nutným znakem dospělosti. Prodlužování období bezdětnosti po roce 1989 je badateli a badatelkami dáváno do souvislosti nejen s vlivem hodnotových změn a nových možností, ale i socioekonomických faktorů, které představují (nové) bariéry pro založení rodiny.

V analyzovaném výzkumu část mužů reprezentuje ty, kteří interpretovali prodlužování období bezdětnosti především jako svou volbu, většinou se jedná o muže s vysokoškolským vzděláním. Na rozdíl od nich někteří muži, všichni s nižším vzděláním než vysokoškolským (tj. vyučený Rošťa, středoškolák Marek a Ludvík s vyšším odborným vzděláním), spojovali prodlužování období své dětnosti spíše s vlivem vnějších podmínek a okolností svých životů než se svou aktivní volbou.

V životních příbězích této druhé skupiny mužů vystupovala touha po dítěti jako „konstanta“ probíhající napříč jejich životem v období dospělosti. Tito muži neuměli vždy objasnit, proč po dítěti touží. V tomto případě chápali svou touhu jako něco

¹¹ Arlie Hochschild (1989) tento obrat použila v souvislosti s otčovstvím, kdy otcové zažívají výhody v práci i v soukromém životě, který je pro ně zdrojem emocionálního uspokojení, aniž by se museli zabývat běžným chodem rodiny a domácnosti. Nicméně analogicky může být toto spojení aplikováno také na situaci bezdětnosti, jak dokládají příběhy těchto bezdětných mužů. Anglická fráze „the best of both worlds“ je obecně použitelná pro situace, kdy člověk může zažívat a využívat výhody ze dvou velmi odlišných oblastí, prostředí apod. současně, zde konkrétně ze světa práce a soukromého života.

„samozřejmého“, co není třeba objasňovat, tedy jako implicitní sociální normu, kde rodičovství tvoří součást standardní biografie dospělého jedince (Park 2002). Pokud tito muži specifikovali důvody, proč se stát rodičem, pak jejich touha korespondovala s pozitivním chápáním hodnoty dítěte a rodičovství, tj. s psychologickou potřebou mít někoho blízkého, mít „svého“ vlastního potomka, s generativitou (čili s potřebou předat svou dosavadní nabytou zkušenost další generaci), s tradicí (tj. touhou mít „tradiční“, resp. heterosexuální rodinu zpravidla s více než dvěma potomky), s morálním aspektem rodičovství, které nemusí mít nutně jen biologickou variantu (viz např. různé důvody upřednostňování adopce dítěte před biologickým rodičovstvím) apod.

Tito muži chápali svou bezdětnost především nebo výlučně jako důsledek vnějších socioekonomických okolností a vlivů. V jejich životních příbězích zaznívalo opakovaně silně téma nedostatečného materiálního zabezpečení (tj. zejména neexistence či nedostupnosti nejen vlastního, ale i někdy i samostatného nájemního bydlení) prolnuté s tématem prekarizace práce (v souvislosti s nejistou a neperspektivní pozicí na trhu práce v důsledku nezaměstnanosti, termínovaných pracovních smluv, nelukrativního a nejistého podnikání anebo nízkého finančního ohodnocení jimi vykonávané práce).

Podnikám, ale už mě to nebaví. Nechám se radši zaměstnat, už se mi nechce podnikat, to je strašně stresující a já už toho mám plné zuby (...). Nelíbí se mi to, protože furt cítím finanční nouzi, už mě to přestává bavit. (Marek, 43 let, SŠ, 1. vlna)

Pak jsem měl takových pět let období, kdy jsem vlastně neměl úplně stálou práci, makal jsem po stavbách, a tak to jsem neměl žádnou dlouhodobou partnerku. (Ludvík, 32 let, VOŠ, 1. vlna) Já jsem tady jako zástupce za mateřskou na tři roky (...). Už jsme se teda bavili o tom, jestli bych tady chtěl zůstat, protože v ten samý termín tady končí šéfová. Akorát se už cítím strašně vyhořelej, je tady strašně moc práce a já to nestíhám. (Ludvík, 43 let, VOŠ, 2. vlna)

Tyto podmínky nebo okolnosti svých životů přitom chápali jako jediný, hlavní či jeden z hlavních důvodů, proč nemají žádný anebo trvalejší partnerský vztah, a tedy i jako důvod, proč se jim doposud nepodařilo založit rodinu. Percepce tohoto typu přitom není vždy uplatňována jen na vlastní životní situaci, ale někdy je vnímána i jako generační problém.

Když je člověk bez prostředků, tak to je asi hlavní důvod, že nemá dostatek peněz na to, aby vůbec mohl rodinu uživit. A ženy na to koukají. Jedna svobodná

matka řekla: „Až budeš mít prachy, tak přijď.“ Do dneška je sama. (...) Hlavní můj důvod, abych mohl mít děti a všechno mohl zabezpečit a žít šťastný život, je o hmotném zabezpečení, o tom, mít zdroj nějakého příjmu, aby rodina mohla dobře fungovat. Hodně mých vrstevníků z těchto důvodů nemůže zakotvit. (Rosta, 44 let, vyučený, 2. vlna)

Vysvětlení o vlivu vnějších faktorů na jejich životní situaci uváděné muži koresponduje s tím, co bylo již dříve výzkumně potvrzeno v rámci některých domácích kvantitativních i kvalitativních studií (Katrňák, Fučík 2009; Hašková, Vohlídalová 2014). Podle výsledků těchto výzkumů platí, že muži s nižším vzděláním a nižším socioekonomickým statusem mají častěji krátkodobější partnerské vztahy anebo jsou zcela bez partnerského protějšku oproti mužům s vyšším vzděláním a vyšší sociální pozicí ve společnosti.

I když existuje možnost, že někteří muži s nižšími socioekonomickými zdroji mohou odmítat soužití s partnerkou s vyšším vzděláním a vyššími ekonomickými zdroji, než jakých dosahují oni sami, v případě tohoto výzkumu se někteří muži uchýlovali spíše k vysvětlení, které bylo postaveno na „sociální neatraktivnosti“ muže s nedostatečnými ekonomickými zdroji pro ženy. Podle těchto mužů ženy projevují obavy anebo anticipují, že muž nebude schopen rodinu materiálně zabezpečit.

Norma mužského žití proto v konečném důsledku snižuje v očích daných mužů jejich šance naplnit životní plány, které považují za „normální“, tj. stát se rodičem. Akcent na mužské žití se tak pro ně stává pastí, jež jim znemožňuje realizovat tradičně pojímané rodičovství. Nicméně přístup Ludvíka zároveň odhaluje složitost konstrukce maskulinity ve vztahu k otcovství – možný rozpor mezi tím, co muž reflektuje, že je druhými lidmi očekáváno, oproti tomu, co by ideálně chtěl realizovat on sám. Ludvík, který anticipuje svou „neatraktivitu“ pro ženy z důvodu nedostatečných socioekonomických zdrojů, ve svých úvahách o rodičovství vyjádřil touhu prostrídat se na rodičovské se svou případnou partnerkou, zapojit se aktivně do péče o malé dítě. Jeho (byť hypotetický) přístup k jiné podobě rodičovství dokládá, že touha po dítěti není u muže nutně spojována s představou tradičně koncipované otcovské role coby živatele rodiny, třebaže je druhými lidmi tato role považována za normu a stává se pro mnohého muže zdrojem jeho sociální prestiže, moci a autority (Hunter et al. 2017). Touha po dítěti nicméně nemusí vždy korespondovat s tradičně utvářenou mužskou identitou obsahující v sobě prvky hegemonické maskulinity, ale může být spojena s jinou/novou/netradiční podobou otcovství, což naznačuje možné zeslabování hegemonického ideálu „nepéče“ v utváření identity (doposud bezdětného) muže.

Z hlediska případných cest k rodičovství daní muži nejčastěji preferovali možnost mít vlastního biologického potomka. Z dalších možností byla pro Rostu coby věřící-

ho křesťana přijatelnějším řešením adopce než použití metod asistované reprodukce, neboť ty z jeho pohledu nepředstavují „přirozený“ způsob početí a jsou „proti Bohu“.

Adopci ve svém životě reálně zvažoval také Bořek, jehož životní příběh je dokladem toho, jak se postoj k rodičovství, potažmo bezdětnosti může plasticky proměňovat¹² podle toho, jak (byť retrospektivně) muž vyhodnocuje svou „aktuální“ životní situaci, resp. jak v současnosti vidí své tehdejší preference, možnosti a podmínky pro to, aby se stal nebo nestal rodičem. Bořek po dítěti nejprve netoužil obdobně jako jeho tehdejší (dvě) manželky či (další) partnerky. Potom začal uvažovat na základě cest do ekonomicky méně rozvinutých zemích o adopci dítěte ze zahraničí, ale nakonec ji z mnoha důvodů neuskutečnil. Jeho úvahy o rodičovství prostřednictvím adopce měly morální rozměr. Pociťoval totiž morální zodpovědnost vůči dětem, které jsou sirotky a nežijí v dobrých ekonomických ani lidských podmínkách, a tudíž podle jeho názoru nemají vyhlídky na příznivější život.

V Indonésii, tak jsem tam viděl spoustu dětí, který byly úplně bezprizorní, byly prostě odepsané. Ta společnost o ně nestojí, protože takových dětí je tam spousta (...). No, prostě měl jsem pár let dojem, že je to škoda, že tam takovýhle děti jsou a že by z nich mohly vyrůst úplně normální zdraví lidé. (Bořek, 47 let, SŠ, 2. vlna)

Možnost stát se otcem prostřednictvím adopce narušuje biologické pojetí otcovství a překračuje individualistickou touhu mít vlastního biologického potomka. Nicméně (byť hypotetická) volba této cesty k rodičovství nemusí nutně narušovat konstrukci patriarchální hegemonické maskulinity, je-li zdůvodňována v intenci „boží vůle“ jako u Rosti.

Muži posouvající dobrovolně rodičovství

Jiná skupina mužů (vysokoškoláci Patrik, Jan, Štefan a Jakub s vyšším odborným vzděláním) zdůvodňovala svou bezdětnost spíše vědomým, cíleným odkládáním vstupu do rodičovství, přinejmenším do určitého věku, než vlivem vnějších okolností. Odkládání rodičovství a prodlužování doby bezdětnosti bylo nicméně některými muži dáváno do souvislosti rovněž s vlivem vnějších bariér (například s přípravou na budoucí povolání spojenou s prodlužováním doby studia, s otázkou zajištění vlastního bydlení, finančně nelukrativním zaměstnáním a nejistotou práce zejména v souvislosti s termínovanými pracovními smlouvami, ale také například s možnostmi seznámení se v genderově unifikovaném, zpravidla mužském pracovním prostředí apod.). V tomto

¹² Bořek proto není jednoduše „zařaditelný“ do žádné ze zde uvedených kategorií bezdětných mužů.

případě je ale chápali jako časově omezené překážky anebo je nepovažovali za jediný nebo hlavní důvod své bezdětnosti na rozdíl od předchozí skupiny mužů.

V jejich pojetí bezdětnosti hraje důležitou roli věk, resp. to, jak konstruují, co je a co již není v daném věku pro ně osobně přijatelné, žádoucí, realizovatelné apod. Muži odkládající rodičovství ve věku, kdy jim bylo zhruba do 40 let, uváděli, že by se někdy v budoucnu rodiči stát „určitě“, případně „spíše“ chtěli. Tito muži ale často neměli jasnější představu o tom, v jakém věku by se měl přechod k rodičovství „optimálně“ nebo „nejpozději“ odehrát, a možnost stát se (biologickým) rodičem chápali stále jako otevřenou. V tomto období si zpravidla připadali ještě „mladí“, vnímali se jako ti, kdo mají „stále ještě čas“ na založení rodiny. Zároveň ale v souvislosti s případným založením rodiny preferovali vlastní biologické rodičovství a stavěli se zpravidla odmítavě k adopci. Třebaže připouštěli možnost použití metody asistované reprodukce v případě problémů s početím dítěte, která by jim měla zajistit vlastní biologický vklad do prokreace, nenastolovali vůbec otázku případných biologických limitů (svého) otcovství, resp. možnosti své neplodnosti. V tomto smyslu konstruovali svou maskulinitu v dané životní fázi jako implicitně „potentní“, a tedy i jako „normální“. I když jejich pojetí otcovství v tomto období dokládá, že v ideové rovině u nich dochází k narušení věkové hranice (normy) otcovství (čili toho, dokdy by se muž měl stát „optimálně“ nebo „nejdéle“ otcem), zároveň ale petrifikuje normu biologického rodičovství a implicitní mužské plodnosti coby projevů tradičně utvářené maskulinity.

V této životní fázi se muži volící odklad rodičovství zaměřovali primárně na takové životní cíle, které podtrhovaly nejen význam a důležitost jejich práce (tedy na rozvoj kariéry), ale kladli důraz i na svobodu vykonávat práci, která je baví (kdy nemusejí nutně pracovat pro finanční zabezpečení rodiny), stejně jako na seberealizaci prostřednictvím mimopracovních aktivit.

Někteří v té době chápali nejen rodičovství, ale také trvalé partnerství jako výraznou překážku jejich seberealizace v oblasti pracovní i mimopracovní, jako prvek nekompatibilní s jejich realizovaným životním stylem.

Já jsem chtěl jezdit po světě, a to prostě nejde mít trvalý partnerský vztah. (Jakub, 37 let, VOŠ, 1. vlna)

Určitě by byla otázka, jestli bych mohl dělat tu práci, co dělám teď. Asi bych ten čas musel věnovat spíš vydělávání peněz než sportu. (...) Dávám kolikrát přednost volnému času a řídit si ten čas podle sebe než tomu, abych radši vydělával peníze. (Štefan, 35 let, VŠ, 1. vlna)

Pro jejich příběhy je charakteristické, že se v nich stává hranice mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností nejasnou, když popisují svůj běh života bez volby bezdětnosti a zároveň i bez usilování o rodičovství (za každou cenu).

Neřekl bych, že je to otázka životní strategie (nebýt rodičem), protože osobně jsem proti tomu nikdy nic neměl. Rozhodně bych neřekl, že jsem se zaměřil na kariéru natolik, nebo na nějakou jinou věc, že bych tu rodinu nechtěl (...). Zase na druhou stranu jsem nikdy nechtěl tu rodinu za každou cenu, jako že bych si podával inzeráty a tak. (Patrik, 44 let, VŠ, 1. vlna)

Ale zase nechci říct dopředu, že dítě nikdy mít nebudu, že je mít nechci. Třeba najdu nějakou přítelkyni nebo mě to třeba popadne a budu je chtít mít, takže to může přijít, že jo? (Štefan, 35 let, VŠ, 1. vlna)

(...) nebránil bych se tomu z principu, ale že bych měl takovou potřebu (mít dítě), tak to nemůžu říct. (Jan, 42 let, VŠ, 2. vlna)

Třebaže tito muži zpravidla uváděli, že prošli více než jedním dlouhodobějším partnerským vztahem, většinou ale bydleli odděleně, neboli žili ve vztazích LAT.¹³ Jak v této souvislosti dokládají data z kvantitativních biografických výzkumů zabývajících se přechodem k rodičovství, společné bydlení partnerů zvyšuje šanci založit rodinu (Kiernan 2001; Wagner et al. 2019). Kohabitanace tak v současnosti představuje u mladých lidí důležitou tranzici k rodičovství.

Jestliže muži odkládají rodičovství volbu bezdětnosti v určitém věku (tj. zhruba do svých 40 let) sice nedeklarují, ale zároveň se (ještě) nepokoušejí o zahájení rodičovství, a někdy dokonce ani neusilují o budování trvalejšího partnerského vztahu, pak tento způsob sebe prezentace může navozovat dojem, že muži v interakci s druhými využívají techniku „neutralizace“ (viz např. Park 2002). Tato technika jedinci v interakci s druhými lidmi pomáhá vyhnout se případným diskreditujícím označením v souvislosti s tím, co je druhými vnímáno jako „deficit“, „deviace“ apod. – obecně jako nenaplnění normy, v tomto případě normy „mít dítě“ (přinejmenším v určitém věku), čili tato technika umožňuje mužům zachovat si před druhými i sám před sebou „tvář“, své „dobré já“. Jedná se tak o práci na vlastní identitě ve směru nevybočování z „normy“ (normality rodičovství) v kontextu, kdy stále převládá (byť zároveň i slábně) očekávání, že „správná“ biografie dospělého jedince zahrnuje vyprávění o rodičovství a dětech.

Ve věku nad 40 let se v úvahách mužů posouvajících rodičovství začíná objevovat

¹³ Anglická zkratka pro living-apart-together.

téma věku jako jeho možné bariéry. V jejich pojetí ale nabývá často jiného významu ve vztahu k ženě coby (aktuální nebo případné) partnerce a ve vztahu k nim samým. Na věk tak muži sami uplatňují genderově odlišnou optiku, kdy na základě genderu konstruují obsahově rozdílné věkové normy rodičovství. O věku jako biologickém limitu počítají pouze ve vztahu k partnerkám, když pochybují o možnosti jejich otěhotnění nad „limit“ 40 let jejich věku, zatímco svůj věk z tohoto hlediska vnímají téměř jako „bezlimitní“.

O svém věku hovoří především v souvislosti s energií na výchovu dítěte a s možností zabezpečení dítěte v jeho dospívání nebo rané dospělosti, když předpokládají, že už budou v důchodovém věku. Někteří muži ale také anticipují svou neatraktivitu z důvodu věku pro mladší ženy. Po 40. roce začíná být věk mužů chápáný jimi samými jako možná překážka realizace rodičovství i trvalejšího partnerství spíše než jako možná překážka početí potomka z jejich strany. I v tomto případě tedy muži zachovávají zdání své plodnosti a v konečném důsledku i té „správné“ (plodné) maskulinity.

Ve věku nad 45 let muži volící posun rodičovství konstruují svou bezdětnost jako nezamýšlený důsledek běhu života, kdy na rozdíl od předchozích životních období už často nežijí ani v partnerství na dálku, stali se z nich singles. Protože rodičovství vážali vždy na partnerský vztah, nikoli na možnost sólo rodičovství, navíc ve svých úvahách preferovali vlastního biologického potomka (k adopci se stavěli obvykle odmítavě), eventualita, že se někdy v budoucnu rodiči stanou, se v jejich úvahách začíná vytrácet. Stále častěji předpokládají, že zůstanou celoživotně bezdětní. V jejich výpovědích se spíše jen ojediněle objevuje nespokojenost se současnou životní situací.

Muži oddalující vstup do rodičovství jej obvykle vnímali spíše jako zátěž než jako hodnotu s možným kladným přínosem pro jejich život. Jejich postoje k rodičovství vyjadřovaly obavu z nákladů rodičovství od ekonomických (kdy dítě je chápáno nejen jako finanční zátěž, ale i jako luxus) přes „energetické“ po emocionální, kdy tento typ obavy mezi mladými lidmi podle výsledků dříve provedeného výzkumu v České republice narůstá (Možný et al. 2008).

Na rozdíl od rodičovství nevnímají muži posouvající dobrovolně rodičovství svou bezdětnost ve většině případů negativně a uvádějí spíše její výhody než nevýhody. Výhody jsou spojovány s individuální seberealizací (viz např. s možností mít čas pro sebe, svou práci a své zájmy; dělat v první řadě to, co mne baví; scházet se s lidmi, kteří mi vyhovují), která se přetavuje až na výjimky do jejich životní spokojenosti. Nicméně jak zaměření se na úspěch v práci, tak i důraz na svobodu konání a na seberealizaci ve volném čase nenabourává hranice hegemonické maskulinity, principy, na nichž je stavěna.

Muži volící bezdětnost

Jak kvantitativní výzkum provedený v ČR (Pakosta et al. 2009), tak mezinárodní komparativní výzkum (Miettinen et al. 2015) dokládají, že dobrovolně bezdětní tvoří velice nízké zastoupení mezi bezdětnými osobami. Dobrovolná bezdětnost je v případě žen spojována s odmítnutím mateřství coby základu tradiční identity ženy a s jinou konstrukcí jejich ženské identity. Vytváří nové možnosti, jak být ženou, aniž by žena musela být matkou (např. Gillespie 2003). Na jedné straně otcovství není považované za tak důležité pro utváření identity muže jako jeho profesní uplatnění a s ním spojený úspěch ve sféře placené práce (např. Agrillo, Nelini 2008). Na straně druhé, jestliže je rodičovství, a tedy i otcovství, stále spojované s biografií dospělého jedince, vyvstává otázka, jak konstruují svou maskulinitu ve vztahu k bezdětnosti někteří muži, kteří cíleně odmítají stát se otcem?

Jak vysokoškolák Mikuláš, tak Petr s vyšším středoškolským vzděláním zdůvodňovali svůj odmítavý postoj k možnosti stát se otcem spíše kombinací různých motivů, důvodů nebo okolností svých životů než nějakým zlomovým bodem, který by vnímali jako zásadní, určující pro své rozhodnutí. Důvody či motivy dobrovolné bezdětnosti situovali především do osobnostní roviny, když ji zdůvodňovali jak svými povahovými vlastnostmi včetně jimi reflektované a popisované introverze, případně svou zkušeností s rodinou původu.

Muži pochybovali o svých předpokladech pro rodičovství, hodnotili negativně některé své povahové vlastnosti (např. malou trpělivost), které považovali za důležité ve vztahu k výkonu rodičovské role. Anticipovali svou nízkou schopnost zvládat mnohé nároky rodičovství včetně nároku být dítěti neustále k dispozici, být s ním rád apod.

Oba vykazovali tendenci vnímat své předpoklady, resp. z jejich pohledu limity pro rodičovství jako danost. Z tohoto hlediska je jejich konstrukce rodičovství statická, esencialistická, stojící v opozici k pojetí rodičovství jako naučené dovednosti. Limity pro rodičovství ale nebyly daným mužem vnímány jen ve vztahu k vlastní osobě, ale někdy i vzhledem k (bývalému) partnerskému protějšku.

Říkám jí: „Tak ty na to absolutně nemáš podmínky, abys to dítě mohla vychovávat. Tohle si na zodpovědnost nevezmu. Já nejsem přesvědčený o tom, že bysme vytvořili fungující rodinu. A ty sama k tomu podmínky nemáš. To, co si představuješ, je podle mne nereálný.“ (Mikuláš, 47 let, VŠ, 2. vlna)

Muž se snažil v rozhovoru prezentovat jako někdo, kdo byl v rámci dané partnerské dvojice ten „zodpovědný“. Upozornil ze svého pohledu na limity pro rodičovství na straně ženy, které podle jeho názoru ona sama nereflektovala. Tímto svým postojem se staví do pozice muže, který ví lépe než žena, co je pro ni správné, co ona může zvládnout a co nikoli. Muž tak uplatňuje nad ženou svou převahu, aniž by si to

sám uvědomoval. Jím líčený případ dané partnerské dvojice zároveň ilustruje možný mechanismus rozhodování o založení rodiny v situaci partnerské neshody. Z Mikulášova životního příběhu vyplynulo, že pokud se představy muže a ženy rozcházejí a představa partnerky je mužem vnímána jako tlak na rodičovství z její strany, může jím být tato neshoda chápána jako legitimní důvod pro ukončení vztahu z jeho strany, když se rodičem stát (ještě anebo vůbec) nechce.

Tento muž celkově projevoval skepsi vůči rodině „klasického“ typu založené na společném soužití muže a ženy v rámci rodinné domácnosti a na společné výchově dítěte. Jeho odmítavý postoj k tradičnímu partnerství a tradiční podobě rodičovství by se dal charakterizovat jako nedůvěra v rodičovství na pozadí zkušenosti z vlastního dětství a mládí. Vnímál totiž kriticky rodinu svého původu, neharmonické a ne příliš vřelé vztahy uvnitř ní. Otce líčil jako toho, kdo nebyl rodičovsky příliš angažovaný (fungoval tedy spíše jako „nepřítomný“ otec) a jemuž rodinný život znemožňoval věnovat se tvůrčí (umělecké) práci v míře, v jaké by z pohledu Mikuláše otec býval chtěl. Rodina neposkytovala jeho otci (údajně) dostatek svobody a prostoru pro seberealizaci. K prezentované životní situaci svého otce se Mikuláš stavěl spíše s pochopením než kriticky. Připodobněním sebe k otci si zdůvodňoval, proč ani on by nebyl „dobrým“ rodičem. Mužův důraz na svobodu spolu se snahou vyvázat se z rodinných povinností, nebýt zatížen dětmi a rodinou, mít prostor dělat to, co jedince, tj. muže baví, co chce dělat bez ohledu na potřeby, nároky a požadavky svého okolí a svých blízkých lze zařadit k projevům hegemonické maskulinity. Bezdětný muž tak nepopírá, naopak re/produkuje její znaky.

Oba muži se v rozhovoru prezentovali jako introverti, kteří nevyhledávají příliš druhé lidi, případně jako ti, kdo mají problém navazovat blízké vztahy a udržovat je. Odstupem od druhých lidí si Petr zprvu snažil chránit svou individualitu, kterou by ostatní lidé mohli narušovat tím, že by byl nucen se jim přizpůsobovat. Cíleně si bránil prostor svého soukromí, aby mohl být, jak se vyjádřil, „co nejvíce sám sebou“.¹⁴ Postupem času se ale začal, jak vyplynulo z dalšího rozhovoru s ním, zaměřovat více na druhé lidi. Deklaroval, že se častěji stýká se svými nejbližšími přáteli, jejichž okruh se rozrostl.

Svou samotu, to, že žije jako single, prožíval Petr dříve i v nedávné minulosti jako chtěnou na rozdíl od Mikuláše, který ji postupem času začal vnímat jako nežádoucí, tedy spíše jako osamocенost. Třebaže se v minulosti cíleně vyhýbal intimním vztahům, které by mohly směřovat k založení rodiny, absenci trvalejšího partnerství prožíval nakonec negativně. V rámci rozhovoru se líčil jako neúspěšný v navazování vztahů se ženami a jejich udržení. Domníval se totiž, že vzhledem ke svému věku je pro mladší ženy, které ve svém výběru preferoval, již neatraktivní.

¹⁴ Petr, 32 let, VOŠ, 1. vlna.

Smysl svého života spíše než v práci vidí oba muži v seberealizaci prostřednictvím mimopracovních zájmů, kdy své volnočasové aktivity vnímá jeden z nich jako nekompatibilní s rodinným životem.

Vždycky jsem si říkal, že tohle (životní styl zaměřený na realizaci vlastních zájmů a koníčků) bych si nemohl dovolit, kdybych měl rodinu. (Mikuláš, 47 let, VŠ, 2. vlna). Zaměření se na seberealizaci prostřednictvím rozvoje ryze individuálních mimopracovních (případně i pracovních) zájmů je možné chápat jako projev individualizace na pozadí hodnotových změn v soudobé pozdně moderní společnosti. I když výsledky evropských srovnávacích výzkumů (Merz, Liefbroer 2012; Szalma, Takács 2015) potvrzují, že tento trend není v rámci bývalých socialistických zemí tak výrazný jako v Evropě západní, začíná se i zde postupně prosazovat.

Závěr

Z hlediska analýzy vztahu mezi utvářením maskulinit a bezdětností mužů se ukazuje jako důležité, jak muži sami definují svou bezdětnost a jak se vztahují k případnému rodičovství, jakou hodnotu a význam těmto událostem nebo životním situacím ve svém životě udělají, jak reflektují své životní šance vzhledem k líčeným podmínkám svých životů, jak prezentují své životní možnosti, jak svou bezdětnost prožívají, resp. ji interpretují v rámci interakce s jinou (v daném případě pro ně neznámou) osobou (výzkumnice nebo výzkumníka), a co z toho je možné vyabstrahovat na výzkumné úrovni.

Muži v rámci svých narativů bezdětnosti reflektují různou míru svobody utvářet si svůj život v intenci svých představ – menší představa svobody je zjevná v příbězích mužů, kteří usilují o rodičovství, ale z jejich pohledu se jim jejich představy nedaří realizovat zejména v důsledku vnějších socioekonomických vlivů. V této optice pak maskulinita některých bezdětných mužů, těch, kteří vnímají své socioekonomické zdroje jako nedostatečné pro založení rodiny, vystupuje jako maskulinita méně privilegiovaná, více marginalizovaná v porovnání s muži s vyššími zdroji a širším prostorem realizovat své životní plány a představy (byť ani jim se jejich realizace nemusí z mnoha důvodů vždy podařit).

Jestliže bezdětní muži nenaplnili jeden ze základních imperativů tradičně utvářené maskulinity vybízející k „početí dítěte“ – konkrétně syna (viz např. Šmídová 2002), znamená to, že překročili její konstrukci? Výše uvedená analýza prokázala, že vztah mezi bezdětností a utvářením maskulinit je komplikovanější. Nejedná se o vztah přímočarý, takže se nedá jednoduše tvrdit, že „dobrovolná“ bezdětnost představuje jednoznačně překračování nebo narušování hegemonické maskulinity, stejně jako se v analýze nepotvrzuje, že „nedobrovolná“ bezdětnost znamená vždy prostou re/produkci hegemonické maskulinity kromě toho, že hranice mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností mohou být velice křehké, propustné.

Nicméně v prezentovaných příbězích je maskulinita jednotlivých mužů konstruovaná častěji v intenci hegemonické maskulinity než jejího překračování, když muži zvýznamňují některé její znaky. Jedná se zejména o přístup, v rámci něhož je hodnota dítěte chápána negativně (kdy dítě je vnímáno jako omezení svobody daného muže, případně dvojice jako celku, jako finanční zátěž a v tomto smyslu dokonce i jako luxus), ale i přístup, kdy rodičovství je považováno nejen za finančně, ale také emocionálně a psychicky náročnou nebo zátěžovou životní situaci apod., kdy v pozadí negativního postoje k rodičovství lze vyčíst důraz na svobodu jednání, možnost dělat si, co daný jedinec chce, bez ohledu na ostatní blízké lidi apod. Tento postoj koresponduje s charakteristikami hegemonické maskulinity, pro kterou je typický důraz na svobodu jedince v intenci „individuálního blaha“. Odmítání dítěte v tomto případě není spojeno s nadindividuální problematikou a zodpovědností vůči širšímu celku – třeba s ekologickou zátěží rodičovství pro životní prostředí, přelidněním planety, otázkou bezpečnosti života pro budoucí generace apod., jež se častěji objevují jako argumenty ve výzkumech bezdětnosti žen zejména v zahraniční literatuře (např. Park 2005).

Utváření hegemonické maskulinity se projevuje i u mužů, kteří preferují seberealizaci prostřednictvím práce, případně prostřednictvím volnočasových aktivit spíše než zaměření se na vztahy s druhými lidmi a závazky vůči nim; i u mužů, kteří uvádějí výhody spjaté s životem v páru, tedy určitá privilegia bezdětného (zpravidla ženatého) muže v soukromé sféře, která se často pojí i s výhodami ve sféře placené práce, tj. s většími možnostmi zaměřit se na rozvoj své profesní kariéry, ale nebýt přitom omezován nároky a povinnostmi rodičovství.

V rámci narativů mužské bezdětnosti je patrná rovněž reprodukce dvojího standardu, konkrétně v otázce věkových norem pro ženy a muže ve vztahu k rodičovství (kdy věk ženy vidí muži jako limitní ve vztahu k početí dítěte, zatímco věk muže považují za téměř bezlimitní). Konstruují se tak jiné životní možnosti ve vztahu k rodičovství, a sice limitující ženy a favorizující muže. Uplatnění optiky jinakosti, jejímž výsledkem je re/produkce mužské dominance, je rovněž symptomatické pro utváření hegemonické maskulinity.

Konstrukce hegemonické maskulinity se však projevuje i prostřednictvím „neřečeného“, „zamlčeného“, v rozhovorech přímo nevyřčeného. Příkladem může být netematizace sexuality, kdy se implicitně předpokládá heterosexuální identita mužů, anebo téma neplodnosti. O této problematice se muži zmínili jen vztahu k ženám (manželkám, aktuálním nebo případným budoucím partnerkám), ale netematizovali ji ve vztahu k sobě samým. Toto zjištění implikuje domněnku, že neartikulace tématu případné mužské neplodnosti, jeho tabuizace v životních příbězích mužů může představovat strategii, jak se vyhnout možnému zpochybnění „mužství“, jak navodit dojem implicitně „plodné“, a tedy z hlediska hegemonické maskulinity „normální“ maskulinity.

V intenci hegemonické maskulinity jsou pojímány také cesty k rodičovství, kdy

muži jednoznačně preferují jen vlastní biologické rodičovství. V tomto případě hraje výraznou roli norma „vlastního dítěte“, stejně jako norma „přirozené“ reprodukce v rámci heterosexuálního páru, které patří k podstatným charakteristikám hegemonické maskulinity. Jestliže muži uvažují zcela výjimečně o sociální formě rodičovství, konkrétně adopci, pak z hlediska utváření jejich maskulinity záleží na tom, jaké argumenty přitom aktivují, což potvrzuje kontextuálnost v utváření maskulinit. Pokud je preference adopce dítěte zdůvodňovaná „Bohem“, „boží vůlí“, potom důraz na patriarchální řád (reprezentovaný Bohem) koresponduje s mužskou dominancí. Pokud však v daném případě argumentuje muž blahem dítěte, pak tím narušuje – překračuje hranice hegemonické maskulinity.

V narativech bezdětných mužů lze kromě uvedeného odhalit také další momenty v překračování hegemonické maskulinity, a to tehdy, když jsou jejich představy o dělbě péče, práce a rodičovské odpovědnosti spojovány s rovností v rámci rodičovského páru, s rovnoměrnou nebo rovnoměrnější participací muže na nich. Lze sem zařadit rovněž deklaraci partnerštějšího přístupu k rozhodování o případném ne/založení rodiny, shody a dohody o vstupu či odmítnutí vstupu do rodičovství, neprosazování pohledu nebo vůle jen jedné strany (v tomto případě muže). Jestliže u některých mužů může jejich bezdětnost reprezentovat osvobození se od práce vykonávané v intenci živitelství, osvobození se od závazku finančního zabezpečení rodiny, nikoli nutně svobodu realizovat se ve sféře placené práce, pak tento přístup lze také vnímat jako eliminaci jednoho ze znaků hegemonické maskulinity.

Maskulinity bezdětných mužů představují mix prvků nebo znaků hegemonické maskulinity spolu s překračováním jejich hranic, kdy je důležité, co a jak v kontextu své bezdětnosti muži významňují. V dalších výzkumech by se výzkumná pozornost mohla či měla zaměřit detailněji na možné zpochybňování hegemonické maskulinity bezdětných mužů a případné utváření alternativních maskulinit v rámci sociálních interakcí těchto mužů v jejich každodenním životě.

Literatura

- Agrillo, C., Nelini, C. 2008. „Childfree by Choice: A Review.“ *Journal of Cultural Geography*, Vol. 25, No. 3: 347–363, <http://dx.doi.org/10.1080/08873630802476292>.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 2003. *Liquid Love*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bertaux, D., Kohli, M. 1984. „The Life Story Approach: A Continental View.“ *Annual Review of Sociology*, Vol. 10: 215–237.

- Connell. 2005. *Masculinities*. (2nd edition). Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Deutsch, F. M. 2007. „Undoing gender.” *Gender & Society*, Vol. 21, No. 1: 106–127.
- Dudgeon, M. R., Inhorn, M. C. 2003. „Gender, Masculinity and Reproduction: Anthropological Perspectives.” *International Journal of Men's Health*, Vol. 2, No. 1: 31–56.
- Elder, G. H., O'Rand, A. M. 2009. „Adult Lives in a Changing Society.” Pp. 430–455 in Heinz, W. R., Huinink, J., Weymann, A. (eds.). *The Life Course Reader. Individuals and Societies Across Time*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Fialová, L. 2005. „K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století.” *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, č. 1: 10–14.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Gillespie, R. 2003. „Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntary Childless Women.” *Gender & Society*, Vol. 17, No. 1: 122–136, <https://doi.org/10.1177/0891243202238982>.
- Guest, G., MacQueen, K. M., Namey, E. E. 2012. *Applied Thematic Analysis*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, <http://dx.doi.org/10.4135/9781483384436>.
- Hadley, R., Hanley, T. 2011. „Involuntarily Childless Men and the Desire for Fatherhood.” *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, Vol. 29, No. 1: 56–68, <http://dx.doi.org/10.1080/02646838.2010.544294>.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON.
- Hašková, H., Vohlídalová, M. 2014. „Singles.” Pp. 103–130 in Hašková H. (ed.). *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hašková, H. (ed.), Vohlídalová, M., Maříková, H., Dudová, R., Uhde, Z., Křížková, A., Formánková, L. 2014. *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON / Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hašková, H., Zamykalová, L. 2006. „Mít děti - co je to za normu? Čí je to norma?” *Biograf*, roč. 13, č. 40–41. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v4001>.
- Hey, V. 2005. „The Contrasting Social Logics of Sociality and Survival: Cultures of Classed Belonging in Late Modernity.” *Sociology*, Vol. 39, No. 5: 855–87, <https://doi.org/10.1177/0038038505058369>.
- Hochschild, A. 1989. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking.
- Hrušáková, M., Králíčková, Z. 2001. *České rodinné právo*. 2. vydání. Brno: Masarykova univerzita.
- Hunter, S. H., Riggs, D. W., Augoustinos, M. 2017. „Hegemonic Masculinity vs. A Caring Masculinity: Implications for Understanding Primary Caregiving Fathers.” *Social and Personality Psychology Compass*, Vol. 11, No. 3: 1–9, <https://doi.org/10.1111/spc3.12307>.
- Chaloupková, J. (ed.). 2010. *Proměny rodinných a profesních startů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Christensen, A. D., Jensen, S. O. 2014. „Combining Hegemonic Masculinity and Intersectionality.“ *NORMA*, Vol. 9, No. 1: 60–75, <http://dx.doi.org/10.1080/18902138.2014.892289>.
- Chromková, M., Rabušic, L. 2013. „Male Fertility in the Czech Republic – First Empirical Evidence.“ *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 55, č. 4: 275–290.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jamieson, L., 1999. „Intimacy Transformed? A Critical Look at the Pure Relationship.“ *Sociology*, Vol. 33, No. 3: 477–494.
- Kaa, D. J. van de. 1987. „Europe’s Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1: 3–55.
- Katrňák, T., Fučík, P. 2009. „Preference výběru partnera: Liší se rozvedení a svobodní ve sňatkových a partnerských preferencích?“ *Sociológia*, roč. 41, č. 5: 437–456.
- Kiernan, K. 2001. „The Rise of Cohabitation and Childbearing Outside Marriage in Western Europe.“ *International Journal of Law, Policy and the Family*, Vol. 15, No. 1: 1–21, <https://doi.org/10.1093/lawfam/15.1.1>.
- Kyzlinková, R., Šťastná, A. 2018. „Fatherhood in a Changing Society: Shifts in Male Fertility Patterns.“ *Sociological Research Online*, Vol. 23, No. 2: 328–353, <https://doi.org/10.1177/1360780418754565>.
- Lampman, C., Dowling-Guyer, S. 1995. „Attitudes toward Voluntary and Involuntary Childlessness.“ *Basic and Applied Social Psychology*, Vol. 17, No. 1-2: 213–222.
- Letherby G. 2002. „Childless and Bereft?: Stereotypes and Realities in Relation to ‘Voluntary’ and ‘Involuntary’ Childlessness and Womanhood.“ *Sociological Inquiry*, Vol. 72, No. 1: 7–20, <https://doi.org/10.1111/1475-682X.00003>.
- Merz, E. M., Liefbroer, A. C. 2012. „The Attitude toward Voluntary Childlessness in Europe: Cultural and Institutional Explanations.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 74, No. 3: 587–600, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.00972.x>.
- Miettinen, A., Rotkirch, A., Szalma, I., Donno, A., Tanturri, M. L. 2015. „Increasing Childlessness in Europe: Time Trends and Country Differences.“ *Families and Societies Working Paper Series* (33).
- Možný, I., Pakosta, P., Přidalová, M. 2008. *Declining Fertility in Europe, and, What Parenthood Means to the Czechs*. Brno: Masaryk University, Georgetown.
- Nock, S. L. 1998. *Marriage in Men’s Life*. New York: Oxford University Press.
- Pakosta, P. 2009. „Proč chceme děti: hodnota dítěte a preferovaný počet dětí v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 5: 899–934.
- Park, K. 2002. „Stigma Management among the Voluntarily Childless.“ *Sociological Perspectives*, Vol. 45, No. 1: 21–45.
- Park, K. 2005. „Choosing Childlessness: Weber’s Typology of Action and Motives of the Voluntarily Childless.“ *Sociological Inquiry*, Vol. 75, No. 3: 372–402, <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.2005.00127.x>.
- Philipov, D., Spéder, Z., Billari, F. 2005. *Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital*. Working Papers. Vienna: Vienna Institute of Demography.

- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?: porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: SLON.
- Rabušic, L. 2004. „Will Tomorrow's Czechs Have the Fewest Children in Europe?“ Pp. 41–60 in Mareš, P. (ed.). *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister and Principal.
- Skeggs, B. 2003. *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- Slepičková, L. 2009. „Neplodnost jeho a neplodnost její: Genderové aspekty asistované reprodukce.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 1: 177–203.
- Slepičková, L. 2014. *Diagnóza neplodnost: sociologický pohled na zkušenost nedobrovolné bezdětnosti*. Praha: SLON.
- Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Szalma, I., Takács, J. 2015. „Who Remains Childless? Unrealized Fertility Plans in Hungary.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, Vol. 51, No. 6: 1047–1076, <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>.
- Šmídová, I. 2002. „Muži v České republice podle jiných mužů.“ *Sociální studia*, roč. 7, č. 7: 89–117.
- Wagner, M., Mulder, C. H., Weiß, B., Krapf, S. 2019. „The Transition from Living Apart Together to a Coresidential Partnership.“ *Advances in Life Course Research*, Vol. 39: 77–86, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.12.002>.
- West, C., Zimmerman, D. H. 2008. „Dělat gender.“ *Sociální studia*, roč. 5, č. 1: 99–120.
- Williams, J. 1999. *Unbending Gender: Market Work and Family in the Twenty-first Century*. New York: Oxford University Press.
- Witzel, A. 2000. „The Problem-Centered Interview.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 1, No. 1.
- Xie, Y., Raymo, J. M., Goyette, K., Thornton, A. 2003. „Economic Potential and Entry into Marriage and Cohabitation.“ *Demography*, Vol. 40, No. 2: 351–367.

BY-NC Hana Maříková, 2020.

BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2020.

PhDr. Hana Maříková, Ph.D., pracuje na oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Věnuje se sociologii rodiny a soukromého života (zejména problematice bezdětnosti, rodičovství a péče), genderovým nerovnostem na trhu práce i v politice. Zabývá se rovněž rodinnou a sociální politikou a politikami genderové rovnosti. Korespondenci zasílejte na adresu: hana.marikova@soc.cas.cz.

Role sociální práce v opresi matek samoživitelek ze strany kulturní politiky neoliberálního státu

Radka Janebová

The Role of Social Work in the Oppression of Single Mothers by the Cultural Policy of the Neoliberal State

Abstract: The oppression of single mothers generally takes specific forms in a neoliberal society, because the traditional pressure associated with the female caring role is accompanied by an oppression that stems from their dependence on the welfare system. Social work can play an important role in this oppression in that, as one of the 'psy' professions, it becomes a tool for surveilling a woman's fulfilment of the female caring role and at the same time seeks to discourage women from being dependent on the welfare system. The aim of the article is to reflect on the risk of oppression from Czech social work that single mothers are exposed to within the context of the cultural policy of the neoliberal state. The surveillance techniques that social workers use were identified on the basis of an analysis of Michel Foucault's work. This analysis revealed how the promotion of the idea of a human as homo oeconomicus plays a role in the process of social workers' assessments and the method of intervention they choose. Other significant surveillance techniques may include the illusion that the profession's knowledge is neutral, the duty of confession, and gatekeeping.

Keywords: oppression; single mothers; social work; neoliberalism; governmentality

Janebová, Radka. 2020. „Role sociální práce v opresi matek samoživitelek ze strany kulturní politiky neoliberálního státu.“ *Gender a výzkum / Gender and Research* 21 (1): 154–181, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2020.008>.

Oprese samoživitelek ze strany systému sociální politiky a sociální práce byla zejména v americkém, britském a australském prostředí tematizována od přelomu 80. a 90. let minulého století (viz například časopis *Affilia*). Právě v této době se začalo pro matky

žijící bez otců jejich dětí užívat pejorativní označení *welfare queens*. Tento termín stereotypně nálepkuje osamělé matky jako líné, vyhýbající se zaměstnání, zneužívající sociální dávky, sobecké, nezodpovědné, užívající alkohol a drogy a zanedbávající své děti (Sebastian 2017; Wacquant 2009). Zatímco ještě do 80. let byl v centru společenské kritiky především rodinný stav těchto žen, tak v 90. letech začala být problematizována spíše jejich „závislost“ na sociálním státu. Do „nápravy morálky“ svobodných matek se zapojila i sociální práce, což je z pohledu některých jejích proudů kriticky reflektováno jako oprese sociální práce vůči samoživitelkám. V nedávné době se takové opresivní roli sociální práce věnovali například Julily Kohler-Hausmann (2015), Torin Monahan (2017) nebo Emily Wolfinger (2017). V českém kontextu se tímto tématem explicitně zabývaly Kateřina Glumbíková, Barbora Gřundělová a Alice Gojová (2018) a K. Glumbíková a A. Gojová (2016), v delším časovém horizontu lze připomenout článek Jaroslavy Marhánkové (2006). Všechny tři tyto texty ukázaly, že zdrojem útlaku může být pomáhající (!) profese sociální práce. To logicky vede k otázce, jak je možné, že tato profese se obrací do kontrolních aktivit nad klientkami, které lze někdy označit až za opresivní? Jednu z možných odpovědí můžeme hledat v celkové neoliberalizaci společnosti. Neoliberalizovat se začíná i sociální práce, jež se v důsledku neoliberálních hodnot stále více orientuje na kontrolu než na pomoc. Cílem předkládaného článku je reflektovat rizika oprese ze strany české sociální práce vůči ženám samoživitelkám v kontextu kulturní politiky neoliberálního státu.

K nalezení odpovědí je třeba nejprve vyjasnit mechanismus fungování oprese, její specifika v kontextu neoliberalismu a její genderovou dimenzi. Pozornost jsem zúžila pouze na opresi prostřednictvím tzv. kulturní politiky neoliberálního státu, popsanou výstižně Loicem Wacquantom (2009; 2012). Protože Wacquantovo pojetí kulturní politiky je založeno na Foucaultově konceptu *governmentality*, vycházela jsem při hledání možných podob oprese ze strany sociální práce právě z práce tohoto autora. Michela Foucaulta (1997: 225) zajímalo, jak jsou mocenské *technologie sebe sama* (*technologies of the self*) ovlivňovány *technologemi vládnutí nad druhými* (*technologies of domination of others*), a naopak, jak sebeřídící technologie formují zpětně výkon politické moci (jejich vzájemnou interakci nazývá biomocí). Přestože se výhradně sociální práci nevěnuje, lze v jeho díle nalézt technologie moci sloužící ke kontrole lidí, jejichž vykonavatelem se může stávat i sociální práce. Při výkonu této moci může sama fungovat jako nástroj oprese.

V předkládaném článku představuji vybrané¹ technologie moci identifikované v knihách M. Foucaulta věnovaných *governmentalitě*. Přestože tento text chápu především

¹ Z důvodu limitovaného rozsahu článku se věnuji pouze technikám postaveným na budování identity *homo oeconomicus* a prosazování „neutrálního“ vědění. Naopak pomíjím techniky disciplinace prostřednictvím regulace pravidel, času a prostoru, které tvoří téma na samostatný článek.

jako soubor teoretických předpokladů o fungování sociální práce, pokoušela jsem se dohledávat důkazy podporující platnost těchto předpokladů jak v teorii sociální práce, tak v relevantních výzkumech. Vzhledem k malé teoretické reflexi tématu biomoci přítomné ve fungování sociální práce v českém prostředí jsem využívala spíše zahraniční anglicky psané zdroje (zejména z tzv. kritické postmodernistické/poststrukturalistické sociální práce). U každé z nalezených technologií moci jsem pak hledala relevantní výzkumy v českém kontextu (řešerší v časopisech *Sociální práce / Sociálna práca* a *Gender a výzkum*, procházením odkazů na zdroje v nalezených článcích a vyhledáváním klíčových slov ve vyhledávači Google). Pokud jsem takové výzkumy nenašla, využila jsem k vysvětlení dané podoby oprese alespoň zahraniční studie. U některých předpokladů se opírám i o zkušenosti z mé vlastní praxe. Protože jako sociální pracovnice působím přes deset let v sociálněaktivizační službě pro rodiny s dětmi, posloužila mi tato praxe jako zdroj doplňujících důkazů k předkládané teorii. Číním tak ale s vědomím, že je nezbytné s nimi pracovat velmi opatrně, protože se jedná o subjektivní odraz mé teoretické pozice. Tato pozice vychází z kritické (nebo antiopresivní) sociální práce. Tu lze vymezit jako propojení teorie a praxe sociální práce, v němž je kladen zásadní důraz na analýzu moci a útlatku ve společnosti, na kritiku nespravedlivého společenského uspořádání a na úsilí o emancipaci lidí a společenskou změnu (Healy 2005). Tato pozice je ze své podstaty aktivistická. Zároveň se vyznačuje rizikem, že legitimní kontrola v sociální práci bude kritickou optikou vnímána jako kontrola opresivní, což je třeba neustále reflektovat.

Diskriminace a oprese

Opresi² lze charakterizovat jako systematické – nikoliv nahodilé nebo příležitostné (Mullaly 2007: 254), negativní, pokořující, kruté a nespravedlivé uplatňování moci ve společnosti (Thompson 2011), jehož prostřednictvím jsou vylučovány určité skupiny z rozhodování a z přístupu ke zdrojům, které jsou mocensky dominujícím skupinám přístupné (Dominelli 2002). Martha Kuwee Kumsa (2011: 240) ji popisuje jako dehumanizující proces, jenž krade jak utlačovaným, tak těm, kteří utlačují, schopnost být člověkem, a nahrazuje ji *falešným vědomím*. V něm utlačované osoby internalizují utlačitelův pokřivený pohled na sebe a na povahu světa, jenž upevňuje *status quo* a brání uznání, že sociální vztahy jsou konstruované (moci), a tudíž i změnitelné (Fook 2002: 17). Typické je, že ti, kteří jsou nejvíce znevýhodněni společností a jejími nerovnostmi, nesou největší břímě této kontroly. Úměrně s mírou znevýhodnění vzrůstá míra oprese (Leonard 1976). Naopak za opresi nelze považovat situace, kdy je nějaká

² Pojem *oprese* se do češtiny zpravidla překládá jako *útlak*. V české sociální práci spíše zdomácněl anglický termín *oprese*, který budu užívat v textu.

osoba omezována kvůli svému individuálnímu selhání, ne/talentu nebo ne/zásluze. Oprese sice probíhá i v individuální rovině, ale vždy na základě příslušnosti jedince k určité subordinované kategorii lidí (Mullaly 2007: 253).

Oprese bývá jedním z důsledků procesu diskriminace, tedy procesu, v jehož rámci jsou lidé alokováni k nějaké sociální kategorii s nerovnou distribucí práv, zdrojů, příležitostí a moci - např. na základě třídy, genderu, rasy/etnika, věku, sexuální identity, zdravotního handicapu apod. (Thompson 2011). Prostřednictvím kategorie diskriminace jsou lidé rozdělováni do nadřazených a podřazených skupin, mezi nimiž může později vznikat opresivní vztah systematicky znehodnocující atributy a přínos inferiorních skupin - například jiných ras a etnik bílou rasou, žen muži, nižších tříd střední třídou, dětí a seniorů dospělými, leseb a gayů heterosexuály (Dalrymple, Burke 2006).

V rámci oprese bývají podřazené skupiny sociálně vylučovány procesem označování jako jiných (*othering*) postaveným na odlišnosti nebo protikladnosti dyády *oni* a *my*. Stávají se outsidersy, jsou dehumanizováni, popisováni jako deviantní či nedostateční. Zatímco mezi kategoriemi dyády je kladen důraz na rozdíly, tak v rámci stejné kategorie je zdůrazňována stejnost příslušníků dané kategorie (žen, černých lidí, handicapovaných lidí, leseb atd.). Pozice na dně společnosti je vládnoucími skupinami prezentována jako důsledek pasivity *jiných* a jejich neochoty ke změně. Naopak hodnoty těch, kteří mají moc, jsou prosazovány systémem sociální kontroly, jenž rozdělení moci legitimizuje i z hlediska vyloučených skupin. Tak je pomocí oprese udržován *status quo* (Dominelli 2002).

Podle Paula Freireho (2005: 59) si většina lidí neuvědomuje, že se chovají opresivně, a dokonce věří, že opresivní chování by nemělo být součástí demokratické společnosti. Je tomu tak proto, že svá privilegia vnímají jako spravedlivý výsledek vlastního úsilí. Ti, kteří jimi nedisponují, si je podle jejich názoru nezasloužili, protože se málo snažili. I proto P. Freire píše, že oprese dehumanizuje nejen utlačované, ale i opresory. Například muži mnohdy nereflektují privilegia svého genderu, stejně jako bílí lidé privilegia své rasy (Dominelli 2002). Jane Allan (2009: 81) označuje tento jev jako *internalizovanou dominanci*. Ta se vyznačuje pocity nadřazenosti, přesvědčením o vlastní normalnosti, racionalizacemi vlastních oprávnění k výhodám či omezenou empatií k *jiným*.

Také formování identity utlačovaných může zůstat jen těžko neovlivněno opresí, protože subjektivita je vytvářena ve vztahu k druhým. Identita člověka závisí na individuálním vnímání ze strany druhých, na skupinové pozici v sociální hierarchii a na označení jejich statusu ze strany dominantních skupin. Proto si objekty útlaku mnohdy své znevýhodnění ani neuvědomují nebo ho považují za samozřejmost a obviňují samy sebe za svou špatnou situaci (Dominelli 2002). Tento předpoklad zastává i P. Freire (2005), podle kterého se opresor dostává utlačovaným do hlavy, vkládá jim tam *falešné vědomí*, takže nemohou fungovat autenticky. Vnímají se optikou, jež repre-

zentuje zájmy dominujících skupin. Internalizovaná oprese vyúsťuje do sebepochybování a sebenenávisti. Působí na pojetí sebe sama, na identitu člověka, její formování a reformování, na utváření podřadného statusu, který je vnímán jako přirozený a neměnný a v důsledku vede k fatalismu.

Internalizace dominance a podřízení činí z oprese funkční mechanismus, který má tendenci se samovolně posilovat. Jako proces prostupující vertikálně shora dolů, od mocných k méně mocným, se koncentruje u těch nejbezmocnějších. Oprese je více-dimenzionálním a proměnlivým jevem (Mullaly 2007; Dominelli 2002), takže se může měnit v čase a prostoru u jednoho a téhož člověka, jenž může být zároveň terčem i zdrojem oprese. Například svobodná matka ze střední třídy může být terčem oprese na základě genderu a rodinného stavu, ale současně může být zdrojem oprese ve vztahu k matkám z nižších vrstev nebo menšinových etnik, jak ukazují některé diskuse s prvky rasismu na facebookových stránkách samoživitelek. Namísto aby se utlačované osoby sjednotily a bojovaly směrem nahoru proti utlačujícím, tak mají tendenci vyhraňovat se směrem dolů proti ještě slabším (Kumsa 2011).

Oprese se podle Neila Thompsona (2011) projevuje na třech interagujících úrovních – individuální, kulturní a strukturální, které se vzájemně ovlivňují a posilují. (1) Strukturální nerovnost lze chápat jako soustavu reprodukujících se procesů, které se vzájemně posilují a ve svých důsledcích umožňují, nebo naopak omezují individuální jednání (Young 2010: 99). Oprese na strukturální úrovni se týká způsobů, jak je institucionalizována ve společnosti, jakými cestami sociální struktury (např. instituce, právo, veřejná politika, sociální procesy a praxe) pracují ve prospěch dominujících skupin, a naopak v neprospěch skupin podřízených. Může mít podobu viditelnou (např. manželství nebo adopce znepřístupněné lesbám a gayům; omezení ve volbě nastavení rodičovského příspěvku pro nejchudší) i skrytou (např. neadekvátní bydlení, uvěznění chudých, špatná zdravotní péče či nižší úroveň vzdělávání podřízeným skupinám). (2) Oprese v kulturní rovině zahrnuje kulturně sdílené způsoby jednání a myšlení, jež určují, co je považováno za správné a normální, a co je naopak nenormální nebo asociální. (3) Individuální rovina oprese je vytvářena osobními hodnotami, postoji a chováním, které odráží strukturální a kulturní rovinu oprese. Interakce mezi těmito třemi oblastmi způsobuje komplexní a dynamický matrix, který umožňuje rozumět opresi na vyšší než pouze individuální úrovni (Thompson 2011).

Role oprese v neoliberalismu a její genderová dimenze

Oprese existovala pravděpodobně ve všech historických společnostech, ale je otázkou, zda se od 70. let 20. století nezměnilo její vnímání. V této době, kdy řada událostí globálního dosahu vedla k celosvětové hospodářské krizi a zpochybnění legitimacy sociálních států, začala dominovat nová globální ideologie označovaná jako neo-

liberalismus (Mullaly 2007). Je možno spekulovat, že v poválečném keynesiánském sociálním státu existovala snaha států s opresí bojovat, zatímco pro neoliberální státy může být podporovaným prvkem fungování společnosti. Může se totiž stát užitečným spojencem ve válce proti chudým, kdy na jedné straně utužuje spojení mezi opresory a státem (a tím zvyšuje legitimitu státu) a na druhé straně oslabuje odpor utlačovaných.

Neoliberalismus lze chápat jako politický projekt partnerství kapitálu se státem, který má za cíl optimalizovat podmínky pro akumulaci kapitálu. Klíčovou podmínkou této akumulace je pacifikace zaměstnaných, jimiž se cítí být ohroženi vládnoucí vrstvy (Harvey 2005; Wacquant 2012). Prostředkem k dosažení těchto cílů je stát ve službách kapitálu. Kapitál totiž není sám o sobě schopen vytvářet podmínky pro svou akumulaci, takže potřebuje, aby stát pracoval v jeho prospěch. Stát tak podle L. Wacquanta (2012) činí prostřednictvím čtyř politik – kulturní, ekonomické, sociální a trestní.

Kulturní politikou se stát snaží lidem vnutit představu, že sociální blaho všech bude maximalizováno nastolením principů volného trhu do všech oblastí lidských činností. Tyto principy se již neomezují pouze na ekonomické fungování, ale ovlivňují hodnoty a etiku lidí, transformují jejich vztahy k sobě navzájem, ke společnosti i k přírodě. Velmi podstatným aspektem kulturní politiky je idea individuální odpovědnosti, která v chudých internalizuje pocity zavinění za jejich neúspěchy (Harvey 2005; Wacquant 2012; Hyslop 2016). Ekonomickou politikou se stát v zájmu kapitálu snaží co nejvíce komodifikovat společnost, takže se privatizuje veřejné vlastnictví a sféry dříve neovládané trhem. Oblasti, jež se nepodaří podříditi tržním principům, jsou posléze podrobovány finančním škrtům, které se nejvíce dotýkají chudých. Sociální politikou usiluje stát o pacifikaci a disciplinaci lidí. Zatímco její původní role byla ochranná a garantující práva, tak neoliberální stát přechází k nápravné sociální politice vůči chudým, v níž je pomoc podmíněna individuální snahou člověka – zpravidla účastí na trhu práce. Tato *workfare* politika zdůrazňuje povinnosti lidí ke státu ve smyslu – kdo nepracuje, nezaslouží si pomoc. Trestní politika slouží k „uskládňování“ lidí, které se nepodařilo pacifikovat sociální politikou, do věznic nebo jiných složek penálního systému. Zároveň má silnou legitimizační funkci, protože napomáhá k uchálením „slušných“ občanů (těch, kteří ještě nejsou na úplném dně sociální hierarchie), kteří mohou být znepokojeni osekáváním ekonomických a sociálních práv (Wacquant 2012).

Uvedené čtyři politiky nejsou genderově neutrální. Wacquant (2009: 99) se domnívá, že zatímco trestní politika dopadá zejména na muže, tak sociální ovlivňuje více životy žen. Trestní politika se (alespoň v kontextu USA) zaměřuje na „uskládňování“ chudých černých mužů z amerických ghett ve vězeňském systému. V důsledku celosvětového trendu neoliberálních škrtů se od 80. let 20. století masivně projevuje rušení sociálních programů. Nejvíce se škrtly dotkly programů materiální pomoci určených pro chudé (zejména osamělé) muže, což se poté odrazilo v jejich přesunu do trestního

systému. Tento trend – označovaný jako politika *prisonfare* – slouží k eliminaci chudých nezaměstnaných mužů, kteří by potenciálně mohli ohrožovat neoliberální řád. Na sestry, matky a partnerky těchto mužů je zaměřena především sociální a kulturní politika. První dohlíží na jejich zásluhovost z hlediska nároků na pomoc od státu, zatímco druhá z nich vychovává dobré tržní občanky, které se o sebe v případě problémů mají postarat samy, ale musí při tom zároveň naplňovat svou mateřskou roli osoby odpovědné za péči o děti (stát tím mimo jiné ušetří nemalé částky na nákladech veřejných rozpočtů). Žen se také pravděpodobně více dotýká úsporná ekonomická politika neoliberálního státu, protože jsou kvůli své genderové roli a feminizaci chudoby častějšími příjemkyněmi veřejných služeb a různých programů sociálního státu.

Zdá se, že oprese již není ničím, proti čemu se neoliberalizované státy snaží bojovat, ale byla integrována do politiky těchto států. Na jedné straně napomáhá disciplinovat lidi, aby akceptovali sociální řád, který zvýhodňuje mocné, a na straně druhé slouží jako jeden z legitimizujících prvků vyprázdněných států zbavujících se jejich tradičních funkcí. Oprese se v neoliberalizované společnosti bezesporu dotýká jak žen, tak mužů, ale pravděpodobně odlišným způsobem.

Oprese žen v rovině zne/uznání a přerozdělování

Jak vyplývá z úvodního vymezení oprese, tak ji nelze redukovat pouze na otázku *zne/uznání* určité skupiny ve společnosti, ale zahrnuje i rovinu ekonomického *přerozdělování*. Opresi je třeba chápat v souladu s americkou politickou filosofku Nancy Fraser (Fraser, Honneth 2004) jako dvoudimenzionální jev, který se projevuje jak v rovině materiální, tak kulturní. Zatímco objektem útlaku ekonomického jsou hlavně třídy, tak kulturní opresi lidé pociťují spíše jako členové statusových skupin, které získaly ve společnosti nižší respekt a úctu na základě charakteristik jako gender, etnikum/rasa, sexuální identita, věk, zdravotní znevýhodnění apod. Obě formy útlaku mají tendenci se vzájemně prolínat a posilovat, jak ukazuje příklad žen, jež jsou znevýhodněny nižšími příjmy na základě jejich nižšího statusu v oblasti trhu práce, a zároveň vedou jejich nižší příjmy k potvrzování jejich nižšího statusu v ekonomisticky zaměřené společnosti.

Gender obecně se stává velmi podstatnou proměnnou pozice člověka v sociální struktuře. Zejména proces stereotypizace na základě kategorie genderu výrazným způsobem limituje příležitosti a volby žen. Zdrojem oprese samoživitelek v neoliberálních státech mohou být především dva aspekty konstrukce ženské role; za prvé definování identity žen ve vztahu k mužům a za druhé konstrukce žen jako pečovatelek.

Ženská role ve společnosti je definována prostřednictvím mužů a vztahem k mužům (o čemž svědčí třeba označení „druhé pohlaví“), což vede k tomu, že ženy jsou považovány za odvozenou kategorii od mužů (např. Beauvoir 1967; Bourdieu 2000). Zatímco

muži jsou konstruováni jako osoby aktivní, odpovědné za své vlastní činy a životní situace, tak ženy jsou systematicky posilovány v jejich sebekonceptech a rolích jako osoby závislé (na mužích). U žen je více popíráno právo na sebeurčení, což bývá zdůvodňováno jejich „přirozenou“ emocionalitou, závislostí, omezeními v soukromém životě, socioekonomickými limity a ženskou sexualitou. Protože jsou vnímány ve srovnání s muži jako nedostatečné nebo abnormální, diskursivně se předpokládá, že potřebují spíše psychologickou pomoc (Bryson, Edwards 1988). Jinak řečeno – v případě materiálních problémů žen se očekává, že řešením by měla být pomoc muže, s nímž má mít každá žena vztah, případně psychologická pomoc v tom, jak si muže živitele najít. Musí se ale jednat o vztah s „dobrým“ mužem (takovým, který ji bude živit), protože jinak se vystavuje kritice, že si za problémy může sama, protože vyhledává špatné muže.

V případech, kdy se ženy od muže oddělí, může být uznání jejich identity ohroženo. Situace, kdy ženy samoživitelky začínají naplňovat řadu mužských rolí (například roli autority ve vztahu k dětem), mnohé, hlavně konzervativněji smýšlející lidi zneklidňuje. Paradoxně stejné lidi znepokojuje i to, když tyto ženy naplňují očekávaný atribut závislosti. To je právě příklad samoživitelek, které v důsledku své mateřské role přecházejí ze závislosti na muži k využívání dávek státu, na nichž jsou po určitou dobu věku dítěte, kdy nemohou nastoupit do zaměstnání, závislé. V důsledku se mohou stávat terčem oprese i v oblasti přerozdělování.

Například bývalý předseda KDU-ČSL Pavel Bělobrádek svobodným matkám pro případ materiální nouze v rozhovoru z dubna 2017 doporučil „najít si nového chlapa“ (Kosíková, Kašparová 2017). Obdobně jeho stranický kolega Jiří Čunek svobodné matky obvinil ze zneužívání sociálních dávek (INFO.CZ 2017). Oba politikové ženy morálně odsoudili za jejich nezávislost na mužích a jako řešení viděli omezení sociálních dávek osamělým rodičům – tedy eliminaci stávající snahy o alespoň trochu spravedlivé přerozdělování. Zatímco v případě mužů, kteří jsou symbolicky umístěni do veřejné sféry a sféry placeného zaměstnání, se jim saturace (krátkodobé) nezaměstnanosti ze strany státu jeví jako legitimní (v případě Čunka se ale nesmí jednat o romské muže), tak v případě žen předpokládají jako legitimní řešení nalezení mužského živitele. Z toho vyplývá, že politický diskurs prosazuje, aby sociální systémy reagovaly na obdobné situace specificky podle genderu. Řešení mužské chudoby se jeví jako legitimní prostřednictvím principu solidarity, v případě žen je upřednostňován spíše princip subsidiarity.

Předpokládáním východiskem pro chudé ženy by měla být závislost na muži. Nezvolily-li toto řešení, mohou se stávat terčem zneuznání, ale i nespravedlivého přerozdělování, protože jsou vnímány jako neoprávněné uživatelky sociálních dávek. V praktické rovině se taková oprese projevuje v praxi Úřadu práce České republiky (dále ÚP), který tyto dávky vyplácí. U žadatelek o pomoc nejprve provádí sociální šetření, jehož

cílem je posoudit situaci ženy a její nárok na dávku. Proti tomu asi nelze nic namítat. Problémem těchto šetření ale je, že se stále více stávají pátráním po mužích, kteří by měli ženy v materiální nouzi zajistit. Margaret H. Little (1994) tento jev označuje jako „hon na muže“ (*manhunting*). Ženy jsou tlačeny k tomu, aby zapsaly otce dětí do rodného listu a aby vymáhaly výživné, a to bez ohledu na okolnosti (Fay 2011), mezi něž může patřit oprávněný strach z otce dětí. Systém také předpokládá, že nějakého muže, který je živí, reálně mají, takže u žadatelek doma probíhají neohlášené kontroly hledající důkazy o přítomnosti mužů (mohou jimi být například kartáček na zuby, mužské oblečení nebo pánská kosmetika). Objevují se informace o sledování žen prostřednictvím sociálních sítí, kdy může být fotografie s mužem na Facebooku důvodem k odebrání sociálních dávek (viz Janebová 2019). V některých zemích (např. USA, Kanada, Velká Británie, Austrálie) byly zřízeny tzv. horké telefonní linky pro hlášení sociálních podvodů, na něž mohou lidé anonymně oznamovat podezření o zneužívání dávek. Tento zdánlivě genderově neutrální nástroj je ale primárně využíván bývalými partnery žen, kteří své expartnerky udávají, že již mají nové muže. Systém dává absurdně rovnítko mezi role partnera a živitele. Ženy se pak bojí pozvat si domů muže, protože to může být posouzeno jako zatajení živitele a vést k odebrání dávek. Tato situace ukazuje, jak je prostřednictvím sociální politiky kontrolován i osobní a sexuální život samoživitelek (Maki 2011).

Druhým významným aspektem konstrukce ženské genderové role, který může být zdrojem oprese, je konstrukce žen jako pečovatelek. Ty nejsou primárně vnímány jako subjekty s vlastními potřebami a právy, ale především jako matky, pečovatelky a uklízečky domovů. Podle některých autorek a autorů (např. Scourfield 2001; Dominelli 2002) je politika neoliberálních států cíleně zaměřena na to, aby je v těchto rolích udržela. Tento společenský postoj k ženám bývá označován jako *familialistická ideologie*. V praxi se projevuje důrazem politik na privátní a komunitní formy péče o děti, seniory a další potřebné, přičemž se předpokládá, že tuto péči zajistí především ženy (Bryson, Edwards 1988; Dominelli 2002). Naopak jsou (záměrně) poddimenzovány služby kolektivní péče o děti nebo další závislé osoby (Pierson 1991). Nátlak na ženy, aby se ujaly pečovatelské role, lze vnímat i jako součást ekonomické politiky neoliberálního státu, jenž chce využitím neplacené práce žen uspořit na veřejných výdajích. Typické je, že tato servisní role žen je na jedné straně očekávána až vynucována různými institucionalizovanými opatřeními, ale zároveň není ohodnocena příslušnou formou ocenění. Naopak se samoživitelky, které tuto roli naplňují, setkávají se sociální ostrakizací jako ty, kdo zneužívají sociální systém.

Neoliberální státy kladou zásadní důraz na povinnost lidí pracovat (ideálně na prekarizovaném trhu práce za nízké mzdy, aby byly zisky kapitálu co nejvyšší), takže by se jako alternativní řešení případné chudoby samoživitelek mohlo jevit zaměstnání. Jenže jeho hledání komplikuje familialistická ideologie, která vede k nedostatku insti-

tucionálního zajištění péče o děti v době zaměstnání. Na „opomíjení“ tvorby služeb kolektivní péče o děti doplácí nejvíce chudé osamělé matky. Pro ty není problémem pouze absence nebo nedostatek těchto zařízení, ale také jejich časová či prostorová nedostupnost. Ženy potom končí v prekarizovaných zaměstnáních, kde vykonávají fyzicky náročné práce, pobírají minimální mzdu, ale nemají standardní pracovní smlouvy. Po prvních nemocích dítěte se s nimi zaměstnavatelé mnohdy loučí. Posléze se buď vracejí na ÚP, nebo hledají další práci, ale stávají se podezřelými kvůli vysoké fluktuaci na trhu práce.

I pokud samoživitelka najde zaměstnání sladitelné s péčí o děti, nemá vyhráno, protože její sociální hodnocení je spojeno i s její pečovatelskou rolí. Práce nesmí ohrozit péči o děti. Jiří Mertl (2017: 126) upozorňuje na to, že pozice matek samoživitelek je vždy vymezena negativně. Pokud pobírají sociální pomoc a pečují o dítě, jsou stigmatizovány a sankcionovány za svou závislost na dávkách. Jsou jim připisovány všechny negativní charakteristiky (nezodpovědné, líné, vypočítavé), které se diskursivně pojí k cílové skupině lidí na dávkách. Sekundárně jsou ještě obviňovány za případné výživové, zdravotní a výchovné problémy jejich dětí. V případě, že se snaží ze systému dávek vymanit a najdou si práci, jež jim ukrájuje čas na děti, jsou označeny jako špatné matky, které dávají přednost zaměstnání před dětmi. L. Wacquant (2009: 82) situaci žen shrnuje slovy, že ať upřednostní trh nebo mateřství (se závislostí na státu), vždy jsou odsouzeny k chronické chudobě.

Ukazuje se, že zejména samoživitelky jsou na základě konstrukce ženské genderové role, kterou z podstaty své situace nemohou naplňovat kompletně, vystaveny jak sociálnímu zneuznání, tak i nespravedlivému přerozdělování, protože oproti mužům nejsou vnímány jako prioritní skupina politiky přerozdělování.

Oprese žen prostřednictvím kulturní politiky neoliberálního státu a role sociální práce

Posláním kulturní politiky je formovat mentalitu lidí v souladu s ideologií neoliberalismu tak, aby její hodnoty pronikly do fungování jednotlivců, rodin a institucí. Umožňuje, aby byly ideje neoliberalismu lidmi chápány jako přirozené a jediné správné. Aby podle nich žili, mysleli a očekávali jejich respektování i od druhých. Aby se cítili pobouření jejich porušováním a sankcionovali jejich nerespektování a odpor vůči nim (Wacquant 2012). Aktéry sociální kontroly jsou nejen formální sociální instituce jako systém vzdělávání, medicína nebo sociální stát, ale i instituce neformální, např. spolky, sousedství, rodina. A subjektem kontroly se stává především každý člověk sám sobě. Kontrola není vykonávána nějakým konkrétním vlastníkem moci, ale prostřednictvím moci zabudované v sociálních vztazích. Tato moc není regulována trestem, ale kontrolou normality a regulací jejich odchylek (Foucault 2003). Moc je podle M.

Foucaulta (1999: 102) totiž tolerovatelná jen za podmínky, že významnou část sebe samé maskuje. Její úspěch je přímo úměrný tomu, nakolik se jí daří skrývat vlastní mechanismy. Objektům moci musí být ponechána iluze svobody.

Jednou z profesí, jež by se mohla, či dokonce měla podílet na odstraňování zneuznání a nespravedlivého přerozdělování, je sociální práce. Ta je profesí, která má zprostředkovávat materiální zdroje lidem, kteří nejsou kvůli nějakému znevýhodnění schopni saturovat své potřeby. Sociální pracovnice by měly být expertkami na posouzení nepříznivé sociální situace chudých i na volbu přiměřeného řešení materiální nouze. Zároveň je profesí, jež má napomáhat sociálně znevýhodněným získat jejich práva a uznání ve společnosti. Sociální pracovníci a pracovnice by měli klienty podporovat v prosazování jejich práv a zároveň by tato práva měli v interakcích se širším sociálním prostředím aktivně prosazovat sami. Zdá se ale, že v důsledku neoliberalizace společnosti se začíná měnit i sociální práce a poslání při prosazování uznání a spravedlivého přerozdělování ne vždy naplňuje.

Jak upozorňuje řada autorek a autorů (např. Noble 2004; Mullaly 2007; Hyslop 2016), tak i sociální práce se neoliberalizuje. V praxi to může znamenat, že namísto pomáhající profese se může měnit v nástroj kontroly chudých, z emancipační profese se může transformovat do profese opresivní, která slouží zájmům mocných a stává se nástrojem útlu. Namísto podpory spravedlivého přerozdělování materiálních prostředků ke znevýhodněným lze v sociální politice neoliberálních států sledovat trend, kdy je úkolem sociálních pracovníků a pracovníků prošetřovat, zda klientky nezneužívají systém pomoci, odrazovat je od žádostí o pomoc a sankcionovat je za chudobu. Jejich cílem již není pomáhat lidem dostat se z nepříznivé sociální situace, ale šetřit peníze sociálního státu (viz např. Hubíková in Dudová 2018). Podoby této politiky z genderové perspektivy popsali např. L. Wacquant (2009) či v českém kontextu J. Mertl (2017) nebo Radka Janebová (2019), proto se jim nebudu podrobněji věnovat a odkazuji na tyto texty.

Podobně se proměňuje i původní role sociální práce zaměřená na podporu uznání sociálně znevýhodněných, která se začíná obracet do role kontrolní. Tentokrát ale v trochu jiném smyslu než v oblasti přerozdělování. Sociální práce může sloužit jako jeden z nástrojů internalizace oprese a podřízení v rámci kulturní politiky neoliberálních států. Prostřednictvím nenápadných forem kontroly, jako jsou například rozhovory s klientkami, vstupuje do myslí lidí, aby jim předávala neoliberální hodnoty individualismu a zásluhovosti, posilovala jejich sebekontrolu a poslušnost nespravedlivému *status quo* a budovala u nich pocity viny v případě, že ve společnosti neuspějí (Day 1981; Messing 2011). Nabízí se metafora, že sociální práce je dobře maskovaným agentem kulturní politiky, který pomáhá ovládat lidi v zájmu neoliberální ideologie. Působením sociální práce jsou disciplinována těla jak žen, tak mužů, ale ženy mezi

klienty sociální práce více převládají.³ Je tomu tak jednak v důsledku jejich genderové role, kdy k nim směřují společenská očekávání coby k pečovatelkám o děti, a jednak kvůli důsledkům této role pro jejich ekonomickou situaci, kdy jsou častěji postihovány nezaměstnaností, prekarizací zaměstnání a chudobou. V prvním případě sociální pracovnice dohlížejí na naplňování této pečovatelské role zejména z pozice odborů sociálně-právní ochrany dětí (dále OSPOD), případně v rámci sociálních služeb v azylových domech nebo v sociálněaktivizačních službách pro rodiny s dětmi. Ve druhém případě figurují jako dohlázečky nad pracovní morálkou žen v rámci ÚP, ale tuto kontrolu mohou naplňovat i z pozice pracovníků stejných institucí, které vyžadují plnění jejich pečovatelských rolí.

Je třeba zdůraznit, že ne každý výkon kontroly ze strany sociálních pracovníků je nutné považovat za opresi. Kontrola je nezbytnou součástí sociální práce a je zcela legitimní, pokud jsou zneužívány, týrány nebo zanedbávány děti. Problémem se z perspektivy kritické vůči neoliberalismu stává tehdy, když je užívána k nespravedlivému znevýhodňování lidí na nižších sociálních pozicích. Potom se sociální práce může sama stávat nástrojem oprese lidí. Níže budou představeny vybrané techniky, jejichž prostřednictvím mohou sociální pracovnice a pracovníci vědomě nebo nevědomě působit jako agenti kulturní politiky neoliberálního státu.

Prosazování představy člověka jako *homo oeconomicus* při posuzování životní situace klientek

Klíčovým diskursem, kterým je ovládáno lidské tělo v neoliberální společnosti, je podle M. Foucaulta (2009: 200–207) princip trhu. Z člověka se v neoliberálním pojetí stává *homo oeconomicus*. Ve Foucaultově pojetí není *homo oeconomicus* svobodná, racionální, strategicky uvažující bytost, ale bytost ovládaná neoliberálním diskursem, jenž z ní činí podnikatele se sebou samým. Kapitálem je v tomto diskursu člověk sám sobě a zároveň získává fatální zodpovědnost, jak tento svůj kapitál prodá. Součástí tohoto diskursu je i představa o neúspěchu, který je vydáván za důsledek malé snahy nebo lenosti. Vnučuje sociální přesvědčení, že všichni mají v západním světě rovné příležitosti, a proto je selhání interpretováno jako nevyužití rovných příležitostí. Nebere v úvahu, že rovnost příležitostí znamená pouze rovnost před právem, ale již negarantuje rovný start. Genderem podmíněné bariéry v životech žen nejsou reflektovány. Někteří mohou díky zdrojům, které mají k dispozici, využívat tyto tzv. rovné příležitosti lépe než jiní. Jinak řečeno, pokud má jedna osoba při stometrovém závodě padesátimetrový náskok, není pravděpodobné, že by ji někdo dohnal (Mullaly 2007).

³ Je třeba ale konstatovat, že k tomu nelze dohledat statistické důkazy, a to ani v českém, ani v zahraničním kontextu. Přesto se v podstatě všechny autorky a autoři věnující se genderovým aspektům sociální práce shodnou, že ženy mezi klienty sociální práce převažují.

Homo oeconomicus není pouze objektem vládnutí neoliberálního státu. Je zároveň subjektem, který je svým vlastním akcionářem, jenž se za hospodaření zpovídá sám sobě. Za ekonomický neúspěch, chudobu, nezaměstnanost, hlad, kriminalitu, prostituci, znásilnění lidé dávají vinu hlavně sami sobě. A stejně tak jim samým tuto vinu přisuzují ostatní, podobně jako oni sami ji přičítají jiným neúspěšným. Z vlastní praxe sociální práce vím, že efektivita *homo oeconomicus* dosahuje takové zrůdnosti, že patnáctiletá klientka znásilněná ve dvanácti letech spolužákem obviňuje samu sebe za znásilnění, protože neměla chodit ke spolužákovi domů, a totéž činí její okolí, když jí náhodou uvěří. Osamělá matka s dítětem, sama v dětství vyreklamovaná z pěstounské péče zpátky do dětského domova, ponechaná otcem dítěte bez opory, se obviňuje za vlastní chudobu, a lidé okolo jí říkají, že se měla více snažit. Matka tří dětí, opuštěná a okradená partnerem o peníze na bydlení, se viní za to, že si měla vybrat lepšího otce dětí, a sociální pracovnice na to reaguje slovy, že „takhle si to vybrala“. Masochistická sebekritika v kombinaci s obviňováním druhých zcela ovládla lidská těla.

K funkční sebekontroli subjektu výrazně napomáhají „psy“ disciplíny jako psychologie, psychiatrie a také sociální práce, jež jsou postaveny na technikách diagnostiky problémů výhradně v individuálních termínech (Healy 2005). Právě sociální práce se může stávat jedním z oborů, které šíří diskurs *homo oeconomicus* a viny za neúspěch. Činí tak zejména při procesu posuzování nepříznivé životní situace lidí. Přestože jsou sociální problémy jako chudoba, nezaměstnanost, bezdomovství, prostituce, kriminalita a další přinejmenším spoluzpůsobeny sociálním prostředím, jsou mnohdy popisovány a vyhodnocovány v psychologizujícím pojetí (Fook 2002). Jsou vnímány jako osobní neschopnost poradit si s požadavky nebo podmínkami sociálního prostředí. Z hlediska kritiky neoliberalismu se nejedná o nešťastný omyl, ale o záměrnou strategii, která slouží k depolitizování problémů způsobených neoliberální politikou (Day 1981).

Důkazy, že může být taková depolitizace příčin sociálních problémů samoživitelé přítomná i v českém kontextu, lze nalézt v některých kvalitativních studiích praxe posuzování v sociální práci. Že opresivním způsobem mohou být konstruovány již samy nástroje posouzení, ukazují v reflexi nástrojů posouzení užívaných ze strany OSPOD (Janebová 2018). Takzvaný IPOD⁴ (individuální plán ochrany dítěte), vytvořený Ministerstvem práce a sociálních věcí (dále MPSV) pro OSPOD, je navržen tak, že nedává jinou možnost než tu, že viníkem problému v rodině je klient (zpravidla matka). IPOD se věnuje hodnocení dítěte, rodiny (rodinných a sociálních vztahů, bydlení, finanční situace, sociálního začlenění rodiny) a rodičovských kompetencí a kapacity. Otázky na podporu nebo bariéru ze strany sociálního prostředí v něm chybějí a komplexnější analýza příčin není zjišťována. Tento oficiálně doporučovaný a široce užívaný

⁴ Viz např. <https://www.mpsv.cz/cs/20748>.

nástroj posuzující péči o děti je založen na posuzování individuálních ne/kompetencí rodičů, a naopak nebere v potaz strukturální faktory – zejména dopady chudoby na možnosti péče.

Individualizaci příčin v procesu posouzení zjistily také K. Glumbíková, B. Gřundělová a A. Gojová (2018), jež realizovaly rozhovory s klientkami azylových domů. Ty kritizovaly, jak je při posuzování jejich situace zaměřována ztráta bydlení za ztrátu schopnosti bydlet, ztrátu schopnosti být dobrou hospodyní, být dobrou matkou nebo dobrou manželkou. Příčina problému bezdomovství samoživitelek, kterou je často absence dostupného sociálního či běžného bydlení nebo domácí násilí, byla zaměřována za nekompetenci těchto žen hospodařit. Prizmatem ztráty bydlení byla posuzována i jejich péče o děti, která byla zpochybňována pouze na základě ztráty bydlení, přestože spolu tyto dva jevy vůbec nemusely souviset. Podobnou individualizaci příčin identifikovala i Ivana Knausová (2011) v rozhovorech se sociálními pracovníci v oblasti tzv. sanace⁵ rodiny. Pokud například rodiče nepořídili dětem léky, bylo to interpretováno jako nezodpovědnost rodičů, aniž by bylo bráno v úvahu, že příčinou může být nedostatek finančních prostředků, které matky prioritně využily k platbě za nájem a služby. Také ztráta zaměstnání byla chápána jako důsledek neschopnosti udržet si zaměstnání, a to přes obecně známou diskriminaci na trhu práce, s níž se zejména samoživitelky potýkají, a nedostatek služeb péče o děti. Barbora Gřundělová (2015) při rozhovorech se sociálními pracovníky a pracovníci dokonce zjistila, že pokud osamělé matky na takovou diskriminaci upozornily, bylo to vnímáno jako výmluva. Pracovníci a pracovnice nebrali v potaz, že vyšší přetěžování v rodinné sféře vede ke snížení možnosti zapojit se do sféry pracovní.

Uvedené výzkumy ukazují, že příčiny problémů mohou být u samoživitelek individualizovány nejen v otázce péče o děti, ale i chudoby. Nejsou vyhodnocovány jako zasluhující osoby, které převzaly zodpovědnost za péči o děti a které se dostaly do chudoby kvůli neadekvátní výši sociálních dávek, špatně nastavenému systému výživného, včetně mechanismů jeho vymáhání, absenci institucionalizovaných zařízení péče o děti, nízkým mzdám v prekarizovaných zaměstnáních vyhrazeným ženám nebo diskriminaci. Jsou mnohdy posuzovány jako ženy, které si našly špatné muže, nechtějí pracovat, v lepším případě jako ženy nekompetentní. Protože nedostatečně manažovaly svůj život (Keller 2010), mohou si z hlediska neoliberálního diskursu za chudobu samy.

Obviňování obětí bývá v sociální práci označováno jako „kultura viny“ (*blame culture*). V ní je bagatelizován nebo popírán vznik sociálních problémů na straně širšího

⁵ Tímto pojmem je označována sociální práce s rodinou ze strany OSPOD i neziskových organizací, jejímž cílem je předcházet odebírání dětí z rodin nebo pomáhat jejich návratu do rodin v případě umístění dítěte mimo biologickou rodinu.

sociálního prostředí – zejména státu. To je zcela v souladu s neoliberálním pojetím státu, který se snaží minimalizovat svou ochrannou roli a příčiny problémů (i jejich řešení) přesouvá na jedince či rodiny (McDonald 2006; Thompson 2011). Obviňování obětí má podle Jana Kellera (2010: 155) důležitou legitimizační funkci. Slouží k odvádění pozornosti od skutečných viníků, k tomu, aby se zapomnělo, jaký díl viny nese na zhoršování sociální situace lidí kapitál. Podle Phyllis Day (1981) tak pomáhá sociální práce legitimizovat falešnou realitu individuálního zavinění, čímž přispívá k utajení potřeby radikálnějších řešení. Namísto aby pomáhala znevýhodněným, přispívá převracením příčin a důsledků sociálních problémů k jejich utlačování (Noble 2004).

Prosazování představy člověka jako homo oeconomicus při hledání řešení nepříznivé situace klientek

Neoliberálnímu státu nestačí individualizovat příčiny sociálních problémů, ale potřebuje depolitizovat také jejich řešení (sociální intervence). To znamená, že se zbavuje odpovědnosti za řešení problémů a minimalizuje očekávání lidí vůči státu, aby byli připraveni problémové situace řešit sami. Jsou to mnohdy právě sociální pracovníci a pracovnice, kdo je propagátorem a nositelem individualisticky orientovaných kognitivních a behaviorálních přístupů, které individuální hodnoty neoliberalismu prosazují (Hardy 2015). Jako technika převádění řešení z viníka na oběť může sloužit v sociální práci oblíbená psychoterapeutická otázka: „*Co můžete udělat vy, abyste svou situaci vyřešila?*“ Ta redukuje řešení pouze na klientku a ignoruje potřebu změn na úrovni širšího sociálního prostředí. Depolitizace řešení nepříznivých sociálních situací může být přítomná i v interpretaci případného neúspěchu. V praxi jsem byla několikrát svědkyní toho, jak si samoživitelky, sevřené v pasti chudoby a péče, musely vyslechnout při tvorbě plánu intervence věty, že „*mají vlastní život jen ve svých rukou*“ a že „*když se budou snažit, tak se to zlepší*“. Tyto mravokárné výroky nejsou v řadě případů ničím jiným než přenášením odpovědnosti na ty, kteří svůj život v r rukou vůbec nemají. Výskyt takové praxe v českém prostředí mohou naznačovat kvalitativní výzkumy R. Janebové a Lucie Černé (2008), I. Knausové (2011), Miroslavy Janouškové (2013), K. Glumbíkové, B. Gřundělové a A. Gojové (2018) nebo B. Gřundělové (2019).

Všechny tyto výzkumy odhalily, že sociální pracovníci a pracovnice se při hledání řešení jednostranně orientovali na adaptaci klientek na společnost. R. Janebová s L. Černou (2008) v rámci rozhovorů s pracovníky OSPOD odhalily, že někteří z nich považovali pro osamělé matky za vhodné řešení nalezení muže živitele (dokonce vnímali finanční závislost žen na mužích jako ženskou výhodu). Nezaznamenaly sice přímo nátlak na klientky k volbě takového řešení, ale přesto se může takový stereotyp stávat zdrojem oprese. Jednak podporuje závislost žen na mužích a jednak může vést k rezignaci na hledání řešení postavených na změně sociálních struktur. I. Knausová (2011) v kontextu sanace rodiny zjistila, že sociální pracovníci považovaly za cíl prá-

ce změnit nesprávné postoje rodičů; chtěly je vést k samostatnému řešení osobních, rodinných a jiných problémů, učit je hygieně, pořádku, řádu dne, naplňování emočních potřeb dítěte nebo hospodaření. Všechna řešení byla postavena na změně klienta, žádné na iniciaci změny prostředí. Sociální pracovníce azylového domu z výzkumu K. Glumbíkové, B. Grundělové a A. Gojové (2018) se nevěnovaly prosazování dostupného bydlení pro samoživitelky, ale nutily klientky podstupovat programy osvojování kompetencí, které tyto ženy v řadě případů měly (jak vychovávat děti, jak vařit, jak hospodařit). Sociální pracovníce nefungovaly jako iniciátorky změny systému, ale jako expertky na pracovní disciplínu a chod domácností. Popisovaná řešení v sobě kumulují kontrolu samoživitelek jak v jejich pečovatelské roli, tak v jejich roli chudých. Sociální intervence k řešení chudoby nesměřovaly ke zvýšení životního minima a odvozených dávek, jež mnohdy nestačí na pokrytí životních potřeb rodiny. Nezaměřovaly se ani na změnu praxe ÚP, který v řadě případů komplikuje vyplácení dávek, na něž mají samoživitelky nárok. Nabízená řešení se orientovala výhradně na učení klientek hospodaření, přestože často nemají s čím hospodařit.

Diskursivní předpoklad, že řešením chudoby je osvojení kompetence hospodařit, také výstižně ilustruje *Úsporná kucharka*⁶ pro chudé, kterou pro sociální pracovníky jako pomůcku vytvořilo MPSV. S její pomocí se mají naučit chudé klientky vařit ze zbytků a konzerv, pokud mají málo peněz na jídlo. Od sociální práce není očekáváno, že bude usilovat o změnu systému, ale adaptace klientek na utlačující systém. Znovu se stává aktuální otázka chudé ženy z 30. let 20. století, jež se v kurzu vaření, kde je učili připravovat jídlo z rybí hlavy, ptala, kdo snědl zbytek ryby.

Iluze neutrálního vědění sociální práce

Sociální práce se může stávat nástrojem kulturní politiky i prostřednictvím jejího vlastního vědění přítomného v teorii a praxi. Profesionální moc může fungovat jako zdánlivě neutrální vědění, jež si klade nároky na „pravdu“ o normalitě. Na základě této „pravdy“ analyzuje, klasifikuje, třídí, napravuje, vylučuje a sankcionuje členy skupin nebo celé populace, které jsou klienty sociální práce.

Byl to M. Foucault (2000), kdo upozornil na vztah mezi mocí a věděním, kdy ten, kdo má možnost definovat pravdu, zároveň upevňuje svou moc. Domníval se, že zejména vědění společenskovedních oborů má silný potenciál disciplinovat lidská těla. Sociální práce není výjimkou, když prostřednictvím svého zdánlivě neutrálního vědění (ať odborného nebo postaveného na tzv. „zdravém rozumu“) propaguje (neoliberální) „pravdu“ o normalitě. Sociální práce s konceptem normality pracuje běžně, protože jejím oficiálním úkolem je odradit klienty od nejružnějších odchylek a přivést je k tomu, aby respektovali dominující normy a hodnoty. „Objektivní“ teorie o normalitě

⁶ Viz https://www.mpsv.cz/files/clanky/33585/Usporna_kucharka.pdf.

slouží jako kritéria k poměřování chování subjektů. Tyto teorie se jeví jako univerzálně platné a nezpochybnitelné, jako založené na objektivních faktech. To sociální práci dodává jakýsi punc objektivní nebo nevinnosti, který může být zcela falešný. Iluze neutrálnosti vede k tomu, že se kontrola pomocí sociální práce stává mnohem jemnější a rafinovanější (To 2006).

V sociální práci se mohou stávat podstatnými jak „pravdy“ vztahující se k ženské pečovatelské roli, tak k chudobě. „Pravdy“ o příčinách a řešeních chudoby vyplývají ze samotné neoliberální ideologie postavené na fatální individuální odpovědnosti každého člověka za vlastní život. Vědění o ženské pečovatelské roli se zdá být značně ovlivňováno heteronormativními teoriemi, které slouží k upevnění genderových vztahů mezi ženami a muži. Například v české odborné literatuře sociální práce převládá prezentace rodiny jako rodiny výhradně heterosexuální, kde jsou role ženy a muže komplementární a rodiče mají svým dětem předávat „mužský“ a „ženský“ rolový model. V něm je odpovědnost za péči o děti „přirozeně“ připisována ženám, na které tak směřuje vyšší tlak sociálních pracovníků, zatímco muži naopak mohou pro své „přirozeně“ nižší kompetence ztrácet rovný přístup k dětem (Janebová, Břízová, Velčovská 2013).

I. Knausová (2011) zjistila, že sociální pracovníci a pracovnice sanace rodiny nereflektovali vlastní pozicionalitu a osobní pohled na rodinnou situaci vnímali jako nestranný a objektivní. M. Janoušková (2013) prostřednictvím rozhovorů se sociálními pracovníky dokonce došla k závěru, že manifestovaným cílem sociální práce s rodinou je „blahobyt klienta“, ale latentně jde o normalizaci klientů, aby si marginalizovaní osvojili pravidla dominantní většinové společnosti. Sociální práce tak může více nebo méně vědomě prosazovat heteronormativitu a normy bílých středních vrstev na úkor norem na nižších sociálních pozicích. Heteronormativitu identifikovaly R. Janebová a L. Černá (2008) nebo B. Gřundělová (2015) u sociálních pracovníků, které vnímaly ženy jako přirozené pečovatelky o děti a domácnost. B. Gřundělová navíc našla zajímavý diskurs, kdy byla potřeba sladování práce a rodiny považována za opodstatněnou jen u středních či vyšších vrstev, a naopak u klientek sociální práce (tedy žen z nižších vrstev) nebyla tematizována s odůvodněním, že nepracují, přestože řada z nich měla zaměstnání. Nereflektované prosazování vědění bílých středních vrstev mohou v českém prostředí ukazovat další zjištění B. Gřundělové (2019), v nichž sociální pracovníci a pracovnice považovali za legitimní vymáhat v domácnostech klientek udržování pořádku (podle jejich středostavovských představ), nebo výzkum Glumbíkové, Gřundělové a Gojové (2018), které zjistily prosazování ideálu „dobré matky“. Naplnění tohoto ideálu bylo ze strany sociálních pracovníků azylového domu spojeno s očekáváním, že matky nebudou našťvané na děti. Klientky v rozhovorech realisticky upozorňovaly, že přece i normální matky jsou někdy nazlobené na děti.

Jedny z nejsmutnějších případů disciplinárního vědění vedoucího k opresi žen lze

nalézt v oblasti domácího násilí, které někdy bývá prostřednictvím „praktického“ nebo lidového vědění bagatelizováno. Blanka Kisořová, Romana Lukášová a Daniel Topinka (2018: 80) popsali situaci, kdy byla oběť domácího násilí ze strany sociálního pracovníka doporučena vyšší intenzita sexuálního styku (jeho malou četnost považoval za příčinu partnerovy nespokojenosti). S podobnou bagatelizací se setkávám u klientek, jež s partnerem vydržely řadu let nebo s ním mají více dětí. Sociální pracovnice občas těmto ženám kladou zdánlivě nevinné otázky, proč s ním vydržely tak dlouho nebo proč si s ním pořizovaly tolik dětí. Tyto dotazy jsou postaveny na vědění založeném na mýtech o domácím násilí. To nezahrnuje aspekt ekonomického násilí, které ženám nedává možnost zakoupit antikoncepci, ani materiální závislost, jež omezuje možnosti odejít, ani aspekt znásilnění při početí dětí. Samoživitelky, které opustily násilného muže, mohou být v oblasti sociálně-právní ochrany dětí sekundárně viktimizovány za nenaplnění role strážkyně domácího krbu a rozbití rodiny.

Jako příklad specifické odborné teorie, která se jeví jako objektivní a neutrální, ale může vést k útlaku žen z nižších vrstev, žen etnických nebo rasových menšin či žen s nějakým handicapem, lze uvést tzv. *teorii citové vazby* (teorie bazální vazby, teorie připoutání, *attachment theory*). Jedná se o velmi vlivnou teorii vývojové psychologie Johna Bowlbyho a Mary Ainsworth, podle níž mají malé děti vrozenou vlastnost přilnout k nejbližším pečujícím osobám (implicitně či někdy explicitně je myšlena matka). Rané zážitky dětí z těchto pečujících vztahů mají celoživotně ovlivňovat schopnost navazovat a udržovat vztahy člověka s dalšími lidmi. Pokud není taková vazba navázána, může to zásadně ovlivnit osobnost dítěte. Tato všeobecně uznávaná teorie bývá podle Amy Rossiter (2005) mnohdy slepě aplikována bez ohledu na konkrétní kontexty a životní příběhy a vede k obviňování především žen za problémy jejich dětí. Dotýká se zejména žen, které z nějakých důvodů musely na čas opustit děti. V kanadském kontextu byla využívána k legitimizaci odebrání dětí žen pocházejících z karibské oblasti. Tyto ženy kvůli chudobě odcházely do Kanady, kde sloužily jako služebné, aby mohly finančně podporovat své rodiny doma. Tato práce bývá ale podmíněna tím, že ženy u sebe nebudou mít děti. Když za nimi jejich děti po čase přijely do Kanady a měly případné výchovné problémy, musely podstoupit tzv. *attachment* testy. Ty někdy na základě odloučení vyšly pro matky negativně, což bylo používáno jako argument k obviňování za špatnou péči nebo k odebrání dětí. Realita byla ale taková, že tyto ženy volily mezi rolí živitelky a rolí pečovatelky, které nebylo možné ze systémových příčin skloubit. To, že zvolily roli živitelky, bylo vyhodnoceno jako selhání v pečovatelské roli. V tomto směru je teorie bazálního vztahu teorií alibistickou, nereflktující aspekty globálního vykořisťování žen ze zemí chudého Jihu. V českém kontextu může být tato teorie zneužívána vůči ženám, jež z nějakého důvodu (např. kvůli zdravotním či psychickým problémům nebo ztrátě bydlení) nemohly zastávat péči o děti, a tyto děti byly umístěny do pěstounské péče. Vybavuji si situaci, kdy byla tato teorie využita

k tomu, aby bylo zabráněno kontaktu matky samoživitelky s tříletým dítětem v pěstounské péči. Poté, co bylo pěstounkou a její doprovázející organizací bráněno matce několik měsíců ve styku s dítětem, byl proveden *attachment test*, který ale logicky nemohl dopadnout jinak než vyhodnocením vazby jako nejisté, protože dítě matku bez jejího zavinění dlouhodobě nevidalo. Teorie bazální vazby je jednou ze zdánlivě objektivních teorií, jež může kumulovat intersekcionalitu útlaku žen nenaplnujících ideál bílé zdravé vdané ženy trávící veškerý čas se svým dítětem.

Zpověď a doznání

Dalšími technikami prosazujícími kulturní politiku neoliberálního státu mohou být zpověď a doznání. Jejich genezi od náboženského rituálu k pastýřské moci „psy“ profesí opět dobře analyzoval M. Foucault (1999; 2003). Jako pastýřskou moc označuje diskursivní praktiku, kdy zpovídající v rámci procesu „zpovědi“ formuje svými otázkami a odpověďmi subjektivitu zpovídaného podle normativních představ o normalitě.

Součástí zpovědi musí být i doznání – řecení všeho, absolutní sebeodhalení nejintimnějších detailů. Doznání přítomné ve zpovědi nebo později v terapeutickém rozhovoru se stává prostředkem produkce pravdivých diskursů. Postupně se z náboženství rozptyluje do celé řady společenských oblastí (do spravedlnosti, medicíny, pedagogiky, rodinných a milostných vztahů), mezi nimiž nechybí sociální práce. Lidé se doznávají nejen ke hříchům a zločinům, ale i k myšlenkám, přáním, minulosti, snům, nemoci i bídě. Pokud není doznání spontánní, tak se vymáhá. Jeho cílem ale není zjistit, čeho se člověk dopustil a jak. Jde o prostředek kontroly nad lidmi a sebekontroly lidí nad sebou samými (Foucault 1999: 63–87).

Dědictví pastýřské moci se zpovědi a doznáním převzala i sociální práce. Metodu sebeodhalení již nenazývá zpovědi, ale zjišťováním informací, diagnostikou nebo posouzením životní situace, zatímco doznání je označováno jako sebereflexe nebo autenticita klienta. Podstata je však stejná, jde o získání vědění o klientovi, které znamená získání moci nad situací. Posléze po sebeodhalení následuje profesionální verdikt (McDonald 2006). Musí být řečeno vše, klientka musí přiznat všechny své morální deficity, aby byla očištěna a aby jí byla nabídnuta „spása“. Alternativou náboženského „sesmilnil/a jsem“ se stává „měl/a jsem se víc snažit“. Spása už nepříchází přes pokání zbožnými skutky, ale tvorbou a naplňováním individuálního plánu, jehož hlavní aktérkou je klientka. Tak je utvářen člověk jako moderní a jediný subjekt svého vlastního osudu.

Že očekávání „zpovědi“ může hrát podstatnou roli i v české sociální práci, ukazují studie K. Glumbíkové, B. Grundělové a A. Gojové (2018) a K. Glumbíkové, A. Gojové a B. Grundělové (2018) v azylovém domě. Ty v rozhovorech zaznamenaly, že klientky věděly, že se od nich očekává otevření, ale zároveň to bylo spojeno s obavou, že když

tak učiní, stanou se terčem kritiky, nebo dokonce přijdou o děti. Zároveň pro ně bylo takové sebeotevření těžké, vzhledem k tomu, že pracovnice pro ně byly cizími lidmi. V českém kontextu jsem nenašla případ, že by odmítnutí „zpovědi“ mělo pro ženy následky v odmítnutí nebo přerušení poskytování služby. Ale například v americkém kontextu azylových domů Jean Calterone Williams (1996) popisuje, jak se ženy, které nechtěly sdělovat informace o svém sexuálním životě (například o partnerovi a anti-koncepci), vystavovaly riziku, že se do služby nedostanou nebo z ní budou vyloučeny coby nespolupracující a podezřelé, že něco skrývají. Od žen se rovněž očekávalo, že budou reflektovat všechny vlastní chyby při hospodaření s penězi a při hledání práce na jedné straně, ale také všechny nedostatky v péči o děti na straně druhé. Z českých výzkumů takové očekávání explicitně nevyplývá. To neznamená, že se v praxi neobjevuje například v nevinné otázce „*Co jste mohla udělat jinak a lépe?*“.

Sociální práce jako nástroj třídění lidí

Po fázi doznání, která je součástí posouzení životní situace klientek, nastává fáze vyhodnocení situace. Ta vychází z procesu třídění. Základní jednotkou třídění je binární opozitum „normální/nenormální“. To ale může nabývat řady variací jako přiměřený/nepřiměřený; rozumný/šílený, rizikový/nerizikový, zasluhující/nezasluhující atd. Na kořeny evropské kultury ukotvené ve specifickém racionalismu, jenž strukturuje svět pomocí binárních protikladů, upozornil především Jacques Derrida⁷ (in Thompson 2011). V těchto binaritách znak předchází skutečnost, v důsledku čehož se zaměřuje skutečnost za vědění o skutečnosti. Skutečnost pak bývá chápána silně zjednodušeným způsobem. Tento diskurs binarity efektivně odděluje jedny od druhých (někdy bývá označován jako *bifurkace*). Například v oblasti psychiatrie se stává předělem rozumných od světa nerozumných (McDonald 2006) nebo v oblasti dlouhodobé zdravotní péče předělem světa nedementních a dementních (Hřešanová, Glajchová 2018). V sociální práci reflektuje Catherine McDonald (2006) třídění klientů na dobré a špatné, na dodržující zákon a kriminálníky, na motivované nebo nemotivované či na dobré a špatné matky. V oblasti české pomoci v hmotné nouzi na ÚP našli Libor Musil a kolektiv (2013) nebo Libor Musil, Olga Hubíková a Jana Havlíková (2014) kategorizaci klientů podle zavinění či nezavinění jejich nepříznivé situace, sociální pracovnice dále dělily klienty na nadějně vs. beznadějně, přizpůsobivé vs. nepřizpůsobivé nebo věrohodné vs. nevěrohodné.

Pokud má sociální práce úkol dohlížet nad normalitou a jejími odchylkami, pak vzniká logická otázka, kdo určuje, co je normalitou a co je odchylkou? Mezi další podstatné otázky, které by si měli sociální pracovníci a pracovníci klást, patří: Kdo produkuje „pravdu“ o normalitě? Jak jsou v této „pravdě“ definována vzájemná opozita? Komu

⁷ V eseji *Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku* a v knize *Gramatologie*.

tato „pravda“ slouží? U koho může být zdrojem útlaku? Jaké další pohledy v binárně vnímaném příběhu klienta chybí?

M. Janoušková (2013) v českém prostředí zjistila, že sociální pracovníci a pracovnice své klientky stereotypně charakterizovali prostřednictvím zatřídění do kategorie abnormálních, vybočujících, nefungujících. Abnormalita byla spojována například s chudobou, závislostí na dávkách nebo nezaměstnaností, které byly chápány v individuálním smyslu. Naopak normalitou byla rozuměna asimilace, nevybočování, zastávání hodnot většinové společnosti, dodržování sociálních návyků, vzdělávání či chození do práce. Otázku normality u samoživitelek v azylovém domě analyzují také K. Glumbíková a A. Gojová (2016). Prostřednictvím vyprávění jedné z komunikačních partnerek upozorňují na to, že přestože je sporné, zda lze za „normální“ považovat rozhodnutí dlouhodobě materiálně deprivované matky, jež chce koupit své dceři dárek k narozeninám, nebo rozhodnutí sociální pracovnice, která jí odmítá na tento dárek dát peníze v zájmu potřeby úspor (ty ale neumožňují při nákladech na azylový dům našetřit na kauci na bydlení), tak arbitrem normality se mnohdy stávají jen sociální pracovnice. Ty posuzují, diagnostikují, klasifikují a evaluují normalitu klienta a na základě verdiktu vylučují ty, kteří normu nenaplní (Fawcett, Featherstone 2000). Tento binární diskurs posouzení je černobílý, což je v rozporu s etickou hodnotou individuálního přístupu v sociální práci. Přesto sociální pracovnice a pracovníci roli arbitra normality někdy přijímají a rozhodují o přijetí nebo odmítnutí „hříšných“ do systému pomoci. Je třeba zdůraznit, že to není přímo sociální práce, kdo vytváří „pravdu“ o normalitě/nenormalitě. V tomto směru je loajální širšímu kulturnímu kontextu.

Jedna ze základních binarit, se kterými se mohou setkávat v posouzení samoživitelky vedené v evidenci OSPOD a dalších služeb, je rozlišení na spolupracující vs. nespolupracující matku, respektive motivovanou vs. nemotivovanou. Česká sociální práce v této oblasti bohužel nedisponuje žádným výzkumem, ale protože na základě vlastní praxe považují právě tuto dichotomii za jednu z nejčastěji užívaných, vysvětlím její mechanismus oprese na britském výzkumu Jonathana B. Scourfielda (2001). Ten došel k závěru, že pokud klientka obdrží označení jako nespolupracující, může to pro ni mít ve vztahu k dětem fatální následky, protože nespolupráce bývá někdy zaměňována za špatné mateřství nebo nezáměr o dítě. Nespolupráce u matek může ale jen znamenat, že neodhalily profesní etiku sociální práce. Také David Willshire a Stanley L. Brodsky (2001) zdůrazňují, že psychologizující pojetí motivace ke spolupráci je zjednodušující. Lze nalézt celou řadu dalších příčin, proč nejsou klientky motivovány ke spolupráci s OSPOD. Může se jednat o dlouhodobost a neřešitelnost problémů, které vedou ke ztrátě naděje. Roli mohou hrát negativní očekávání, kdy nevěří, že jim sociální pracovníci a pracovnice pomohou problém vyřešit (například proto, že s nimi mají předchozí špatné zkušenosti). Mohou se obávat ztráty sebeúcty nebo statusu či mít strach, že je druzí odsoudí za to, že využívají pomoc sociálních pracovníků. Příčiny

nemotivace mohou být i kulturní, kdy se lidé pocházející z některých kultur mohou více bránit autoritě druhých. V rámci sociálního prostředí mohou spolupráci sabotovat rodina, partneři či přátelé klientek.

V materiální oblasti se třídění nemusí týkat pouze byrokratického posouzení nároku na dávky, ale určuje i přístup do služby. Opět se z nedostatku českých výzkumů uchýlím k zahraničnímu zdroji – tentokrát americkému. Andrea Smith (2015) v kontextu pobytových zařízení pro chudé ženy popisuje, jak pracovníci těchto služeb sbírali podrobná data o zájemkyních o službu a odmítali ty, které se jevily jako problematické nebo méně vstřícné „morální reformě“. Mnoho azyľů vylučovalo ženy, jež neměly doklady, měly kriminální historii, živily se prostitucí nebo měly problém s drogami. Některé služby dokonce potenciální klientky nechaly zatknout, pokud zjistily, že měly za sebou kriminální činnost, a to bez ohledu na to, že je k ní nutili jejich partneři a že se před těmito partnery snažily uniknout. Podle A. Smith tak v podstatě pracovníci a pracovnice těchto azylových zařízení přebírali úlohu násilníků nebo vězeňských dozorců v životech žen. Podobné zjištění učinila v českém kontextu Jaroslava Marhánková (2006). Toren Monahan (2017) považuje to, že se sociální práce podílí na kategorizaci a třídění lidí jako nebezpečných nebo rizikových za spoluúčast na strukturálním a symbolickém násilí vůči marginalizovaným „jiným“. Sociální práce se v těchto případech stává nástrojem oprese, namísto aby prosazovala práva žen.

Závěr

Cílem textu bylo reflektovat rizika oprese ze strany české sociální práce vůči ženám samoživitelkám v kontextu kulturní politiky neoliberálního státu. Analýza textů věnovaných principu governmentality Michela Foucaulta umožnila konceptualizovat techniky moci v rámci této politiky, jejichž nositelem může být i sociální práce. Pátrání v zahraniční literatuře pomohlo ukázat, že se i sociální práce může prostřednictvím těchto technik stávat nástrojem oprese. Analýza českých kvalitativních výzkumů naznačuje, že tyto opresivní praktiky se nevyhýbají ani české praxi sociální práce, která se jeví být ovlivněna neoliberální kulturní politikou. Zároveň relativně malý počet nalezených výzkumů ukazuje na potřebu věnovat v sociální práci systematickou a cílenou pozornost reflexi opresivní kontroly ze strany sociálních pracovníků a pracovnic ve vztahu (nejenom) k samoživitelkám. Zatím je předkládaný článek třeba chápat spíše jako soubor předpokladů nebo hypotéz. Nalezené výzkumy byly všechny kvalitativní povahy, což může pomoci zkoumat opresi do hloubky z hlediska mechanismů jejího fungování. Článek naznačuje i potřebu realizace kvantitativních výzkumů, které by se měly zabývat postoji sociálních pracovnic v takových otázkách, jako jsou pojetí zásluhovosti, spravedlnosti, rovnosti či svobody. Právě ty by mohly více ukázat rozsah, v jakém se sociální práce neoliberalizovala.

Sociální pracovníce a pracovníci si nemusí být vůbec vědomi jemných mechanismů moci přítomných ve vlastní praxi a nereflektovaně se mohou dopouštět oprese na klientkách. Ukázalo se, že oprese se může projevit i při posouzení situace klientek a hledání jejího řešení, kdy může hrát roli prosazování představy člověka jako *homo oeconomicus*. Mezi další významné techniky opresivního dohledu mohou patřit iluze neutrálního vědění profese, povinnosti zpovědi a doznání nebo třídění lidí. Jako významné se jeví i techniky disciplinace pravidly, regulací času a prostoru, ale těm nebyla z důvodů limitovaného rozsahu článku věnována pozornost. Nebezpečím rozebíraných mocenských strategií je jejich neviditelnost. Jsou maskovány za běžné rozhovory s klientkami nebo jsou považovány za součást řádu věcí, se kterým nelze nic dělat. Aplikačním cílem tohoto článku je motivovat ty sociální pracovníce a pracovníky, kteří stále považují sociální práci primárně za pomáhající profesi, aby způsoby oprese přítomné ve vlastní praxi se ženami samoživitelkami reflektovali.

Samozřejmě ne všechny kontrolní aktivity ze strany sociální práce je nutné vnímat jako opresi. Někdy může být kontrola zcela legitimní, protože klientka ohrožuje děti, samu sebe nebo další osoby, a jejím užitím lze zabránit větším škodám. V řadě případů ale může mít užití kontroly opresivní charakter, protože prosazuje zájmy mocenských elit na úkor znevýhodněných lidí.

Citované české výzkumy ukazují, jak se sociální pracovníce a pracovníci mohou dopouštět oprese na klientkách prostřednictvím jemných mechanismů moci. Může to vyvolávat dojem, že jsou to necitlivé osoby, neschopné reflektovat obtížné situace klientek. Přestože se nástrojem oprese mohou stávat konkrétní praktičky a praktici, tak je třeba reflektovat vliv kulturní politiky i na jejich subjektivitu. Sociální pracovníce a pracovníci žijí v téže neoliberální společnosti jako jejich klientky a jejich mentalita je vystavena stejné disciplinární moci, jejímž se pak stávají nástrojem. I jejich subjektivita je formována do ideálu *homo oeconomicus* a dominujícím konceptem heteronormativity. Právě propojení *technologií sebe sama s technologiemi nadvlády nad druhými* ukazuje na genialitu fungování neoliberální společnosti. Odhalit spojitost mezi formováním neoliberální subjektivity a vlastní rolí v nadvládě nad druhými je těžký úkol, na který ale nelze při snaze vykonávat sociální práci neopresivně, či dokonce antio-presivně rezignovat. K obtížnosti tohoto úkolu přispívají i další vnější tlaky na sociální pracovníce – zejména podfinancování, škrty, ekonomická závislost na zadavateli, soutěžení o ekonomické zdroje s konkurenčními organizacemi, manažerská kontrola nebo prosazovaná standardizace práce ubírající profesní autonomii a odbornost, které mohou omezovat jejich možnosti přistupovat ke klientkám neopresivně.

Cest, jak minimalizovat opresi, lze nabídnout několik. Kromě potřeby sebereflexe vlastní neoliberální subjektivity je vhodné kriticky reflektovat dopady vnějších tlaků na práci s klientkami. Z textu vyplývá, že při sociální práci s chudými samoživitelkami mohou hrát zásadní roli jak kulturní genderové konstrukce a hodnoty, tak neoliberální

hodnoty. K původní opresi postavené na kontrole žen ve vztahu k jejich pečovatelské roli se přidružila oprese ve vztahu k jejich závislosti na sociálním systému. Obě formy se vzájemně doplňují a dostávají tyto ženy do bludného kruhu, z něhož pro ně není úniku (leda si najít „dobrého“ muže). Znalostem těchto utlačujících kontextů není bohužel v praktické sociální práci věnována pozornost, kterou by si zasloužily. Namísto potřeby vzdělávat se v kritických sociálněpolitických teoriích se stále orientuje spíše na psychologické koncepty, které jdou na ruku neoliberální ideologii.

Kritickou sebereflexi a reflexi vnějších kontextů nelze považovat za konečný výčet možností, jak sociální práce může vzdorovat kulturní politice neoliberálního státu. Pak by byla odpovědnost za emancipaci profese individualizována (podobně jako se to děje při hledání individuálních řešení u klientů), přestože příčiny jejího opresivního fungování jsou mnohem širší. Takový jednostranný požadavek na sociální pracovníce a pracovníky by byl nereálný a nespravedlivý. Antiopresivní sociální práce by měla být založena na kolektivním řešení nespravedlností. To může znamenat vytváření koalic s dalšími sociálními pracovníci, klienty, kolegyněmi z dalších spolupracujících profesí, aktivisticky působícími osobami z oblasti politiky, práva, sociologie, politologie, ekonomie nebo filosofie, s nimiž lze společně vzdorovat tlakům neoliberální ideologie.

Literatura

- Allan, J. 2009. „Doing Critical Social Work.“ Pp. 70–88 in Allan, J., Briskman, L., Pease, B. (eds.). *Critical Social Work. Theories and Practices for a Socially Just World*. Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Beauvoir, S. 1967. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Bryson, L., Edwards, A. 1988. „Gender, Social Control and Community Services.“ *Journal of Sociology*, Vol. 24, No. 3: 398–419, <https://doi.org/10.1177/144078338802400303>
- Dalrymple, J., Burke, B. 2006. *Anti-Oppressive Social Care and Law*. Maidenhead, New York: Open University Press.
- Day, P. J. 1981. „Social Welfare: Context for Social Control.“ *The Journal of Sociology & Social Welfare*, Vol. 8, No. 1: 29–44.
- Dominelli, L. 2002. *Feminist Social Work Theory and Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave.
- Dudová, R. 2018. „Příspěvek na péči jako ‚zvláštní peníze‘: chápání a užívání příspěvku na péči v blízkých vztazích.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 1: 58–80, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.1.405>.
- Fawcett, B., Featherstone, B. 2000. „Setting the Scene: An Appraisal of Postmodernism, Postmodernity and Postmodern Feminism.“ Pp. 5–23 in Fawcett, B., Featherstone, B., Fook, J., Rossiter, A. (eds.). *Practice and Research in Social Work. Postmodern Feminist Perspectives*. London, New York: Routledge.
- Fay, J. 2011. „Let Us Work Together: Welfare Rights and Anti-Oppressive Practice.“

- Pp. 64–78 in Baines, D. (ed.). *Doing Anti-Oppressive Practice. Social Justice Social Work*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Fook, J. 2002. *Social Work. Critical Theory and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delphi: SAGE Publications.
- Foucault, M. 1997. *Ethics: Subjectivity and Truth* (ed. P. Rabinow). New York: The New Press.
- Foucault, M. 1999. *Historie sexuality I. Vůle k věděni*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a testat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 2003. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2009. *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–1979)* (ed. M. Senellart). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fraser, N., Honneth, A. 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Freire, P. 2005. *Pedagogy of the Oppressed (30th anniversary edition)*. New York, London: Continuum.
- Glumbíková, K., Gojová, A. 2016. „Vnímané potřeby klientek azylových domů pro ženy a matky s dětmi.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 16, č. 3: 21–38.
- Glumbíková, K., Gojová, A., Gřundělová, B. 2018. „Critical Reflection of the Reintegration Process through the Lens of Gender Oppression: The Case of Social Work with Mothers in Shelters.“ *European Journal of Social Work* (in press), <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1441132>
- Glumbíková, K., Gřundělová, B., Gojová, A. 2018. „Intersekcionalita útlaku u matek bez domova z azylových domů.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 2: 163–181, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.430>.
- Gřundělová, B. 2015. „Sladování rodinného a pracovního života klientek a klientů sociální práce genderovou perspektivou sociálních pracovníků a pracovníků.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 15, č. 5: 106–120.
- Gřundělová, B. 2019. „Genderové aspekty v sociální práci s rodinou – implikace pro vzdělávání.“ *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 19, č. 2: 53–67.
- Hardy, M. 2015. *Governing Risk Care and Control in Contemporary Social Work*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Healy, K. 2005. *Social Work Theories in Context. Creating Frameworks for Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Hřešanová, E., Glajchová, A. 2018. „Staré a cizí: Zranitelnost a intersekcionalita ve zdravotní péči.“ *Gender a výzkum*, roč. 19, č. 2: 75–101, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.427>.
- Hyslop, I. 2016. *Neoliberalism and Social Work (Truth, Lies and Power)*. [online]. SWAN. [cit. 19. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.slideshare.net/RSWCollective/neoliberalism-and-social-work-futures>.
- INFO.CZ. 2017. *Samoživitelky mají dostat peníze od otců dětí, ne od státu. Stát zklamal, říká Čunek pro INFO.cz*. [online]. [22. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.info.cz/cesko/samozivitelky-maji-dostat-penize-od-otcu-deti-ne-od-statu-stat-zklamal-rika-cunek-pro-info-cz-8337.html>.

- Janebová, R. 2018. „Posedlost sociální práce managementem rizik a rezignace na potřeby.“ *Sociální práce / Sociální práce*, roč. 18, č. 6: 39–56.
- Janebová, R. 2019. „Sociální práce, nebo sociální policie? Pronikání disciplinárních principů do sociální politiky a sociální práce.“ *Sociální práce / Sociální práce*, roč. 19, č. 3: 5–22.
- Janebová, R., Černá, L. 2008. „Konstrukce žen-klientek a mužů-klientů v praxi sociální práce.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2: 37–45.
- Janebová, R., Břizová, T., Velčovská, I. 2013. „Co z těch dětí vyroste?“ O rizicích oprese sociální práce vůči stejnopohlavním rodičům.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 14, č. 2: 14–26.
- Janoušková, M. 2013. „‘V trojím ohni’: Mocenský vztah sociálního pracovníka ke klientovi.“ *Sociální práce / Sociální práce*, roč. 13, č. 2: 85–98.
- Keller, J. 2010. *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.
- Kissová, B., Lukášová, R., Topinka, D. 2018. „Institucionální pomoc v oblasti domácího násilí v partnerském vztahu.“ *Sociální práce / Sociální práce*, roč. 18, č. 2: 72–84.
- Knausová, I. 2011. „Teorie a praxe sanace rodiny v českém prostředí – kvalitativní sonda do terénní práce s ohroženou rodinou v současnosti.“ *Sociální práce / Sociální práce*, roč. 11, č. 1: 68–73.
- Kohler-Hausmann, J. 2015. „Welfare Crises, Penal Solutions, and the Origins of the ‘Welfare Queen’.“ *Journal of Urban History*, Vol. 41, No. 5: 756–771, <https://doi.org/10.1177/0096144215589942>.
- Kosíková, T., Kašparová, K. 2017. *Pavel Bělobrádek: Některé Čunkovy výroky o EU mohou být důsledkem nedostatku informací, možná i vzdělání*. [online]. E15.CZ. [cit. 28. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.e15.cz/the-student-times/pavel-belobradek-nektere-cunkovy-vyroky-o-eu-mohou-byt-dusledkem-nedostatku-informaci-mozna-i-vzdelani-1331569>.
- Kumsa, M. K. 2011. „A Resettlement Story of Unsettlement: Transformative Practices of Taking It Personally.“ Pp. 29–248 in Baines, D. (ed.). *Doing Anti-Oppressive Practice. Social Justice Social Work*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Leonard, P. 1976. „The Function of Social Work in Society.“ Pp. 252–266 in Timms, N., Watson, D. (eds.). *Talking about Welfare: Readings in Philosophy and Social Policy*. Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Little, M. H. 1994. „‘Manhunts and Bingo Blabs’: The Moral Regulation of Ontario Single Mothers.“ *The Canadian Journal of Sociology*, Vol. 19, No. 2: 233–247, <https://www.jstor.org/stable/3341346>.
- Maki, K. 2011. „Neoliberal Deviants and Surveillance: Welfare Recipients under the Watchful Eye of Ontario Works.“ *Surveillance & Society*, Vol. 9, No.1/2: 47–63, <https://doi.org/10.24908/ss.v9i1/2.4098>.
- Marhánková, J. 2006. „Domácí násilí – výpovědi žen žijících v azylovém domě.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 7, č. 2: 46–50.
- McDonald, C. 2006. *Challenging Social Work. The Institutional Context of Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Mertl, J. 2017. *Přerozdělování welfare. Nástroj pomoci, nebo kontroly?* Brno: Doplněk.

- Messing, J. T. 2011. „The Social Control of Family Violence.” *Affilia*, Vol. 26, No. 2:154–168, <https://doi.org/10.1177/0886109911405492>.
- Monahan, T. 2017. „Regulating Belonging: Surveillance, Inequality, and the Cultural Production of Abjection.” *Journal of Cultural Economy*, Vol. 10, No. 2:191–206, <https://doi.org/10.1080/17530350.2016.1273843>.
- Mullaly, B. 2007. *The New Structural Social Work*. Ontario: Oxford University Press.
- Musil, L., Hubíková, O., Havlíková, J., Kubalčíková, K. 2013. *Raná fáze implementace reformy v rámci agendy dávek pomoci v hmotné nouzi*. Praha: VÚPSV.
- Musil, L., Hubíková, O., Havlíková, J. 2014. „Sociální práce s lidmi s hmotnou nouzí.” *Sociální práce / Sociálna práca*, roč. 14, č. 2:71–86.
- Noble, C. 2004. „Postmodern Thinking Where is it Taking Social Work?” *Journal of Social Work*, Vol. 4, No. 3: 289–304, <https://doi.org/10.1177/1468017304047747>.
- Pierson, Ch. 1991. *Beyond the Welfare State*. Philadelphia, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Rossiter, A. 2005. „Discourse Analysis in Critical Social Work: From Apology to Question.” [online]. *Critical Social Work*, Vol. 6, No. 1. [cit. 2. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/discourse-analysis-in-critical-social-work-from-apology-to-question>.
- Scourfield, J. B. 2001. „Constructing Women in Child Protection Work.” *Child and Family Social Work*, Vol. 6, No. 1: 77–78, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2001.00189.x>.
- Sebastian, A. 2017. *Stereotyping Single Mothers Is not New – Its History, and How to Challenge it* [online]. Council of Single Mothers and Their Children. [cit. 15. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.csmc.org.au/2017/11/stereotyping-single-mothers/>.
- Smith, A. 2015. „Not-seeing: State Surveillance, Settler Colonialism, and Gender Violence.” Pp. 21–38 in Dubrofsky, R. E., Magnet, S. A. (eds.). *Feminist Surveillance Studies*. Durham: Duke University Press.
- Thompson, N. 2011. *Promoting Equality. Working with Diversity and Difference*. New York: Palgrave Macmillan.
- To, S. M. 2006. „Using Foucault’s Concept of Power to Analyze School Discipline and Draw Implications for School Social Work Service in Hong Kong.” *International Social Work*, Vol. 49, No. 6: 779–790.
- Wacquant, L. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham, London: Duke University Press.
- Wacquant, L. 2012. „Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalis.” *Social Anthropology / Anthropologie Sociale*, Vol. 20, No. 1: 66–79, <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2011.00189.x>.
- Williams, J. C. 1996. „Geography of the Homeless Shelter: Staff Surveillance and Resident Resistance.” *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, Vol. 25, No. 1: 75–113, <https://www.jstor.org/stable/40553294>.
- Willshire, D., Brodsky, S. L. 2001. „Toward a Taxonomy of Unwillingness: Initial Steps in Engaging the Unwilling Client.” *Psychiatry, Psychology and Law*, Vol. 8, No. 2: 154–160, <https://doi.org/10.1080/13218710109525015>.
- Wolfinger, E. 2017. „Australia’s Welfare Discourse and News: Presenting Single Mothers.”

[online]. *Global Media Journal*, Vol. 11, No. 2. [cit. 15. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.hca.westernsydney.edu.au/gmjau/?p=1543>.

Young, I. M. 2010. *Proti útlaku a nadvládě. Transnacionální výzvy politické a feministické teorii* (ed. Z. Uhde). Praha: Filosofia.

BY-NC Radka Janebová, 2020.

BY-NC Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2020.

Mgr. Radka Janebová, Ph.D., je odborná asistentka v Ústavu sociální práce Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové a zabývá se především tématem kritické sociální práce. Zároveň pracuje jako sociální pracovnice organizace Salinger ve středisku Triangl, kde se věnuje sociální práci s rodinami a moderování případových konferencí. Korespondenci zasílejte na adresu: radka.janebova@uhk.cz.

Towards Transformative Gender Justice in Post-Conflict Situations

Katharina Hoffmann

Shackel, R., Fiske, L. (eds.). 2019. *Rethinking Transitional Gender Justice. Transformative Approaches in Post-Conflict Settings*. Palgrave Macmillan.

The contents and objectives of this book, edited by the Australian scholars Rita Shackel, Associate Professor of Law at the University of Sydney Law School, and Lucy Fiske, currently Senior Lecturer in Social and Political Sciences at the University of Technology Sydney, were developed during an international symposium on gender perspectives in transitional justice in Sydney in 2015. Compared to the first years of transitional justice as a global concept and practice after the end of the Cold War, gender perspectives have become an integral issue in transitional justice policies, programmes, and theoretical and empirical studies. As the book's title indicates, the contributions to *Rethinking Transitional Gender Justice: Transformative Approaches in Post-Conflict Settings* are in line with the critics of mainstream approaches, who point out the simplistic and inadequate concepts of gender in these approaches and their neglect of the polysemy of gender, justice, and power relations. Gender perspectives in dominant transitional justice programmes, drafted as technocratic interventions, have left women's voices unheard 'as political subjects, as expert opinion on justice, politics or power relations' as the editors state in their introduction to the volume (p. 2).

Their edited volume is part of the publishers 'Gender, Development and Social Change' series. The editor of this series, Wendy Harcourt, Professor of Gender, Diversity and Sustainable Development at the International Institute of Social Studies of the Erasmus University in The Hague (The Netherlands), underlines that '[j]ustice cannot just be delivered from above, nor communities simply trained or given "capacity," as too many external interventions imagine' (p. vi). Looking from this perspective, she underscores that the volume 'highlights the conceptual challenges to understand gender justice'. (p. v) Instead of thinking from above, the case studies of the volume underline the need for an understanding of 'justice as a shared project' (ibid.). Thus, analysing the limitations of current dominant gender perspectives in transitional justice, pointing out different ideas and practices on grassroots levels and consequently developing new concepts can be grasped as the mission of the book reviewed here. Its objectives are in line with the critical scholarship of transitional justice, which seeks to find alternative approaches to sustainable justice beyond neo-liberal concepts of economy and politics on a global scale.

Transitional justice policies, practice, and research have been accompanied by radical critiques since the dissemination of core elements of transitional justice on a global scale. The demands to think and develop programmes of transitional justice as transformative justice, including questions of gender and political, social, and economic justice in particular, have been discussed in manifold ways. Just recently, Paul Gready (2019: 1) argued that '[t]ransitional justice is in crisis'. He considers his book, edited in cooperation with Simon Robins, an example for discussing alternative approaches, including especially one chapter on questions of transformative gender justice.

The book *Rethinking Transitional Gender Justice* thus has much in common with widespread critiques but delivers, with its profound gender analyses, more insights concerning gender justice and how it is intertwined with other aspects of justice when the transformations of the political, social, and economic orders in particular situations are being addressed.

At the beginning of the book editors Shackel and Fiske provide an overview of the development and state of the art of the gender perspective in transitional justice and point out the problems and dilemmas connected with it. They then outline the book's structure and summarise the main arguments and findings of the chapters in the three sections: Rethinking Institutions, Rethinking Interventions, and Learning from the Field. The editors are to be commended for writing a conclusion that is very helpful for further discussions of gender in transitional justice, which is conceptualised as transformative justice in dialogue with grassroots activists and aimed at implementation on the grassroots level. The overwhelming majority of the 19 scholars who contributed to the volume are located in the Global North, a few are working in Sri Lanka, United Arab Emirates, Peru, and Afghanistan. The case studies cover different world regions and address post-conflict settings in Liberia, Kenya, Somalia, and Sierra Leone as well as further post-conflict scenarios in Afghanistan, Iraq, Nepal, Peru, and Sri Lanka.

The findings concern a wide range of post-conflict experiences, which are strongly influenced by the global dissemination of the dominant gendered perspectives in transitional justice. Nevertheless, the presented case studies also offer examples for developing alternative approaches. Two contributions focus on the East African countries of Somalia and Kenya. Fowsia Abdulkadir, a Research Analyst at the Public Health Agency of Canada and a doctoral student at the School of Indigenous and Canadian Studies, Carleton University (Canada), and Rahma Abdulkadir, an Assistant Professor of Political Science at New York University Abu Dhabi, look at the potential of 'xeer', a customary law used on the local level in the war-torn patriarchal society of Somalia. They ask if the current practices of xeer 'improve or thwart Somali women's participation in public decision-making regarding peace-building' (p. 258)

and conclude 'that there would be significant limitations of women[']s rights if the xeer is employed as a key pillar of conflict resolution' (p. 270). Their assessment is not only based on a literature review but and also primarily on an empirical study. They interviewed 144 Somali women and men in Somalia and in the diaspora in the United States and the United Arab Emirates, as Somali emigrants have an impact on peace-building in their former home country. The results show the research participants' strong support for women's participation in public and peace-building as well as their scepticism about the acceptance of women's voices within the current use of customary law in Somalia.

Christina Kenny, currently a Lecturer in Sociology at the University of New England in Australia, analyses the effects of the altered Kenyan constitution with its emphasis on women's rights after the post-election violence in 2007 and 2008. She writes that the implementation of women's rights has not significantly changed women's lives at the grassroots level. 'Although this latest Constitution acknowledges the systemic marginalisation of women', Kenny concludes, 'the practice of promoting, and providing access to women's constitutional rights is a fraught, and complex endeavour. The lived experience of these new rights is mired in old politics—late colonial political alliances, gender discrimination and vested interests' (p. 290).

Not all chapters in the volume focus on a particular conflict region; instead, they cover topics that embrace the perspectives, objectives, and perceptions of powerful agencies, organisations, and actors working in international settings. Rita Shackel and Lucy Fiske discuss the negative effects of concepts of empowering women applied by international humanitarian organisations, which see women primarily 'as victims in need of rescue or as clients' (p. 69). They point out that '[s]ervices cannot "empower" disadvantaged and dispossessed people' (p. 70) and emphasise the limitations of a transformation that follows neoliberal agendas imposed by outside actors. Such programmes, they note, will not overcome structural inequalities and empower people to create 'a robust public sphere in which people enter and act on a basis of equality (ontologically if not materially)' (p. 71).

Chrisanthi Giotis, a journalist and academic at the University of Technology Sydney, examines the stereotypes that have been reproduced in the media particularly about women in sub-Saharan (post)conflict situations. In most cases, women have been depicted as helpless victims 'to be acted upon by western saviours' (p. 98), along with images about men, for example Congolese, represented as savages (p. 109). The reports, stories, and narratives, predominantly produced by foreign journalists and correspondents, have often been wrapped up in a kind of 'pornography of violence' (p. 109) and are reminiscent of the racialised patterns of perception and speech of the former colonisers. Chrisanthi Giotis calls attention to the responsibility of those who are reporting on (post)conflict zones in order to contribute to processes 'of ongoing

gender justice' by '[a]cknowledging and respecting women's complex identities, histories and knowledge' (p. 112).

Rita Shackel gives an overview of the international law and legal proceedings on sexual and gender-based violence, discussing international tribunals, the Rome Statute of the International Criminal Court, and the following trials of this court. She identifies successes 'particularly in streamlining court processes and providing support to victims at trial' (p. 207). However, according to her assessment more efforts need to be made to prosecute sexual and gender-based violence and recognise the gender dimensions of such crimes as well as the experiences of individuals and collectives. In her view, '[c]riminal justice responses are a potent source of influence in defining and constructing normative values and standards of conduct' (ibid.).

Although the editors highlight in their introduction the problems of equating gender with women in the dominant gender approaches in transitional justice (p. 8), the article by Philipp Kastner, an Assistant Professor at the Law School of the University of Western Australia, and Elisabeth Roy-Trudel, a PhD Candidate in Interdisciplinary Humanities Studies at Concordia University in Montréal (Canada) and an Honorary Fellow at the Law School of the University of Western Australia, is the only text in the volume that explicitly addresses gender dynamics, 'in particular the creation and performance of hegemonic and hypermasculinities' (p. 158) in (post)conflict situations as a crucial focus area of research.

The editors' conclusion helps readers and researchers evaluate the contributions of the case studies for future critical research agendas. These agendas will be searching for alternative approaches to rethink gender in transitional justice beyond the technocratic approaches that are in line with the ideas of liberal peace, which systematically ignore structural injustices, disrespect gendered local knowledge, and leave local actors voiceless. The publication avoids the widespread application of gender as coterminous with women, predominantly as (helpless) victims, and underlines 'the polysemy of both the notion of "gender" and of "justice"' (Buckley-Zistel, Zolkos 2012: 5). Respecting and listening to local voices in order to rethink gender in transitional justice and to develop local solutions for transformative gender justice requires continuous discussions about frames of knowledge-production that are based on gender orders, which are at play in multiple ways. However, more stress should also be put on gender relations and revised gendered orders that address male harm and identify toxic masculinities and non-aggressive local forms of masculinity, which have been marginalised in (post)conflict situations, and examine gendered ways of living outside the heteronormative binary. In other words, more empirical as well as theoretical studies are needed to fully address the scope of gender issues for developing ideas and implementing steps towards transformative gender justice that will include all genders in particular contexts. Therefore, it will also be crucial to

reflect more on the gendered (non)local positionality of all those who are involved in (gender) knowledge production: respondents, researchers, and research assistants. Moreover, it is crucial to reflect upon the impact of the embeddedness of all involved on the development of local approaches and put more effort into changing the power relations between researchers and research assistants from the Global South and Global North. This also means closely scrutinising the ways in which neo-colonial attitudes and ethnicised or racialised views can be avoided in research processes (see, e.g., Mwambari 2019). Finally, researchers of transitional justice from the Global North should discuss how they might challenge the current structural hierarchies between academia in the Global North and the Global South.

In short, the volume *Rethinking Transitional Gender Justice. Transformative Approaches in Post-Conflict Settings* offers significant inputs about the development and implementation of transformative gender justice, not just for critical researchers but also for practitioners. In doing so, the volume can inspire readers to reflect on new research agendas beyond the ones presented here.

References

- Buckley-Zistel, S., Zolkos, M. 2012. 'Introduction: Gender in Transitional Justice.' Pp. 1–33 in Buckley-Zistel, S., Stanley, R. (eds.). *Gender in Transitional Justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gready, P., Robins, S. (eds.). 2019. *From Transitional to Transformative Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mwambari, D. 2019. 'Local Positionality in the Production of Knowledge in Northern Uganda.' *International Journal of Qualitative Methods*, first online August 1, 2019, <https://doi.org/10.1177/1609406919864845>.

Critical Cultural Studies of Childhood

Grace Maria Kentaro

Namuggala, V. F. 2018. *Childhood, Youth Identity, and Violence in Formerly Displaced Communities in Uganda*. London, UK: Palgrave Macmillan.

Childhood, Youth Identity, and Violence in Formerly Displaced Communities in Uganda, by Victoria Flavia Namuggala, presents the results of research on the impact that

violence has had on the construction of childhood and youth identity in formerly displaced communities in Northern Uganda. Northern Uganda suffered a chronic civil war that was waged by the Government of Uganda and a number of rebel groups, among which the Lord's Resistance Army (LRA) was the main group that was active in the region for 22 years between 1987 and 2009. The war saw violations of human rights on a mass scale and irrespective of age or gender. As a result, it led to severe post-war trauma among the persons and communities affected. Children who were born during the time of this war never experienced peace and were exposed to an overwhelming series of violence-related acts, like the sexual abuse of abducted girls and the recruitment of boys as child soldiers into rebel army groups. It was through such incidences that Victoria Namuggala, then a gender scholar at Makerere University, became inspired to investigate in her master- and PhD-level studies how armed violence denied youth their childhood rights.

The book starts by illustrating how childhood is conceptualised in terms of one's identity, sense of belonging, entitlement, roles, and responsibilities. In situations of armed conflict, childhood is defined in terms of the level of protection accorded to an individual and his or her access to the services of humanitarian assistance provided in the region. The author explores and analyses how circumstances shape and influence the conceptualisation of childhood, how local perceptions relating to children have shifted over the years as a result of the armed conflict and displacement and how children position themselves both during and after encampment and displacement. Understandings of childhood vary greatly, and so, too, do the societal contexts; however, the author argues that childhood constructions are largely informed by the Western context, which does not accommodate indigenous approaches, especially in the Global South and also in poor regions in the Global North. She discusses the specific characteristics of childhood in Western and non-Western settings while highlighting those contradictions that emerge using the case of the war, particularly the war with the LRA that affected northern Uganda, and how it affected the lives of many people, especially children who were caught up in the violence.

The book further describes an ideal childhood as a time for children to be in school and to play in order to grow strong and confident with the love and encouragement of their family and extended community of caring adults. During this time children are supposed to be free from fear, safe from violence, and protected from abuse and exploitation. However, the children in northern Uganda, who have been largely affected by armed conflict and displacement, have been denied all these aspects that characterise childhood because they may not have families, nor do they have protection or love. Many experience or have experienced physical, emotional, and sexual exploitation.

The book also engages with the global discourses on internal displacement and reveals that armed conflict is the leading cause of forced displacement and encampment. In this context, the author cites UNICEF (2016), which has shown that armed violence was a key cause of the internal displacement of about 12.4 million people in Africa alone by the end of 2015. The largest number of these people are women and children. In Uganda, the author asserts that, as well as the armed civil war between the Lord's Resistance Army (LRA) and the Government of Uganda, the main causes of the internal displacement of persons in the northern and northeast regions have been unbalanced economic development, a thirst for political power, tribalism, historical events like colonialism, external interference, religious fundamentalism, poverty and unemployment, struggles for power, environmental degradation, corporate globalisation, and social inequalities. The author argues that based on the extent of the effect of wars on children and youth, there was a need to explore the views and experiences of the victims. To do this, the author utilised a feminist critique of the understanding of war in relation to gender relations and the gendered impact of armed conflict for her investigations.

The book also gives a brief overview of global armed violence and highlights its serious consequences. It was identified that armed conflict leads to the loss of life on a large scale and hinders growth and development economically and politically. It also causes violations of human rights and hinders access to social services like education and health. However, it is worse in developing countries, particularly in Africa, where the author lists a number of countries that have been affected by armed conflict. These include Uganda, Liberia, Somalia, DRC, Rwanda, Sudan, Sierra Leon, or Angola. The author writes that because of the large number of countries in Africa that have been affected by armed conflict many young people's rights, ranging from access to education to living standards, have equally been affected; and in Uganda this is true even though the country is a signatory to international and regional policy documents that have also been domesticated into national laws to protect and promote human rights.

In the fourth chapter the author presents one of the most interesting and touching parts of the book, which explores the transition to adulthood and the roles of children therein. The author asserts that the transition from childhood to adulthood is a process not for the individual alone but rather for the family and community. In northern Uganda becoming an adult involves the community's endorsement of one's maturity, and it is not just about numerical age. This implies that children's status and roles are marked not by numerical age but by the kinds of everyday tasks they perform and are expected to perform in their respective societies. Namuggala gives examples from India and Ethiopia where she states that conceptions of childhood in those countries are in some cases measured in terms of work. In India, for instance, a girl's

functional age is demonstrated by how much rice she can cook, while in Ethiopian communities it is about how much coffee and Injera (traditional bread) she can make. In the same way, in northern Uganda, age is determined by functionality – for example, by how many siblings one can efficiently care for in the absence of parents. The gendered construction of adulthood through the feminisation of such a social division of labour becomes very clear. The author supports her analysis with narratives from respondents obtained during her field research. According to her findings, one of the respondents stated that ‘when a girl can cook especially Atapa [an Ateso term meaning local meal made out of millet flour and boiled water], and does not burn her body in the process of preparing the meal, when she can take good care of her siblings, for example bathing them, feeding them, and maintaining the house, then she is ready for marriage, because those are the signs that she will be in position to take care of her own home and children’ (p. 58). The locals also believed that when a girl gets her own biological children, she stops being a child because a child cannot have a child. A child mother is expected to change her conduct, and if she does not, other women can sit her down and advise her on how mothers should behave. This is because other women feel embarrassed when a child mother behaves in abnormal ways, as other people may end up generalising about the behaviour of other women based on a single badly behaved child mother. Local women believe that motherhood is a constant reminder to young mothers about their new identity and the roles and responsibilities that stem from that. This means that child mothers must give up their childhood status to their babies and adopt the motherhood status in order to fit into the community. Child mothers are taught their maternal role of safeguarding their children in the private sphere, within the homes, and not in public spaces, unless it is under adult supervision, such as at school. However, as the author indicates, in northern Uganda homes are no longer safe places for raising children because of domestic violence, drug abuse, and alcohol abuse, and early and forced marriages, especially after the war.

The book focuses on the youth and Namuggala argues that the youth are defined by what they are not. They are neither adults nor children. They are not independent and yet not entirely dependent on anyone. The youth do not like being given instructions by their elders, yet they do not know what to do with their lives. In her findings, one key informant noted that the definition of the youth in northern Uganda remains vague because they tend to belong to various categories simultaneously, which consequently positions them nowhere in particular, hence their lack of a sense of belonging. The youth are neither children nor adults, yet they significantly contribute to both categories and have characteristic attributes of both categories. Female youth, for example, belong everywhere, yet in a real sense belong nowhere, so they miss out on assistance and relief from humanitarian

agencies during civil wars and displacements, something that exacerbates their livelihood resilience.

The book further interrogates girlhood, violence, and humanitarian assistance as a major component of survival during situations of distress and displacement that were experienced after over twenty years of violence, which was characterised by starvation, sexual violence, survival sex, beatings, detention, arrests, and the torture of civilians. The author notes that there was human assistance to the affected persons in the region; however, this humanitarian assistance was accompanied by its own controversies, especially from the perspective of the beneficiaries. For instance, humanitarian assistance at times facilitates violence, particularly against young women. This is sometimes due to the lack of clear objectives about how to facilitate the beneficiaries based on age or gender. Also, some humanitarian assistance operates through the dominant structures of cultural patriarchy that sustain the power hierarchies that favour men. Therefore, the author argues that, specifically with respect to northern Uganda, assistance that was meant to be directed to survivors in post-war northern Uganda has often been misrepresented, especially based on gender and age. Therefore, clear objectives need to be drafted in order to hear the voices of the marginalized survivors of war and focus on post-war reconstruction.

The author also presents a series of strategies that need to be adopted in order to combat violence against women and girls in Uganda. She first acknowledges the efforts and important steps that the Government of Uganda has so far taken to improve the position of women and girls through policies geared towards gender equality. Uganda as a country has gone ahead to ratify several international human rights treaties that explicitly prohibit gender-based violence for example, the UN International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), the UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, and the African Charter on Human and Peoples' Rights (ACHPR), among others. The author noted that the Government of Uganda declared zero tolerance of violence against women by adopting various international policies into national laws – for instance, putting in place measures like the Domestic Violence Act (2010), which prohibits violence against women, the Trafficking of Persons Act (2009), the prohibition of female genital mutilation, and the creation of child and family protection units at police stations. However, much has yet to be done in the implementation of these treaties.

This book argues quite clearly about the rights of women, especially the child mothers and the youth who are usually ignored, especially during war. The author for instance, focuses on the agency and resilience of these young people during the conflict and in the post-conflict situation. She explores the coping strategies that

young people in northern Uganda have adopted during these challenging times given the fact that the region has encountered many other problems, which include poverty, natural disasters like droughts and floods, cattle rustling, and disease outbreaks. This book presents a deep look into how young people have managed to survive these complex multidimensional challenges by exploring the choices and decisions they have made.

The book's author clearly demonstrates how childhood, youth identity, and violence in formerly displaced communities in Uganda are key gender issues that need to be brought into limelight. For instance, the author was able to clearly identify how the various perceptions of childhood, youth, and motherhood are often misinterpretations in northern Uganda, as each stage is determined by function and not age. This puts some children in a vulnerable situation. Youth are being misrepresented based on age and gender. Apart from this, the assistance directed to the youth further exacerbates violence against them because of it is operated in a patriarchal setting and lacks clear objectives and knowledge about youth resilience. This means that there is much that needs yet to be done by the Government of Uganda and its partners, as well as by researchers, in order to safeguard the identities of childhood, youth, and adulthood in the post-war atmosphere of northern Uganda. This is because persons included in the categories of children and youth are often silenced in such humanitarian contexts, yet they face endless hardships. They need someone to advocate for their liberation. This book is a very resourceful reference material for policy-makers and other stakeholders working in humanitarian settings.

References

- UNICEF. 2016. *Uprooted: The Growing Crisis for Refugee and Migrant Children*. New York: UNICEF, Division of Data, Research and Policy.

African Social and Political Thinking and Its Search for Human Emancipation and Global Justice

Zuzana Uhde

Kasanda, A. 2018. *Contemporary African Social and Political Philosophy. Trends, Debates and Challenges*. London and New York: Routledge.

Albert Kasanda's book is one of the few endeavours to systematise African political and social thought. What differentiates his approach is that he explores contemporary African political and social philosophy through a broader range of sources beyond conventional philosophical texts while stressing the embeddedness of political and social theorising in the lived experiences of African people and aiming for progressive and emancipatory social arrangements. Kasanda defines African social and political philosophy 'as a rational search for the clarification of social and political concepts, better management of political power, and the achievement of better modes of governance' (p. 9). His book also holds a critical mirror up to many political and social scientists who often either overlook African political and social theorising or limit it to a nativist search for African identity or post-colonial critique. For Kasanda, these issues are part of the African intellectual legacy, but they need to be situated in the broader frame of the social and political challenges of today. It is also worth mentioning that the English edition was published in 2018 and the Czech translation followed the same year from the Philosophia publishing house of the Czech Academy of Sciences in Prague, where Albert Kasanda is a research fellow at the Centre of Global Studies.

The book is structured into eight chapters and an epilogue on Nelson Mandela and his understanding of democracy. The first chapter opens the book with a specification of the conceptual framework and a definition of social and political philosophy, differentiating it both from ontology and ideology. The second chapter clarifies the broader understanding of sources for social and political philosophical thinking. Kasanda includes not only the conventional texts of professional philosophy but also written and oral sources in literature, religion, and art. The third chapter explores the contribution that pre-colonial thinking and authors from the African diaspora have made to contemporary African social and political philosophy. The fourth chapter focuses on the theory and movement of negritude and more generally the approach of ethnophilosophy. The fifth chapter then deals with pan-Africanism, the idea, its main proponents, the idea's political application, and its actualisation. The following chapters focus on particular concepts: democracy (chapter 6), civil society (chapter 7), and globalisation (chapter 8).

I would like to highlight Kasanda's transdisciplinary methodology. Transdisciplinary research is an immense task and one in which he has fully succeeded, bringing together philosophical thought, political analysis, and reflections of social practices. And in doing this he successfully fulfils his starting premise that 'African social and political philosophy is anchored in African daily realities' (p. xi). Such an approach is much needed but still marginal in the social sciences and humanities today. As a result, theoretical thinking is often separated from an empirically grounded analysis of lived experience and social struggles due to disciplinary fragmentation. Therefore, it loses the cumulative potential of the social sciences and humanities that would benefit from bringing together different conceptual or spatial perspectives and scales.

Moreover, the monograph offers a valuable perspective in presenting African social and political philosophy up to the present. While the author devotes due space to the contribution of African anticolonial struggles and political thought, he does not limit contemporary African political and social philosophy to this and takes on new challenges, especially with respect to the defining global cultural and political interactions and transnational practices of global capitalism today. I agree with the author that today it is not possible to understand and analyse African political and social thought without an actualised vocabulary and adequate analytical perspectives.

In this review I would like to highlight the author's analysis of pan-Africanism which is guided by the effort to actualise this idea as a powerful source of solidarity in the social struggles for global justice. In Chapter 5, Kasanda convincingly argues that pan-Africanism can be stripped of Afrocentrism and nativist groundings. He writes that 'pan-Africanist struggle is not reducible to a racial phenomenon, because it deals with the global issue of human dignity and freedom. It concerns the question of equality of human beings and the right to be different' (p. 65). He starts by presenting the origins and different trajectories of the concept of pan-Africanism and follows by introducing the thoughts of its main founding figures – Booker T. Washington, Anna Julia Cooper, Marcus Garvey, and W. E. B. Du Bois. The second part of the chapter concerns the intertwinement of pan-Africanisms and the anticolonial struggles in Africa in the political thinking of Kwame Nkrumah, Franz Fanon, and Muammar Gaddafi. And it ends with the new perspectives and challenges of pan-Africanism today, building on the works of Achille Mbembe and Kwame Anthony Appiah.

Kasanda problematises the identification of African identity solely with black people, proposing a more inclusive understanding of Africa as a destination and also a departure point in the globalising interactions that reconfigure local identities. Here he builds on his critical analysis of theories of identity, namely negritude and ethnophilosophy, in Chapter 4. In particular, he brings pan-Africanism into a conversation with Afropolitanism and cosmopolitanism. The concept

of Afropolitanism emerged under the influence of the cosmopolitan discourse of the 1990s. In Chapters 5 and 8, Kasanda refers to Selasi and Mbembe, who talk about Afropolitanism as 'a way of being in the world', highlighting cultural hybridisations and cross-border circulations. Afropolitans are seen as the new African migrants and a symbolic representation of African modernity. However, Kasanda argues that this image is clearly connected to an elite transnational mobility regime and it is an element of neoliberal political economy and global consumerist culture that overlooks pressing social and political issues in Africa and the everyday struggles for livelihood of the powerless majority.

Kasanda brings the notion of pan-Africanism into a fruitful dialogue with struggles for global justice. He argues 'that for proponents of pan-Africanism, the defence of black people and culture is not an end in itself. Rather, this movement aims at delegitimizing and even dismantling a social, political, and economic order based on the negation of the multiple figures of humankind'. And he continues: 'for today's pan-Africanism, the key challenge remains the problem of social inequality that has historically been mapped into a racial grid and blackness. This remains a major crisis, both globally and in Africa ...' (p. 84). He criticises contemporary African state leaders as well as supranational institutions, such as the World Bank or the IMF and the main Western powers, that by promoting neoliberal policies compromise the pan-Africanist goal of African unity. Thus, he proposes centring the rethinking of pan-Africanism around struggles for global justice and people's empowerment rather than around African states and sovereignty, which is necessarily reconfigured by the current globalising world and is in a sense an unattainable ideal.

Globalisation and its manifestations today are the topics discussed in the last chapter. Here again Kasanda problematises essentialising perspectives on Africa as the home of one African culture, which is endangered by global circulations and interactions. However, he points out to the dangers of the neoliberal form of globalisation as a distinctive form of globalisation that restructures human interactions into commodified exchanges guided by the principle of profit. In Chapter 7 he also discusses the power of international foundations and foreign institutions that is exerted through the financing of civil society in Africa. Kasanda highlights mutual cultural interactions – historically and today – as a constitutive element of every culture, thus rejecting the idea of inherent conflicts between world cultures. In particular, in the African context he warns against tribalism and cultural differentialism, which he, together with Achille Mbembe and Mahmood Mamdani, sees as a legacy of colonial occupations, albeit reinforced by the ethnic antagonisms in the aftermath of independence struggles. Even though many of today's conflicts in Africa are interpreted through the lens of ethnic conflicts, he denounces this simplifying view, highlighting conflicts that exist over resources, power, political interests, and ideological disputes, and that ignite

within Africa or are ignited by global forces in the context of neoliberal globalisation, which are masked as ethnic issues.

Kasanda's book provides an inspiring perspective on African social and political philosophy as an integral part of global dialogue and struggles for global justice. His perspective highlights the relevance of African social and political thought beyond African studies and thus avoids locking it into a particularistic framework, in contrast to Western social and political philosophy and its claim to universalism. The richness and breadth of issues and approaches Kasanda discusses is not exhausted in this review, in which I have focused particularly on the idea of pan-Africanism in a dialogue with global interactions and global justice. However, I believe that this can be seen as one of the threads that Kasanda follows in his book. His commitment to social and political philosophy in the service of human emancipation and efforts to find remedies to major social wrongs in Africa and globally makes his book a must-read for all those interested in a deeper understanding of contemporary African socio-economic and political realities as well as those searching for embedded universalism in a globalising world.

Já, transgender

Nela Andresová

Wiesner, A. 2017. *Jediná jistota je změna: Autoetnografie na transgender téma*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

„Jediná jistota je změna,“ tak praví citát, kterým Adam Wiesner zaštiťuje svou knižní prvotinu. Jak uvádí název knihy, jedná se o autoetnografii, transtematika je tedy autorovi osobně blízká. Struktura textu samého je poměrně netradiční. Autor nejprve provází čtenáře tématem celé knihy a vývojem psaní v průběhu let. Dále přibližuje zvolený žánr autoetnografie pro tuto práci, teoretický rámec tématu transgenderu, dále reflexivní přístup a etiku v kvalitativním výzkumu. Poté se věnuje budování LGBT organizací na Slovensku, u jejichž vývoje se angažoval od roku 2011. V poslední části knihy představuje svůj proces tranzice, především v rámci diagnostického procesu. Wiesner usiluje o inovativní způsob přístupu k práci, ve kterém se snaží obsáhnout problematiku v nejširší možné míře. Nejsou u něho však úplně patrné teoretické pilíře a hlavní teze práce.

Autor v úvodu uvádí své motivace k volbě této práce, svou cestu k tématu a prvotní kroky k výzkumu, zapojení do LGBT organizace *TransFúzia* a *Duhový Pride* a cestu k otevření vlastních otázek, týkajících se autora samotného, cesty k vlastní změně. Autor předkládá nelehkou pozici vědce, aktivisty a transosoby. Jde o role, které souznějí, ale současně i neladí.

Práce přibližuje kroky výzkumníka a jeho začátky zaměřené na kontext LGBT na Slovensku. Autor vycházel ze způsobu svého předchozího výzkumu v Madridu na podobné téma, kde aktivisté usilovali o depatologizaci transsexuality, aby se o ní přestalo přemýšlet jako o psychické poruše. V Madridu byl však transaktivismus na mnohem pokročilejší úrovni. Wiesner proto odstoupil od snahy porovnávat situaci Slovenska se Španělskem, protože v té době byl slovenský aktivismus teprve ve svých počátcích. Práce se věnuje především organizační antropologii v rámci budování LGBT aktivismu a občanské společnosti. Organizace je centrálním bodem práce. Ukazuje se, že v české i slovenské společnosti se formují aktivistická uskupení, která se dále rozvíjejí do formálních organizací, jako tomu je i v případě organizací *Duhový Pride* a *TransFúzia*. Pozornost je zaměřena na formování lokálního aktivismu.

Autor skokově přechází k tématu etnografie jako žánru, kde představuje tři přístupy k etnografii, se kterými se v životě setkal a které pro něho při studiu a práci byly stěžejními. Zdůvodňuje svůj přístup k etnografii, daný angažovaností jako transaktivisty, člověka procházejícího tranzicí a současně vědce. V poslední části kapitoly věnuje prostor reflexi spolupracovnice Niny, kterou považuje za jednu z největších odbornic na transgenderovou problematiku na Slovensku, zároveň je jeho partnerkou v obou organizacích, v nichž se angažoval. Ninina zpětná vazba provází čtenáře celou knihou, objevuje se v několika jejích částech. Partnerka výzkumu kriticky reaguje na celý text a poskytuje jakýsi oponentský náhled. Čtenář knihy potom vidí již upravený text na základě jejích připomínek. Jedna z Nininých poznámek se týká fragmentárnosti textu. Ke stejnému názoru jsem dospěla po přečtení knihy také. Nině chyběla v textu „červená nit“, která je i po úpravách v textu stále málo patrná. Pozice autora je však podle něho samého náročná, proto problém obhazuje takto: „Fragmentace nejlépe vystihuje vnitřní i vnější stav mé osobnosti, již jsem ve své šíři dlouhou dobu nedokázal nahlédnout, protože jsem se nacházel v dlouhodobém a kontinuálním procesu změny“ (s. 63). Pro čtenáře může být ale lehce matoucí, fragmentace a nejednotnost textu je poměrně velkou výtkou. Je proto škoda, že se autor na tento problém více nezaměřil.

Wiesner v knize velmi důkladně reflektuje své kroky při výzkumu a psaní textu. Reflexi je věnována dokonce samostatná kapitola. Detailní popisy konkrétních kroků a jejich zdůvodňování ale občas odpoutávají pozornost od podstaty výzkumu. Reflexí autor předchází možným výtkám ke knize: „Pro experty ze sociálních věd bude práce zřejmě nedostatečně empirická, pro odborníky z oblasti gender studies nedostatečně

kritická či teoretická, pro experty z řad trans aktivistů nedostatečně využívající potenciál, příliš osobní a rozmělnující, neberoucí ohled na převládající snahy a cíle“ (s. 81).

Autor se dále věnuje vymezení pojmů týkajících se transtematiky. Vnímá střety porozumění a odmítání. Jak říká sám autor: „Trans prostor je natolik široký a jedinečný, že je v něm velmi náročné hledat shodu“ (s. 70). Hledat jednotnost mezi tak pestrým světem gender-queer se zdá být nemožné. Spojení odlišnostmi nestačí a i v rámci komunity se mohou projevit rozpory. Wiesner se také zabývá fenoménem transgenderu v rámci celospolečenského vývoje, a to světového i československého. Transproblematika se na našem území zkoumá od 70. let minulého století v rámci medicínského diskursu. V českém a slovenském sociálněvědním kontextu prošlo téma LGBT vývojem především po roce 1989 nástupem „sexuální revoluce“ a dospělo k řešení tématu z širší perspektivy. Fenomén transgenderu je však stále okrajové téma, upozaděno za gay a lesbickou problematikou, proto jsou podobné publikace na poli transgenderu velmi přínosné.

Wiesner se věnuje etice výzkumu, což dále dokládá na vlastní pozici v terénu. Jedná se o moment, kdy autor přechází ke svému působení v transorganizacích a k zažitým komplikacím. Autor používá metody zúčastněného pozorování, rozhovorů a autoetnografie. Stál při budování organizací *Duhový Pride* a *TransFúzia*, měl tedy možnost zkoumat organizaci zevnitř. Nejdříve popisuje svůj vstup do terénu, jaké chyby udělal, jaké problémy se naskytly a jak je důležitá reflexivita. Problémem je, že za zevrubným popisem etiky a reflexivity ustupuje celé téma do pozadí. Jako by celá kniha byla kazuistikou, výukovým materiálem pro použité metody výzkumu a téma transgenderové problematiky je skryto za ním jako druhotné. Kniha má v jistých ohledech téměř učebnicový charakter. Podobně reaguje antropoložka Petra Ezzeddine, podle jejího mínění může kniha sloužit i jako učebnice autoetnografie. To je zřejmě nezamýšleným důsledkem publikace. Pro čtenáře, který není znalcem autoetnografického žánru, může být přínosná v tom, že lépe pochopí zvolené kroky ve výzkumu, ostatní čtenáře ale může odvést od tématu.

Další část se již věnuje přímo transorganizacím *Duhový Pride* a *TransFúzia*, jejich fungování a struktuře, a to z pohledu *vedení a budování kapacit*. Autor tyto organizace srovnává. *Duhový Pride* měl od začátku větší problémy ohledně společných cílů a hodnot oproti *TransFúzii*, jež byla organizačně úspěšnější. Wiesner vysvětluje, že klíčové je to, zda u zrodu stojí dva lidé, kteří společně formují myšlenku, nebo existuje na počátku nejprve společný zájem, na němž začnou participovat lidé. Ukazuje na tomto případě, jak která organizace efektivně funguje, zachází tu tedy do podnikatelských studií. V knize však chybí větší reflexe odlišnosti těchto organizací, *Duhový Pride* sdružuje více sexuálních menšin, *TransFúzia* se věnuje přímo translidem a intersexlidem. Co se týče budování společných hodnot a cílů, problém může stát i na těchto odlišnostech. Tato část práce je stěžejní, působí ale lehce nedotaženě.

Problémem knihy je i to, že není jasně patrný její hlavní cíl. K jádru tématu se kniha dostává vlastně až ve své druhé polovině.

V poslední kapitole se autor zaměřuje na oblast vlastní tranzice, a to i přesto, že toto téma původně pro knihu nezamýšlel. Věnuje se konkrétně diagnostickému procesu a své zkušenosti s lékaři z pohledu nebinárně se identifikujícího člověka. Toto téma považují za obzvlášť zajímavé, zejména kvůli nebinární identifikaci autora. Poskytuje však pouze jednu osobní zkušenost, nesnaží se zevšeobecňovat situaci v celé zemi. Naopak upozorňuje na to, že on měl při své zkušenosti štěstí, což nebývá pravidlem. Autor autenticky popisuje své zkušenosti z různých ordinací lékařů a psychologů. Přibližuje i běžný život, společenské konvence vztahující se k mužům a ženám, změny v kolektivech během procesu tranzice, ať už pozitivní, či negativní. Popisuje svůj život a to, jak byl ovlivněn tranzicí. „Tranzice je proces, který v podstatě nikdy nekončí, a to je jeden ze závěrů, jež nejen můj výzkum, ale i má vlastní zkušenost potvrzuje...” (s. 173).

Knihy jako celek je velmi čtivá a poutavá, což souvisí se zvoleným žánrem autoetnografie, který odkrývá vnitřní procesy autora samého a je velmi osobní. Jedná se o odbornou publikaci, ovšem může být pozoruhodná i pro laického čtenáře. Jazyk textu je velmi srozumitelný a tím přístupnější i pro neodbornou veřejnost. Přínosná může být právě pro transosoby samé. Nabízí komplexní informace o transproblematice na Slovensku, o aktivismu LGBT hnutí. Tím je unikátní v československém prostoru. Lokálnost tématu hraje důležitou roli především v souvislosti s dobou postsocialismu, stejně tak s pocitem sounáležitosti k něčemu, co se děje kolem nás, k aktivismu, jehož součástí můžeme být přímo tady a teď. I přes některé výtky k textu považují podobné počiny za vítané a velmi přínosné pro přiblížení života transgender lidí v Čechách a na Slovensku.

Neviditelná práce v první linii. Dopady protipandemických opatření na oblast genderu a migrace

Marie Heřmanová

V podmínkách neoliberalismu dopadá jakákoliv krize vždy nejhůře na ty nejslabší, o tom jsme se mohli mnohokrát přesvědčit v nedávné historii. Globální ekonomická krize v roce 2008 byla na jednu stranu částečně způsobena rostoucími ekonomickými nerovnostmi, na druhé straně se však vlivem jejích dopadů a vládních zásahů, které měly tyto dopady mírnit, naopak dále prohloubily nerovnosti (např. Sturn, van Treeck 2013).

V České republice sice nezaměstnanost nevzrostla tak dramaticky jako v USA, ale narostl počet prekarizovaných pracovních pozic, tedy například práce na dohody, nuceně zkrácené úvazky a práce ve švarcsystému. Tyto výsledovatelné a měřitelné dopady ale nezasahují celou populaci stejně. Zranitelnější skupiny obyvatel, například právě lidé pracující na různé nestabilní typy pracovních smluv jako dohoda o provedení práce nebo dohoda o pracovní činnosti, jsou většinou ti první, kteří mohou přijít o práci a příjem v situaci, kdy se zhoršuje ekonomická situace. V případě protipandemických opatření zaváděných českou vládou navíc k těmto skupinám nesměřovala téměř žádná podpora, lidé pracující na DPP nedosáhli na podporu vůbec, lidé pracující na DPČ až velmi pozdě a pouze v omezené míře, a to po tlaku občanské a akademické sféry na vládu. Z debaty o podpoře navíc byli úplně vyřazeni agenturní zaměstnanci a zaměstnankyně.

Při bližším pohledu na odvětví, která byla, jsou a pravděpodobně do budoucna ještě budou krizí nejvíce zasažena, je přitom zřejmé, že lidí pracujících některým z prekérních způsobů zaměstnávání v nich může být i většina: o práci přišli lidé v gastronomii, hotelnictví a cestovním ruchu obecně, provozovatelé malých podniků a drobní poskytovatelé služeb. V těchto odvětvích často pracuje většina žen (například 83 % všech recepčních v hotelích jsou ženy, tvoří také 80 % delegátek v cestovním ruchu, ČSÚ 2019).

„Ekonomové často upozorňují na to, že v dobách ekonomických krizí ztrácejí zaměstnání hlavně muži, protože je postižená průmyslová výroba, stavebnictví a další obory s tradiční převahou mužů. Pokud si ale chceme vzít poučení z předchozí ekonomické krize, tak je to především to, že extrémně důležitá je reakce vlád na tyto ztráty – ta nakonec rozhoduje, jaké skupiny obyvatel důsledky krize pocítí nejvíce. Typicky je zachraňován automobilový průmysl. Úsporná opatření se na druhou stra-

nu dotknou třeba mezd ve státní správě, kde pracuje více žen, a na ženy také více dopadnou škrtý či zmrazení sociálních dávek, protože jsou častěji na rodičovské, doma s dětmi. Takže v důsledku je dopad krize na ženy větší,” vysvětluje Alena Křížková, vedoucí oddělení Gender a sociologie v Sociologickém ústavu AV.¹

Pokud se naopak podíváme na data o odvětvích, která se během nejpřísnějších protipandemických opatření ocitla tzv. v první linii, tedy lékařské a pečovatelské profese a také například pokladní v supermarketech, i zde převažují ženy – tvoří 98 % ošetrovatelek a ošetrovatelů a pracujících v sociálních službách v oblasti pobytové i domácí péče, 78 % prodavaček a prodavačů a 98 % všeobecných zdravotních sester (ČSÚ 2019).

Ženy jsou tak na jednu stranu více ohrožené výpadkem příjmů, na druhou stranu byly zranitelnější a více vystavené možnosti nákazy. K tomu je potřeba připočíst ještě další dva významné faktory – platovou nerovnost (například zdravotní sestry vydělávají v průměru o 15 % méně než zdravotní bratři, kterých jsou ovšem v celé profesi pouhých 2 %) a skutečnost, že většina péče je v českém i globálním měřítku stále vykonávána ženami.

Právě na problematice péče se dopady současné krize a prohlubující se nerovnosti dají ilustrovat snad vůbec nejlépe. Zpomalení ekonomiky, uzavření škol a školek a nápor na zdravotnická zařízení zviditelnil důležitost péče v mnoha rovinách, od té ekonomické až po její roli v rodinách. Formální péče poskytovaná ve zdravotnictví, v pečovatelských službách a ve školách a školkách se stala onou tolik vzývanou „první linií“, kde se ve velké míře odehrával boj s nákazou, na druhou stranu se kvůli omezení provozu mnoha podniků a vzdělávacích institucí výrazně zviditelnila a rovněž zintenzivnila neformální péče, jež se odehrává v rodinách, a máme často tendenci ji přehlížet. Například se zvýšila potřeba péče o seniorky a seniory v rodinách, kteří nemohli vycházet a obstarávat si běžné věci, stejně tak se pod extrémním náporem ocitli pečovatelské a pečovatelské v domovech seniorů, kteří se snažili zabránit rozšíření nákazy mezi svými klienty a klientkami. V České republice je péče o seniory a seniorky dlouhodobě podfinancována a platy pečovatelek jsou pod průměrnou mzdou – v roce v roce 2018 byla průměrná hrubá mzda pečovatelek 27 107 Kč (oproti průměrné hrubé mzdě za celou ČR, jež činila 33 840 Kč), přičemž na tuto částku většina z nich nedosáhne. Podfinancovanost zasahuje jak sektor zdravotnictví, tak pečovatelské instituce nebo i nájemnou péči v domácnosti.

¹ Viz <https://www.soc.cas.cz/aktualita/dopady-opatreni-proti-pandemii-na-zeny-muze-na-trhu-prace>.

Transnacionální péče v době zavřených hranic

Právě v posledně jmenované oblasti, tedy v nájemné práci v domácnosti, velmi často pracují ženy migrantky. Uzavření hranic a vyjednávání speciálních podmínek pro přeshraniční pracovníky a pracovnice ukázalo, jak závislý je domácí sektor péče na levné práci migrantek, nejčastěji z východní Evropy nebo Asie. Zatímco Německo vyjednávalo speciální podmínky pro české a polské pracovnice, české domácnosti často spoléhají na práci žen z Ukrajiny, Moldavska nebo třeba Filipín. Jak upozornila v rozhovoru pro deník *Právo* antropoložka Petra Ezzeddine z Fakulty humanitních studií UK, v Rakousku takto pečují migrantky až o 30 tisíc seniorů. Závislost celého sektoru péče na tzv. levné práci z východu, která byla dlouhodobě upozadována ve veřejné i politické diskusi, se najednou stala ústředním politickým problémem.

Práce v domácnosti obecně není vnímána jako práce, často se spíše používá výraz „pomoc“ a ženy, jež tuto práci vykonávají, jsou pak „pomocnice v domácnosti“. Chápání péče jako druhořadé práce, která vlastně ani prací není, je problém úzce spojený s genderovou nerovností, protože péči vykonávají většinou ženy a označováním péče jako „pomoci“ se tak může snadno ospravedlnit skutečnost, že není doceňována ani politicky, ani ekonomicky. Pokud se v pozici pracovnice v domácnosti ocitne migrantka, znamená to pro ni tedy další druh zranitelnosti.

Celkem pracuje v Evropě v nájemné práci v domácnosti osm milionů lidí a na jejich situaci v pandemii upozorňuje také Evropský odborový svaz. Ten mimo jiné vyzývá evropské autority k tomu, aby zajistily dostatek ochranných pomůcek pro pracovníky a pracovnice v domácnostech, kontrolovaly bezpečnost práce a důsledně vyžadovaly dodržování pracovní doby.² Většina z toho se ale v praxi neděje, právě proto, že v mnoha zemích včetně Česka není práce v domácnosti vůbec vnímána jako práce, na kterou by se tyto požadavky měly vztahovat.

Nejsložitější je situace pro migrantky, které pracují a žijí přímo v rodině, kde pracují. Specifický charakter práce v domácnosti znamená například velmi obtížné vymahatelné dodržování zákoníku práce, jako je standardní pracovní doba, bezpečnost práce nebo třeba nárok na soukromí v domácnosti. „Vzhledem k téměř neustálému pobytu v rámci rodiny, respektive domácnostech seniorů, jsou pro tento typ služeb typické problémy s přesčasy, zejména s jejich definicí, s narůstáním počtu aktivit, které jsou od zaměstnankyně očekávány, a s problémy vyplývajícíchmi

² Viz <https://www.uni-europa.org/2020/04/02/covid-19-home-care-and-domestic-workers-unions-sign-joint-statement-with-employers/?fbclid=IwAR1ylofwfEAr4yaWghaTSxmxuUVSfxRgOFXTB-ZmsosKaP70CCz9dxNkAcXw>.

z téměř nepřetržitého osobního kontaktu a ztráty soukromí pro samotné pečovatelky," vysvětluje P. Ezzeddine.³

Pečovatelky a pracovnice v domácnosti, které v rodinách nežijí, ale pravidelně do nich dojíždějí, jsou mnohdy zaměstnány prostřednictvím agentury (pokud vůbec dosáhnou na nějakou legální formu zaměstnání – Evropský odborový svaz odhaduje, že přinejmenším dalších osm milionů lidí se v této sféře pohybuje v rámci šedé ekonomiky). Extrémně nejisté podmínky a časté vykořisťování, jemuž jsou migranti a migrantky zaměstnání prostřednictvím agentur vystaveni, se ukazují právě v krizových situacích – v Česku rozvířila debatu společnost Rohlík.cz, když se ukázalo, že v jejím skladu pracují na polská víza ukrajinští pracovníci. Situace pracovníků v sektoru péče je velmi podobná. Jak upozorňuje P. Ezzeddine, jen mezi Polskem a Německem funguje stovka agentur, které zprostředkování pečovatelské práce nabízejí.

Význam a zároveň problematičnost koridorů péče, přes které se pohybují ženy z východu směrem na západ, tak v důsledku pandemie stouply a dostalo se jim prostoru ve veřejné debatě, který měly mít už mnohem dříve. Stejně jako během předchozí „krize“, jež zasáhla Evropu, tedy té migrační, se ukazuje, že hranice jsou situačně vyjednávané a neplatí vždy pro všechny stejně. Bohaté státy jsou ochotné jejich význam zpochybnit ve chvíli, kdy vznikne ekonomická potřeba a poptávka po levné práci. „Nevyřčené a málo diskutované zůstávají širší socioekonomické a precarizované pracovněprávní vztahy, na nichž tento systém stojí. Jsou to ekonomické nerovnosti uvnitř EU i globálně, které vytvářejí pobídky pro cirkulární migraci za prací,“ shrnuje Zuzana Uhde z oddělení Gender a sociologie SOÚ AV.⁴

Genderová rovnost v postpandemické společnosti

Centrální role péče, která je v důsledku pandemie zviditelněna na lokální i globální úrovni, by proto měla vést k hlubší celospolečenské diskusi o nerovnostech. Kromě toho, že klíčové role ve společnosti mnohdy za prekérních podmínek a za nízké platy vykonávají ženy, v globálním kontextu se často jedná o ženy marginalizované na základě dalších sociálně připsaných kategorií, jako jsou národnost a geopolitický původ, etnicita nebo „rasa“. Prohlubující se ekonomické nerovnosti, které vytvářejí podmínky pro prekérní práci migrantů a migrantek, se stávají zásadním problémem nejen v situaci aktuální krize, ale dlouhodobě. Je na místě otevřít debatu o tom, zda by cílem opravdu mělo být vrátit se do stavu před pandemií, který se ukazuje jako neudržitelný. Jak upozorňuje například sdružení *Cross-Border Feminists*, návrat do

³ Viz <https://www.soc.cas.cz/aktualita/kdo-se-o-nas-postara-migrantky-na-ceskem-trhu-prace>.

⁴ Ibidem.

normality není řešením, protože normalita sama o sobě je problém.⁵ Jakékoliv dlouhodobé, sociálně citlivé a ekonomicky funkční řešení dopadů pandemie se neobejde bez zásadního přehodnocení významu genderových a sociálních nerovností.

Literatura

- ČSÚ. 2019. *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků šetření VŠPS, roční průměry – 2018*. [online]. Praha: Český statistický úřad. [cit. 1. 6. 2020]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsp-rocni-prumery-2018>.
- Sturn, S., van Treeck, T. 2013. „The Role of Income Inequality as a Cause of the Great Recession and Global Imbalances.” Pp. 125–152 in Lavoie, M., Stockhammer, E. (eds.). *Wage-led Growth. Advances in Labour Studies*. London: Palgrave Macmillan.

⁵ Viz <https://spectrejournal.com/cross-border-feminist-manifesto/>.

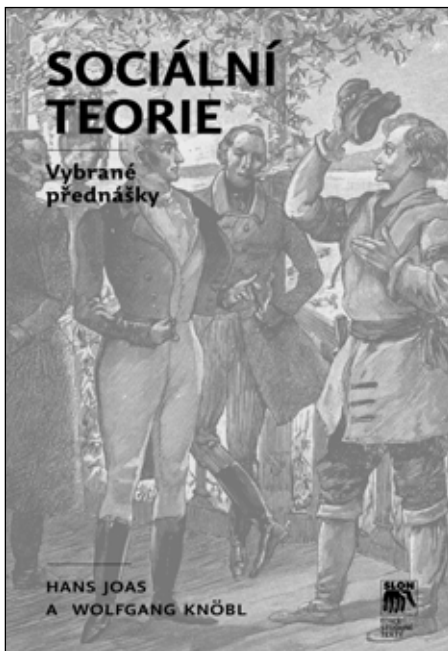
Sociální teorie: Vybrané přednášky

Wolfgang Knöbl, Hans Joas

Kniha obsahuje čtyři vybrané přednášky z rozsáhlé knihy Sozialtheorie: zwanzig einführende Vorlesungen, která vyšla v němčině poprvé v roce 2004, v angličtině v roce 2009 a od té doby v obou jazycích v dalších vydáních a také v překladech do řady jazyků. Vybrané přednášky jsou doplněny o překlad rozhovoru s Hansem Joasem z roku 2017. Sociální teorie Joase a Knöbla není tradiční učebnicí dějin sociologie. Zaměřuje se na sociální teorii zejména druhé poloviny 20. století. Některá témata z vybraných přednášek rezonují v české sociologii již delší dobu (Giddens, Beck, Bauman), jiná mohou být pro české čtenáře a čtenářky nová, neboť se jim u nás nevěnuje tolik pozornosti (např. pragmatismus).

České publikum v každém případě čekají poučené a originální pohledy na představené teorie i jednotlivá díla jejich autorů. Z knihy byly pro český překlad vybrány následující kapitoly: úvodní kapitola o tom, co je (a případně není) sociální teorie a jak se teorie buduje, o Giddensově teorii strukturační a novější britské sociologii moci, o krizi modernity a nových diagnózách doby a o neopragmatismu. Poslední přeložená kapitola navíc představuje vlastní příspěvek Hanse Joase k sociální teorii a tím tohoto myslitele aspoň dílčím způsobem představuje v českém prostředí.

SLON 2020.

Gender a výzkum / Gender and Research is a peer-reviewed transdisciplinary journal of gender studies and feminist theory. The journal publishes articles with gender or feminist perspective in the fields of sociology, philosophy, political science, history, cultural studies, and other fields of the social sciences and humanities. The journal was founded in 2000; it is published biannually by the Gender & Sociology Department of the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. Until 2016, the journal was published under the name *Gender, rovné příležitosti, výzkum / Gender and Research*. The editorial board supports work that represents a contribution to the development of transdisciplinary gender studies and it takes into account the analytical contribution of manuscripts.

The journal is listed in the SCOPUS, ERIH PLUS, CEJSH, DOAJ and other databases.

Časopis *Gender a výzkum / Gender and Research* je recenzovaný vědecký transdisciplinární časopis v oblasti genderových studií a feministické teorie. V časopise jsou publikovány stati, které uplatňují genderovou či feministickou perspektivu v oboru sociologie, filosofie, politologie, historie, kulturních studií anebo v dalších sociálních a humanitních vědách. Časopis vydává od roku 2000 Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., do roku 2016 vycházel pod názvem *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. Redakční rada časopisu podporuje publikace, které přispívají k rozvoji transdisciplinárních genderových studií s přihlédnutím k autorskému analytickému přínosu textů.

Časopis je zařazen v databázi SCOPUS, ERIH PLUS, CEJSH, DOAJ a v dalších databázích.

Submission Guidelines / Pokyny pro autorky a autory

Please submit your manuscript via our online submission system. Articles should be between 6,000 and 10,000 words, including footnotes and references. *Gender a výzkum / Gender and Research* uses the reference style set out by the American Sociological Association (ASA), with some minor exceptions: use initials for the first and any other names, except the surname; separate the names of two or more authors with a comma; do not place quotation marks around the titles of journal articles or book chapters; use a single space after a colon.

You can find more information about submitting your manuscript online in the Submission Guidelines on our webpage: www.genderonline.cz/en

Nové rukopisy (recenzované i nerecenzované) se nahrávají online do redakčního systému časopisu. Redakce přijímá rukopisy ve formátech kompatibilních s běžnými formáty MS Word (.doc/.docx/.rtf). Autor/ka do systému nahrává text rukopisu, anonymizovaný text rukopisu, abstrakt a nejméně tři klíčová slova v angličtině (800–1200 znaků včetně mezer), název statí v češtině a angličtině, průvodní dopis, případně další materiály jako přílohy. Rukopis je třeba nahrát v plné a anonymní variantě.

Podrobnější pokyny naleznete na internetových stránkách časopisu www.genderonline.cz

Časopis používá citační styl American Sociological Association (ASA) s drobnými výjimkami: pouze iniciály křestních jmen, čárky mezi jmény v případě více autorů, nepoužívání uvozovek, mezera za dvojtečkou a mezi číslem ročníku a číslem časopisu. Stati se musí pohybovat v rozsahu 6000 až 10 000 slov, včetně poznámek pod čarou a seznamu literatury.

Stati nabídnuté k publikaci v časopise *Gender a výzkum / Gender and Research* jsou postoupeny k posouzení dvěma recenzentům/kám. Autoři/ky a posuzovatelé/ky zůstávají pro sebe navzájem anonymní. Redakce provádí základní jazykovou úpravu textu.

Prodej a objednávky zajišťuje: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 210 310 217, e-mail: prodej@soc.cas.cz

Objednávky předplatného pro ČR zajišťuje SEND Předplatné, s. r. o. (tel.: +420/225 985 225, e-mail: send@send.cz). Předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce: <http://send.cz/casopis/732/>.

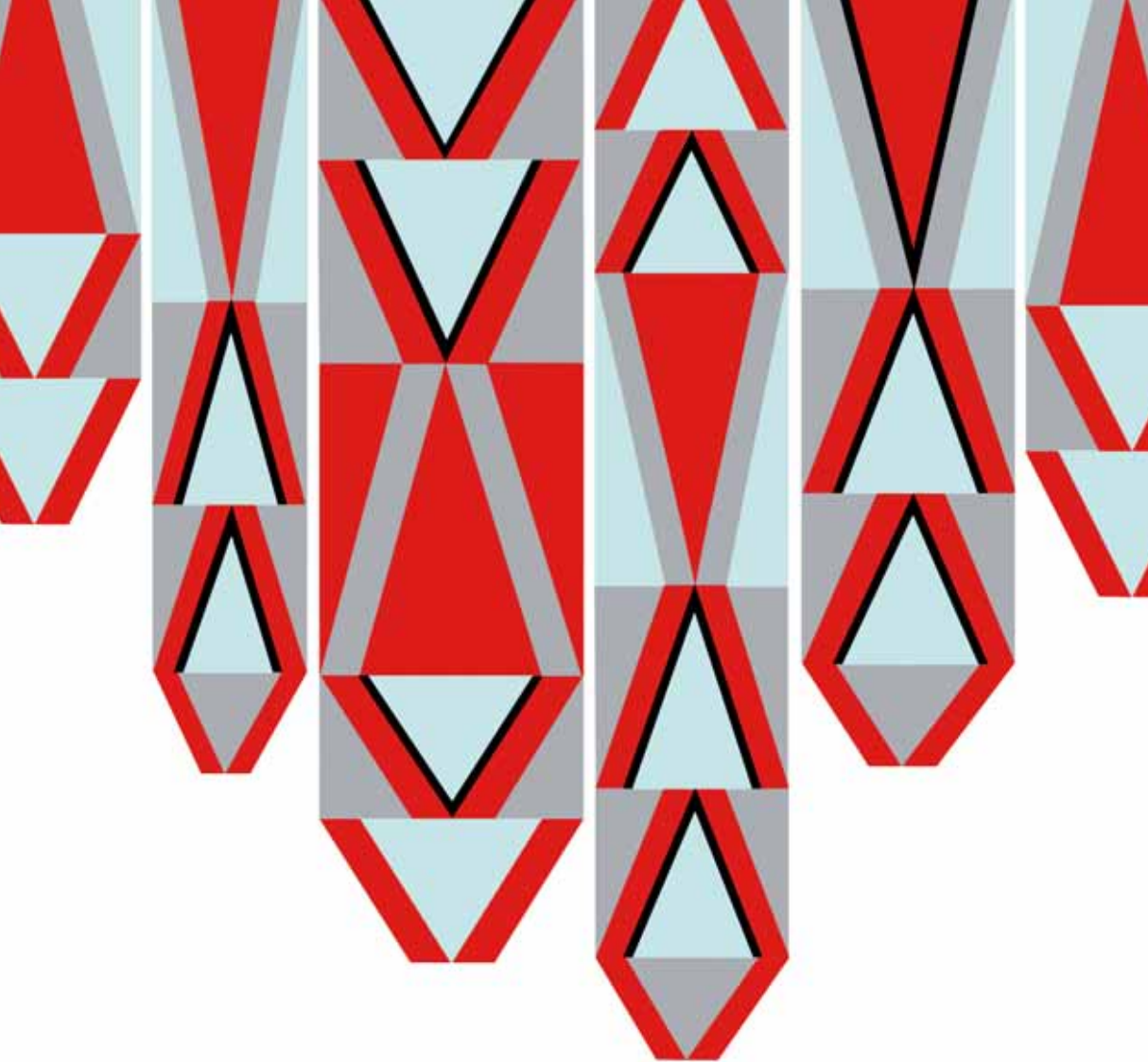
Objednávky předplatného pro Slovensko zajišťuje Magnet press Slovakia, s. r. o. (tel.: +421/2/67201931-33, e-mail: predplatne@press.sk).

Předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce:

<http://www.press.sk/odborne-casopisy/gender-rovne-prilezitosti-vyzkum/>.

Cena 80 Kč vč. DPH, roční předplatné v ČR 160 Kč.

Cena 3,60 € vč. DPH, roční předplatné v SR 8,20 €.

ISSN 2570-6578

9 772570 657007

GENDER **A** VÝZKUM